

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ОСТАПЕНКО ЛЮДМИЛА ВІКТОРІВНА

УДК 37-053.6:34]»199/201»(477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
В УМОВАХ РОДИННО-ШКІЛЬНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

011 – науки про освіту

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. В. Остапенко

Науковий керівник:

ЖОРОВА Ірина Ярославівна,

доктор педагогічних наук, доцент

Херсон – 2019

Тернопіль – 2019

АНОТАЦІЯ

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» (011 – освітні, педагогічні науки). – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2019.

У дисертації на основі вивчення наукової літератури, архівних джерел, аналізу теорії та практики здійснено комплексне дослідження правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття).

Сучасний вектор розбудови правової держави і демократизації українського суспільства спрямовують ціннісні орієнтири на подолання правового нігілізму та підвищення громадянської компетентності кожної людини. Особливої актуальності набуває правовиховна робота з учнями, оскільки правову культуру особистості необхідно формувати з раннього віку як у закладі освіти, так і в родині. Родинно-шкільний простір є середовищем, що поєднує виховні традиції сім'ї та освітню діяльність школи на основі інтеграції, наступності і взаємодоповнення принципів, цілей, змісту, форм і методів правового виховання учнівської молоді.

В умовах сучасної парадигми державотворення здійснення правовиховної роботи обумовлений активізацією процесів у суспільно-політичному житті країни (підвищення рівня громадської позиції в суспільстві та поінформованості, участь громади в соціальних проєктах, дотримання демократичних принципів і свобод у суспільстві). У контексті пошуку ефективних механізмів формування правової культури населення актуалізується значення історико-педагогічних досліджень розвитку правового виховання учнівської молоді в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття, оскільки надбаннями цього періоду є: розвиток морально-ціннісної ідеології в суспільстві; перехід від декларативно-формальної до продуктивної взаємодії школи і родини; розвиток змісту, форм і методів

правової освіти з урахуванням пізнавального інтересу учнів (розширення спектру варіативних та факультативних дисциплін із громадськознавчим компонентом; запровадження нових форм позакласної роботи (гуртки, вікторини, клуби); трансформація методики викладання із знаннєвої до компетентнісної парадигми).

Вивчення, аналіз і осмислення історико-педагогічної спадщини уможлиблює відтворення конструктивних практик розвитку правової культури в родинно-шкільному просторі та запобігає деструктивним крокам у формуванні правосвідомого громадянина.

Об'єкт дослідження – правове виховання учнівської молоді. *Предмет дослідження* – генеза правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору (кінець ХХ – початок ХХІ століття). *Мета дослідження* – на основі системно-ретроспективного вивчення педагогічної теорії і практики розкрити генезу правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору України (кінець ХХ – початок ХХІ століття) та окреслити перспективи творчого використання прогресивних ідей в сучасній освітній галузі.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що *вперше досліджено* проблему правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору (кінець ХХ – початок ХХІ століття); *обґрунтовано* періодизацію правового виховання в родинно-шкільному просторі з 1984 року до 2017 року, визначено провідні тенденції кожного періоду: I період – 1984–1990 рр. – *консервативно-ідеологічний* (; II період – 1991–2002 рр. – *пошуково-контroversійний*; III період – 2003–2017 рр. – *компетентнісно-демократичний* (I субперіод – 2003–2008 рр.; II субперіод – 2009–2017 рр.); *виявлено* чинники, що впливали на генезу змісту, форм і методів правового виховання в умовах родинно-шкільного простору в досліджуваній період: *суспільно-економічні* (домінування провідних ідеологій та суспільних цінностей; економічний розвиток країни), *культурно-освітні* (зміна парадигми правового виховання; реформування

освітньої галузі), *змістово-правові* (нормативно-правова база, структура та організація правового виховання; зміст суспільствознавчих дисциплін); *окреслено* перспективи творчої реалізації прогресивних ідей правового виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі сучасної країни: інтеграція сім'ї та школи щодо забезпечення єдності виховних ідеалів, підходів і принципів у вихованні правосвідомого громадянина держави; спільна участь всіх учасників освітнього процесу у правовиховних громадських проєктах і програмах; розробка ціннісно-формульовального та практико-зорієнтованого змісту шкільної правової освіти; наскрізна правопросвітницька робота в освітньому процесі; розвиток учнівського самоврядування; співпраця учнівської молоді з органами влади; створення патронажних центрів; *уточнено* сутність понять «правове виховання», «родинно-шкільний простір», «правове виховання в умовах родинно-шкільного простору». *Подальшого розвитку* набули положення, що розкривають особливості правового виховання в умовах родинно-шкільного простору; висвітлення джерельної бази дослідження з правовиховної роботи.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що його результати відображені в спецкурсі «Організація правового виховання в умовах родинно-шкільного простору» та методичних рекомендаціях «Зміст, форми і методи організації правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: історико-педагогічна ретроспектива». Розроблені матеріали можуть бути використані в процесі викладання дисциплін історико-педагогічного циклу, підготовки курсових та дипломних робіт у педагогічних навчальних закладах.

Ключові слова: виховання, правове виховання, родина, родинно-шкільний простір, правове виховання в умовах родинно-шкільного простору.

SUMMARY

The dissertation for the Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D.) degree in specialty 13.00.01 «General Pedagogy and History of Pedagogy» (011 – educational, pedagogical sciences). – Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, 2019.

In the dissertation, based on the study of scientific literature, archival sources, analysis of theory and practice, a comprehensive study of the legal education of students in the family and school space of Ukraine (the end of the XXth – the beginning of the XXIst centuries) is carried out.

The modern vector of the development of the rule of law and the democratization of Ukrainian society is guided by the value guidelines to overcome legal nihilism and increase the civic competence of each person. Of particular relevance is the upbringing work with students, since the legal culture of the individual must be formed from an early age both in the educational institution and in the family. The family and school space is the environment that combines the educational traditions of the family and the educational activities of the school on the basis of integration, continuity and complementarity of the principles, goals, content, forms and methods of legal education of students.

In the current paradigm of the state the implementation of law enforcement work is due to the activation of processes in the social and political life of the country (increasing the level of citizenship in society and awareness, participation of society in social projects, compliance with democratic principles and freedoms in society). In the context of the search for effective mechanisms for the formation of a legal culture of the population, the importance of historical and pedagogical research on the development of legal education of students in Ukraine at the end of the XXth and beginning of the XXIst centuries is being updated, since the achievements of this period are: the development of moral and ideological ideology in society; transition from declarative-formal to productive interaction between school and family; development of the content,

forms and methods of legal education, taking into account the cognitive interest of the students (expanding the range of varied and optional disciplines with a huge component, introducing new forms of extracurricular activities (circles, quizzes, clubs), transforming teaching methods from knowledge to competency paradigm).

The study, analysis and understanding of the historical and pedagogical heritage allows the reproduction of constructive practices in the development of legal culture in the family and school space and prevents destructive steps in the formation of a law-conscious citizen.

The object of epy research is the legal education of students. The subject of the study is the genesis of the legal education of students in the family-school space (late XXth – early XXIst centuries). The purpose of the study is to reveal the genesis of the legal education of students in the family and school space of Ukraine (late XXth – early XXIst centuries) and outline the prospects for the creative use of progressive ideas in the modern educational field, based on a systematic retrospective study of pedagogical theory and practice,

The scientific novelty of the results of the study lies in the fact that **for the first time** the problem of legal education of students in the family and school space (the end of the XXth – the beginning of the XXIst centuries) *is investigated*; the periodization of legal education in the family and school space from 1984 to 2017 is *justified*; the main trends of each period are determined : I period – 1984–1990 – *conservative and ideological*; II period – 1991–2002 – *search and contraversion*; III period – 2003–2017 – *competent and democratic* (I sub-period – 2003–2008; II sub-period – 2009–2017); factors that influenced the genesis of the content, forms and methods of legal education in the family and school space in the study period *are identified: social and economic* (dominance of leading and ideologies and social values; economic development of the country), *cultural and educational* (changing the paradigm of legal education, reforming education), *substantive and legal* (regulatory framework, structure and organization of legal education, content of social science

disciplines); the prospects for creative implementation of progressive ideas of legal education of students in the family and school space of a modern country *are outlined*: the integration of the family and schools to ensure the unity of educational ideals, approaches and principles in the education of knowledgeable citizen of the state; joint participation of all participants in the educational process in law-raising public projects and programs; development of value-forming and practice-oriented content of school legal education; end-to-end legal education work in the educational process; the development of student self-government; cooperation of students with the authorities; creation of foster care centers; the essence of the concepts of «legal education», «family-school space», «legal education in the family and school space» *is clarified*. The provisions that reveal the features of legal education in the conditions of the family and school space have been further developed; the source base of research on legal educational work is clarified.

The practical significance of the research results lies in the fact that its results are reflected in the special course «Organization of legal education in the conditions of the family and school space» and methodological recommendations «Content, forms and methods of organizing legal education in the conditions of the family and school space: historical and pedagogical retrospective». The developed materials can be used in the process of teaching the disciplines of the historical and pedagogical cycle, the preparation of term papers and dissertations in pedagogical educational institutions.

Key words: education, legal education, family, family and school space, legal education in the conditions of the family and school space.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Остапенко Л. В. Нормативно-правове забезпечення правового виховання учнівської молоді (1990–2015 р.р.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. № 39. С. 290–297.
2. Остапенко Л. В. Правове виховання учнівської молоді: історико-педагогічний аспект. *ScienceRise: Pedagogical Education*. Харків, 2018. № 5 (25). С. 53–57.
3. Остапенко Л. В. Основні тенденції розвитку освіти у період з 1990 по 2015 роки. *Вісник Черкаського університету*. Черкаси, 2019. № 2. С. 27–31.
4. Остапенко Л. В. Періодизація розвитку правового виховання учнівської молоді (кінець ХХ – початок ХХІ століття). *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Слов'янськ, 2018. № 2. С. 27–33.
5. Жорова І. Я., Остапенко Л. В. Актуальні тенденції правового виховання учнівської молоді в умовах сучасного освітнього простору в Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 31. С. 65–70.
6. Остапенко Л. В. Змістово-організаційні аспекти правового виховання в родинно-шкільному просторі (кінець ХХ – початок ХХІ століття). *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць*. Київ, 2018. Вип. 137. С. 210–216.
7. Остапенко Л. В. Родинно-шкільний простір як виховне середовище. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. № 42. С. 29–30.

Наукові праці, які засвідчують апробацію дисертації

8. Остапенко Л. В. Організація правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: програма спецкурсу. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. 18 с.

9. Зміст, форми і методи організації правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: історико-педагогічна ретроспектива: методичні рекомендації / уклад. Остапенко Л. В. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 21 с.

10. Остапенко Л. В. Проблема виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності*: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції (13–14 лист. 2018 р., м. Херсон). Херсон, 2018. С. 171–175.

11. Остапенко Л. В. Теоретичні підходи до формування змісту правового виховання учнівської молоді. *Світові наукові тенденції XXI сторіччя*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (30 лист. 2017 р., м. Карлові Вари). Київ; Карлові Вари, 2017. С. 238–243.

12. Остапенко Л. В. Нормативно-правове підґрунтя правового виховання. *Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15–16 червня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 67–69.

13. Остапенко Л. В. Проблема правового виховання учнівської молоді. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 22–23 червня 2018 р.). Львів, 2018. С. 20–22.

14. Остапенко Л. В. Зміст правового виховання. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами*: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (м. Херсон, 5 грудня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 75–78.

15. Остапенко Л. В. Проблеми виховання в педагогічній спадщині Михайла Миколайовича Фіцули. *Педагогічна персоналітика: теорія, історія, освітня практика*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, присвячена 160-річчю від дня народження С. Русової (м. Івано-Франківськ, 25 лютого 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 44–48.

16. Остапенко Л. В. Розвиток змісту правової освіти учнівської молоді. *Професійний розвиток та управління людськими ресурсами в системі післядипломної педагогічної освіти в контексті трансформації освіти України*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 428–430.

17. Остапенко Л. В. Передумови та чинники формування змісту правової освіти учнівської молоді в часи перебудови. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації*: матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпро, 28–29 жовтня 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 81–82.

18. Остапенко Л. В. Проблема виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі в педагогічній спадщині Коменського. *Я. А. Коменський – видатний педагог минулого*: матеріали II Всеукраїнських педагогічних читань до 425-річчя від дня народження (м. Херсон, 24 березня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 201–206.

19. Остапенко Л. В. Громадянська культура як педагогічна проблема. *Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики*: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 6–7 червня 2019 р.). Суми, 2019. С. 53–56.

20. Остапенко Л. В. Розвиток правової культури як складова частина життєвої компетентності особистості. *Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри*: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Скадовськ, 19–21 червня 2019 р.). Скадовськ, 2019. С. 162–164.

21. Остапенко Л. В. Розвиток правового виховання у І половині ХХІ століття. *Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 17–18 травня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 45–48.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

22. Остапенко Л. В. Соціокультурний аспект правового виховання. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів та магістрантів*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 2. С. 134–138.

23. Остапенко Л. В. Правове виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів та магістрантів*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 3. С. 102–107.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ РОДИННО-ШКІЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	
	23
1.1. Правове виховання учнівської молоді як культурно-освітній феномен.....	23
1.2. Джерельна база дослідження	43
1.3. Передумови та періодизація розвитку правового виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)	61
Висновки до першого розділу.....	79
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ РОДИННО-ШКІЛЬНОГО ПРОСТОРУ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ).....	
	81
2.1. Консервативний розвиток правового виховання учнівської молоді в умовах ідейно-комуністичної парадигми (1984 – 1990 рр.).....	81
2.2. Суперечливість тенденцій розвитку правового виховання в школі і родині періоду становлення української держави (1991 – 2002 рр.).....	109
2.3. Демократизація суспільства як чинник розвитку правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору (2003 – 2017 рр.).....	129
2.4. Перспективи творчого використання прогресивних ідей організації правового виховання в умовах інтеграції в європейський простір	150

Висновки до другого розділу.....	171
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	181
ДОДАТКИ.....	221

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний вектор розбудови правової держави і демократизації українського суспільства спрямовують ціннісні орієнтири на подолання правового нігілізму та підвищення громадянської компетентності кожної людини. Особливої актуальності набуває правовиховна робота з учнями, оскільки правову культуру особистості необхідно формувати з раннього віку як у закладі освіти, так і в родині. Родинно-шкільний простір є середовищем, що поєднує виховні традиції сім'ї та освітню діяльність школи на основі інтеграції, наступності і взаємодоповнення принципів, цілей, змісту, форм і методів правового виховання учнівської молоді.

Нормативно-правовою базою дисертаційного дослідження є закони України «Про освіту» (2017 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.), Національна програма правової освіти населення (2001 р.), програма «Українська родина» (2001 р.) тощо. На необхідності формування в учнів загальноосвітніх шкіл поваги до закону, дотримання прав людини акцентовано увагу в Концепції Нової української школи (2016 р.), у якій ці компетентності визначені ключовими.

В умовах сучасної парадигми державотворення здійснення правовиховної роботи обумовлене активізацією процесів у суспільно-політичному житті країни (підвищення рівня громадської позиції в суспільстві та поінформованості, участь громади в соціальних проєктах, дотримання демократичних принципів і свобод). У контексті пошуку ефективних механізмів формування правової культури населення актуалізується значення історико-педагогічних досліджень розвитку правового виховання учнівської молоді в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття, оскільки надбаннями цього періоду є: розвиток морально-ціннісної ідеології в суспільстві; перехід від декларативно-формальної до

продуктивної взаємодії школи і родини; розвиток змісту, форм і методів правової освіти з урахуванням пізнавального інтересу учнів (розширення спектра варіативних та факультативних дисциплін із громадськознавчим компонентом; запровадження нових форм позакласної роботи (гуртки, вікторини, клуби); трансформація методики викладання із знаннєвої до компетентнісної парадигми). Вивчення, аналіз і осмислення історико-педагогічної спадщини уможлиблює відтворення конструктивних практик розвитку правової культури в родинно-шкільному просторі та запобігає деструктивним крокам у формуванні правосвідомого громадянина.

Проблематика правового виховання в історичній ретроспективі досліджувалися науковцями в різних напрямках: історія розвитку освіти (Л. Березівська, І. Жорова, В. Кузьменко, Г. Радчук, Н. Слюсаренко, А. Степанюк, О. Сухомлинська, О. Янкович та інші), інтеграція процесів навчання та виховання (Т. Алексєєнко, І. Бех, М. Боришевський, М. Максименко та інші), проблеми змісту шкільного та родинного виховання (Є. Голобородько, М. Кухта, Л. Назаренко, М. Стельмахович, Б. Ступарик, Л. Чумак та інші), питання правового виховання (Д. Абашідзе, Р. Андрусин, М. Городиський, Г. Давидова, М. Кащук, М. Криштак, Ю. Кузьменко, М. Подберезський, А. Стаканков, О. Татаринцева, В. Тацій, Л. Твердохліб, М. Фіцула, Н. Яковлева та інші).

Вивчення та аналіз теоретичних аспектів розвитку правового виховання в умовах родинно-шкільного простору засвідчують, що ця проблема завжди була важливою, розв'язувалася з огляду на потреби соціально-гуманітарного стандарту суспільства та окреслювалася як базова в побудові комплексу інтелектуальних, духовних, психологічних, соціальних аспектів життєдіяльності людини.

Актуальність розвитку правового виховання в умовах родинно-шкільного простору протягом досліджуваного періоду підтверджується суперечностями між:

– активізацією процесів демократизації суспільства і низьким рівнем сформованості правосвідомості школярів;

– необхідністю втілювати педагогіку партнерства та недостатньою взаємодією родини й учителів у вирішенні питань формування правової культури учнівської молоді;

– потребою збереження автентичних національних традицій виховання і незначною кількістю історико-педагогічних досліджень із питань правового виховання учнів та їхньою екстраполяцією в сучасну освітню галузь.

Безумовна актуальність, виявлені суперечності та недостатнє теоретичне осмислення історико-педагогічного досвіду організації правового виховання зумовили вибір теми дослідження **«Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснювалося відповідно до теми науково-дослідної роботи Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі» (державний реєстраційний номер 0115U002891). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (протокол № 1 від 21.01.2016 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 23.02.2016 р.).

Об'єкт дослідження – правове виховання учнівської молоді.

Предмет дослідження – генеза правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору (кінець ХХ – початок ХХІ століття).

Мета дослідження – на основі системно-ретроспективного вивчення педагогічної теорії і практики розкрити генезу правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору України (кінець ХХ – початок ХХІ століття) та окреслити перспективи творчого використання прогресивних ідей у сучасній освітній галузі.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан проблеми правового виховання в умовах родинно-шкільного простору та уточнити сутність основних понять дослідження.

2. Окреслити чинники, що впливали на генезу змісту, форм і методів правового виховання в умовах родинно-шкільного простору в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття.

3. Обґрунтувати авторську періодизацію розвитку правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі в 1984–2017 рр. та визначити провідні тенденції кожного періоду.

4. Виявити прогресивні ідеї правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі та окреслити перспективи їхньої творчої реалізації в сучасних закладах освіти.

Для вирішення визначених завдань обрано **методи**: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, зіставлення, узагальнення, систематизація наукової і методичної літератури, документів, періодичної преси з метою вивчення змісту, форм і методів правового виховання учнівської молоді й уточнення понятійно-термінологічного апарату), *історико-педагогічні* (ретроспективний, логіко-системний, хронологічно-структурний, зіставно-порівняльний аналіз теорії і практики правового виховання в досліджуваній період), *пошуково-бібліографічні* (аналіз, систематизація і класифікація архівних фондів, бібліотечних каталогів і друківаних джерел із проблематики правового виховання учнівської молоді); *хронологічний і діахронний* (дослідження якісних змін правового виховання в родинно-шкільному просторі на певних історичних етапах та його періодизація);

системно-структурний аналіз змісту, форм, методів і засобів навчання (для виявлених здобутків того часу, узагальнення та їхня інтерпретація щодо сучасної правової освіти; окреслення можливостей творчого використання набутого досвіду).

Джерельну базу дослідження становлять наукові праці та публікації провідних вітчизняних та зарубіжних учених (монографії, рукописи дисертацій, автореферати, підручники, навчальні та методичні посібники, статті), законодавчі та нормативні акти, статистичні збірники, матеріали з'їздів, конференцій, нарад із народної освіти, навчальні плани, навчальна література досліджуваного періоду, фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Херсонської області, Державного архіву Запорізької області; фонди бібліотек: Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського НАПН України, Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гончара, Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки; вітчизняна історико-педагогічна та психолого-педагогічна література досліджуваного періоду і сучасних років; матеріали офіційного характеру (законодавчі та нормативні акти, звіти та інструктивно-методичні матеріали педагогічних з'їздів, конференцій), у яких висвітлювалися теоретичні та науково-методичні питання правового виховання учнівської молоді, інтернет-ресурси.

Проаналізовано матеріали періодичних видань («Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України», «Радянська школа» («Рідна школа»), «Шлях освіти», «Історія в школах України», «Освіта України» та ін.), а також збірники наукових праць.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець ХХ – початок ХХІ ст. За вихідний рубіж дослідження взято кінець ХХ століття. Нижня межа (1984 р.) зумовлена прийняттям Постанови Центрального комітету Комуністичної партії України і Ради Міністрів Української РСР «Про

подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», що визначала нову парадигму в правовій освіті учнівської молоді в аспекті виховання (введення нового курсу «Суспільствознавство» на експериментальному рівні).

Верхня межа (2017 р.) дослідження означена прийняттям Закону України «Про освіту», що визначає пріоритетами верховенство прав і свобод людини, виховання патріотизму, правосвідомості, та запровадженням Концепції «Нова українська школа» (2016 р.), де передбачено формування соціальної та громадянської компетентностей (повага до закону, правила поведінки в сім'ї, школі та суспільстві).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше*:

– *досліджено* проблему правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору (кінець XX – початок XXI століття);

– *обґрунтовано* періодизацію правового виховання в родинно-шкільному просторі з 1984 року до 2017 року, визначено провідні тенденції кожного періоду: I період – 1984–1990 рр. – *консервативно-ідеологічний* (ідейно-комуністична спрямованість освітнього процесу, активізація батьківських комітетів та педагогічного всеобучу, запровадження дисциплін суспільствознавчого спрямування); II період – 1991–2002 рр. – *пошуково-контroversійний* (криза моральних цінностей у суспільстві, запровадження інваріантних та варіативних дисциплін правового змісту, якісне і кількісне збільшення взаємозв'язків між соціальними інститутами (школа, сім'я, держава); III період – 2003–2017 рр. – *компетентнісно-демократичний* (I субперіод – 2003–2008 рр.; II субперіод – 2009–2017 рр.) (актуалізація патріотизму та демократичних цінностей у суспільстві; формування громадянської компетентності; пошук нових ефективних форм роботи з батьками задля забезпечення виховання правосвідомого громадянина держави; розширення змісту, форм та методів правовиховної роботи з учнівською молоддю);

– *виявлено* чинники, що впливали на генезу змісту, форм і методів правового виховання в умовах родинно-шкільного простору в досліджуваній період: *суспільно-економічні* (домінування провідних ідеологій та суспільних цінностей; економічний розвиток країни), *культурно-освітні* (зміна парадигми правового виховання; реформування освітньої галузі), *змістово-правові* (нормативно-правова база, структура та організація правового виховання у суспільстві; зміст суспільствознавчих дисциплін);

– *окреслено* прогресивні ідеї правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі сучасної країни: інтеграція сім'ї та школи щодо забезпечення єдності виховних ідеалів, підходів і принципів у вихованні правосвідомого громадянина держави; спільна участь усіх учасників освітнього процесу в правовиховних громадських проєктах і програмах; розробка ціннісно-формульованого та практико-зорієнтованого змісту шкільної правової освіти; наскрізна правопросвітницька робота в освітньому процесі; розвиток учнівського самоврядування; співпраця учнівської молоді з органами влади; створення патронажних центрів; та визначено перспективи творчої реалізації прогресивного досвіду.

Уточнено сутність понять «родинно-шкільний простір», «правове виховання в умовах родинно-шкільного простору».

Подальшого розвитку набули положення, що розкривають особливості правового виховання в умовах родинно-шкільного простору; висвітлення джерельної бази дослідження з правовиховної роботи.

До наукового обігу введено маловідомі документи, історичні факти та відомості щодо правового виховання, що ґрунтуються на виявлених архівних матеріалах, зокрема: ДАЗО у м. Запоріжжя – Р. 5648, Р-2505; ДАХО у м. Херсон – Ф. 2239; ЦДАВО у м. Київ – Ф. 8, 166.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати відображені в спецкурсі «Організація правового виховання в

умовах родинно-шкільного простору» та методичних рекомендаціях «Зміст, форми і методи організації правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: історико-педагогічна ретроспектива». Розроблені матеріали можуть бути використані в процесі викладання дисциплін історико-педагогічного циклу, підготовки курсових та дипломних робіт у закладах педагогічної освіти.

Основні положення та результати дослідження впроваджено в освітній процес у Комунальному закладі Львівської обласної ради «Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» (довідка № 687 від 18.06.2019 р.); Запорізькому національному університеті (довідка № 01.01.13/81 від 12.08.2019 р.); Комунальному вищому навчальному закладі «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (довідка № 01-23/445 від 27.06.2019 р.); Хмельницькій середній загальноосвітній школі I–III ступенів № 22 імені Олега Ольжича (довідка № 72/01-42 від 05.06.2019 р.); Запорізькій загальноосвітній школі I–III ступенів № 104 Запорізької міської ради Запорізької області (довідка № 202-А/01-20 від 12.06.2019 р.); Запорізькій загальноосвітній школі I–III ступенів № 81 Запорізької міської ради Запорізької області (довідка № 115 від 21.06.2019 р.); Херсонському навчально-виховному комплексі «Дошкільний навчальний заклад загальноосвітня школа I ступеня – гімназія» № 7 Херсонської міської ради (довідка № 97 від 27.06.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Результати дисертаційного дослідження є особистим надбанням автора. У науковій статті [63], опублікованій у співавторстві, внесок дисертанта полягає в обґрунтуванні ключових аспектів правового виховання в умовах родинно-шкільного простору.

Апробація результатів дослідження була здійснена шляхом обговорення основних положень та результатів проведеного дослідження під час науково-практичних конференцій: *міжнародних*: «Світові наукові

тенденції XXI сторіччя» (Київ-Карлові Вари, 2017), «Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки» (Одеса, 2018), «Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології» (Львів, 2018), «Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього» (Одеса, 2019); *всеукраїнських*: «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика» (Івано-Франківськ, 2016), «Професійний розвиток та управління людськими ресурсами в системі післядипломної педагогічної освіти в контексті трансформації освіти України» (Київ, 2016), «Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації» (Дніпро, 2016), «Я. А. Коменський – видатний педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (Херсон, 2017), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 2017), «Теоретико-методологічні основи розвитку та управлінської діяльності» (Херсон, 2018), «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики» (Суми, 2019), «Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри» (Скадовськ, 2019).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено в 23 публікаціях автора: 5 статей в наукових фахових виданнях України (одна у співавторстві), 2 статті у виданнях, віднесених до міжнародних наукометричних баз, 1 програма спецкурсу, 1 методичні рекомендації, 12 публікацій у збірниках матеріалів конференцій, 2 статті в науково-методичних журналах.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (349 найменувань) та 7 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок. Основний текст викладено на 170 сторінках. Роботу ілюстровано 6 таблицями та 6 рисунками.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ РОДИННО-ШКІЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Правове виховання учнівської молоді як культурно-освітній феномен

На сучасному етапі розвитку країни як незалежної, суверенної, демократичної держави гостро постає питання трансформації людської свідомості щодо правового виховання. Правове виховання учнівської молоді, формування активної громадянської позиції, економічні перетворення сучасної України набувають значущості в контексті євроінтеграційних процесів. Реформаційні процеси, які розпочалися в сфері правового виховання та правової культури, докорінно змінили українське суспільство.

Філософи, соціологи, юристи, педагоги та психологи зверталися до висвітлення проблем правового виховання. Дослідники вказують на міждисциплінарний зв'язок з правознавством, географією, соціологією, етнографією, естетикою, фізичним вихованням, педагогікою, генетикою, спортом, фізіологією, етикою, психологією, математикою та іншими елементами освітнього процесу в школі [179].

На основі термінологічного аналізу педагогічних розвідок науковців окреслено систему понятійного апарату дослідження. До ключових дефініцій роботи відносимо – «виховання», «право», «правове виховання», «родинно-шкільний простір», «правове виховання в умовах родинно-шкільного простору», «зміст правового виховання», «учнівська молодь». Розглянемо більш детально ці терміни.

Питання виховання досліджували Д. Абашідзе, М. Городиський, Г. Давидов, О. Міцкевич, О. Нікітін, В. Обухов, М. Подберезський, Р. Русинов, О. Саломаткін, О. Татаринцева, Л. Твердохліб, М. Фіцула, Н. Яковлева. В них висвітлені та обґрунтовані сутність понять правової культури, принципи відбору змісту правової освіти. Питання теоретичного обґрунтування інтеграції процесів навчання та виховання досліджували Т. Алексєєнко, І. Бех, М. Боришевський. Г. Селевко працював над проблемою активного залучення батьків до шкільних справ. А. Бойко, Н. Лавриненко працювали над проблемами взаємодії між школою та сім'єю. Проблеми змісту шкільного та родинного виховання розглядали Є. Голобородько, М. Кухта, М. Стельмахович, Б. Ступарик.

Результати студіювання публікацій у контексті теми нашого дослідження дають підстави стверджувати про актуальність проблематики правового виховання серед сучасних учених. Поміж них Л. Висоцька, С. Демський, Ю. Кузьменко, Л. Марченко, О. Орлова, С. Погребняк, Ю. Сміщук, В. Тацій та інші.

Основу дисертації склали роботи таких науковців як Р. Андрусишина, С. Богачова, М. Василенко, Л. Висоцька, Т. Вечерок, О. Денщик, В. Заграв, М. Кащук, І. Коваль, І. Криштак, О. Ляшенко, Н. Мазур, Л. Назаренко, М. Петрус, І. Сохан, А. Стаканков, І. Степаненко, О. Тітомир, О. Хоптяна, Л. Чумак, М. Штангрет.

Ключове поняття «правове виховання» складається із двох частин – «право» та «виховання». Для розкриття змісту, зазвичай, розглядаються обидві категорії.

За свідченнями філософів, право є багатограним суспільним явищем, яке може досліджуватися з різних позицій та аспектів. Найпростіший науковий аналіз свідчить про наявність різноманітних визначень поняття «право». Так, виходячи з антропологічного виміру, право – це спосіб співіснування автономного суб'єкта.

Розглянемо сутність поняття «виховання». Виховання – це процес, що пов'язаний з економічним, соціальним, культурним та політичним розвитком суспільства в різні історичні періоди. О. Сухомлинська стверджує, що виховання – це вплив суспільства на особистість. У ширшому розумінні – виховання є безперервним процесом соціалізації [310, 59].

М. Фіцула зауважує, що «виховання – це процес цілеспрямованого формування особистості дитини» [327, с. 553]. Водночас Н. Волкова наголошує, що «виховання – це соціально і педагогічно організований процес формування людини як особистості» [20, с. 606].

Аналізуючи поняття «правове виховання», філософи припускають, що його зміст можна розглядати як об'єктивно зумовлену, історично-мінливу міру, яка набуває загальнообов'язкової сили.

Отже, у правовому вихованні присутні дві категорії «виховання» і «право», які утворюють діалектичну єдність.

Так, у роботі В. Котюка «Теорія права» зазначено, що правове виховання – це послідовна, цілеспрямована, систематична діяльність держави та її органів [93].

Для педагогічної практики і теорії проблеми правового виховання є актуальними. В. Сухомлинський відзначав, що правове виховання одна з найбільших проблем соціуму та наголошував на активній правовиховній роботі щодо зменшення кількості злочинців [313, с. 323].

У широкому розумінні процес правового виховання – це результат впливу на особистість багатьох чинників соціалізації.

У дещо вузькому значенні правове виховання – це формування у громадян правових ідей, уявлень, традицій; правових оцінок, моделей і зразків норм поведінки, різновид соціальної діяльності з надання громадянам правового та педагогічного захисту громадськими та благодійними організаціями, правоохоронними органами, батьками щодо з'ясування прав та обов'язків, можливості реалізації їх у різних сферах

життя; юридична, педагогічна та психологічна допомога; інша цілеспрямована діяльність [32, с. 120-121].

О. Татаринцева вважає, що в теорії правового виховання мають відображатися всі сучасні дослідження психології, педагогіки, етики, естетики. Особливу увагу науковці звертають на визначення його мети та завдання [314].

С. Рубінштейн, обґрунтовуючи сутність правового виховання, зазначає, що основна мета правового виховання полягає саме у формуванні позитивної правової свідомості у процесі всієї життєдіяльності людини [285].

Учені, формулюючи визначення правового виховання, зводять його до наступного: правове виховання – це вплив на учасників процесу, який характеризується систематичністю, визначеністю, з метою розвитку правової свідомості, стійких морально-правових переконань, підвищення рівня загальної правової культури, отримання практичних інструментів, основи правових знань, які відповідають вимогам сьогодення [286; 105; 343].

Т. Гасенко зауважує: «правове виховання не ставить перед собою мети озброїти їх досконаліми і повним знанням діючого законодавства. Мету правового виховання можна вважати досягнутою, якщо молодь знатиме основні принципи законодавства й керуватиметься ними у своєму житті, виходячи з глибокої переконаності в їх правильності і необхідності» [23, с.52].

За Н. Волковою, «правове виховання – виховна діяльність сім'ї, школи, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та правомірної поведінки дітей» [20, с. 612].

Компоненти правового виховання спрямовані на вдосконалення загального рівня правової культури учнівської молоді. Серед основних методів правовиховного процесу можемо назвати: пропедевтичну роботу, просвітництво, використання засобів масової інформації, культури тощо.

Доцільно акцентувати на високій ефективності психолого-педагогічних методів – заохочення, переконання, примус, попередження [103; 326].

Варто зазначити, що науковці, які досліджували проблематику правового виховання, досить неоднотайні щодо визначення сутності поняття, пояснюючи це різноманітними підходами до визначення та дослідження правового виховання.

Розглянемо декілька підходів тлумачення сутності поняття «правове виховання». Вчені В. Головченко [27; 28; 29; 30; 31] та Р. Притченко [316] визначають правове виховання як процес впливу об'єктивних та суб'єктивних факторів в умовах соціального простору.

В. Головченко стверджує, що «правове виховання – це педагогічна і соціально-правова допомога людині у розвитку її правової культури, розумінні ролі права у суспільстві, формуванні навичок правомірної поведінки» [27, с. 234].

Водночас вчені С. Легуша [110] та О. Скакун [293] визначають правове виховання як процес цілеспрямованого впливу на особу в умовах систематичної, послідовної діяльності державних органів влади, навчальних закладів з метою розвитку правової свідомості та культури.

М. Фіцула стверджує, що «...однією із сторін всебічно розвиненої особистості є наявність у неї високої культури поведінки...», адже відчуття морально-правових норм і законів не вроджені, а формується протягом життя у процесі системи правовиховної роботи (виховні заходи на правову тематику, залучення правоохоронних органів до співробітництва, активне залучення до суспільно-корисних заходів тощо) [327, с. 80].

Під час аналізу джерельної бази знаходимо різні підходи до визначення таких понять як «правове виховання» та «правова освіта». О. Скакун схильна вважати поняття «правова освіта» та «правове виховання» майже ідентичними за своєю суттю (дотримання норм і правил, вільне володіння основними знаннями про державу) [294].

Основні підходи до визначення змісту поняття «правова освіта» репрезентовано в додатку Б.

М. Кравчук переконаний, що правове виховання є однією з найефективніших форм правової освіти, яка скерована на надання мінімальних правових знань та умінь під час освітнього процесу [309].

Г. Неліп, досліджуючи роль школи і сім'ї у правовому вихованні учнів, зазначає, що правове виховання – це спільна взаємодія родини з навчальними закладами, громадськими організаціями, правоохоронними органами через надання правових послуг [141].

Учений М. Матузов у книзі «Теорія держави і права» зауважує, що правове виховання – це цілеспрямована діяльність держави, громадських організацій, окремих громадян з прередачі юридичного досвіду; систематичний вплив на свідомість та поведінку людини з метою формування певних позитивних поглядів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують виконання і використання всіх юридичних норм [129].

Сучасні українські вчені стверджують, що у процесі правового виховання задіяні майже всі його учасники, які забезпечують систематичну діяльність, спрямовану на формування ціннісно-правових орієнтирів – толерантність, знанневого багажу, загальний розвиток правової культури та правосвідомості [104; 182].

Отже, у науковій теорії правове виховання розглядається як процес цілеспрямованого впливу на його учасників об'єктивних та суб'єктивних факторів в умовах соціального простору, у широкому і як систематична, послідовна діяльність державних органів влади, навчальних закладів з метою розвитку правової свідомості та культури учнівської молоді, у вузькому значеннях.

Аналізуючи джерельну базу із зазначеної проблеми, бачимо, що дослідники, зокрема, приділили увагу позаурочним і навчально-виховним аспектам правового виховання.

В. Сухомлинський наголошував на важливості правового виховання, як однієї з найактуальніших проблем суспільства. Пропонував проводити систематичну превентивну роботу з профілактики правопорушень серед учнівської молоді [313, с. 323]. Профілактична робота має бути спрямована на збагачення моральної складової, світогляду [там само, с. 46].

Г. Давидов зазначає, що метою правового виховання є формування гармонійно розвиненої особистості. Ціллю правового виховання є сформувати сфери поведінки індивіда, які взаємодіють з правовими явищами. «Мета правового виховання – пізнання права, усвідомлення його особистістю, формування інтересу до права, правильне ставлення до права, розвиток правових почуттів і переконань, а також вироблення навичок і звички правомірної поведінки» [47, с. 24-55].

Дослідник М. Фіцула наполягає на важливості орієнтування на коректну мету правового виховання учнівської молоді, яка, на його думку, полягає у формуванні правосвідомого громадянина України з досконалим знанням положень, що закріплені у Конституції України [327, с. 128].

На думку О. Скакун, метою правового виховання є надання мінімальних правових знань та формування навичок, які необхідні у повсякденному житті. Тобто, через підвищення рівня правової культури знизити загальний рівень правопорушення серед учнівської молоді. Адже, коли громадяни орієнтуються у своїх правах та обов'язках, проти них не можна вчинити протиправні дії [293, с. 114].

Водночас В. Кудрявцев вважає, що мета правового виховання саме у формуванні активної громадянської позиції, правових знань та звичок [101, с. 119].

На думку О. Тиховської, завдання правового виховання полягає у формуванні самостійної форми свідомості – правосвідомості, що є сукупністю поглядів, ідей, які визначають ставлення людей, соціальних груп до права, законності, правосуддя, до того, що є правомірним і неправомірним. Складниками правосвідомості є: знання чинного

законодавства (правових норм, які діють на цей час у державі (Конституція України, Конвенція ООН про права дитини, Кодекси законів); уявлення про право (правомірне та неправомірне в різних випадках, які наслідки може мати вчинене діяння) [320].

Т. Ремех окреслила зміст правової освіти як сукупність правових знань, умінь та навичок, що утворюють систему юридичних знань [284]. Водночас Г. Кашкар'юв стверджує, що зміст правового виховання це певна сукупність взаємопов'язаних компонентів, що «включає впорядкований потік правової інформації, ...сукупність певних знань та орієнтирів..., умінь й навички, необхідні для розв'язання теоретичних і практичних проблем, моральні і правові норми...» [77, с. 12]. Таким чином, зміст правового виховання являє собою інформаційні відомості про державу і право, знання законодавчої бази, практичні навички використання набутих знань задля вирішення життєвих ситуацій.

Отже, проаналізувавши джерельну базу, ми переконалися в тому, що правове виховання є багатокомпонентним поняттям, яке передбачає взаємодію суб'єктів правової держави у всіх сферах життєдіяльності.

Таким чином, правове виховання тлумачимо як багатокомпонентну систему знань, спрямовану на формування основних правовиховних якостей учнівської молоді.

Відповідно до ключових дефініцій дослідження, уточнимо термін «учнівська молодь». Розглянемо декілька підходів до визначення цього поняття. Відповідно до соціологічного аспекту, В. Лісовський вважав, що молодь – це категорія суспільства віком від 16 до 35 років, яка характеризується певними особливостями – незавершений процес соціалізації, під час якого відбувається закріплення усталених суспільних функцій [111, с. 41]. Згідно з психологічним аспектом, І. Кон визначав молодь як демографічну групу, яка виокремлювалася за віковими характеристиками, а також низкою соціальних особливостей [87, с. 85]. Отже, молодість розглядається як певний віковий період, біологічний етап.

У сучасній науковій думці молодь визначається як спільнота, що має певні специфічні особливості (психолого-фізіологічні, вікові, освітні, соціальні, культурні), у процесі соціалізації якої відбувається закріплення всіх морально-етичних норм [111, с. 180]. Крім того, закон України визначає вікові характеристики зазначеної категорії – від 14 до 35 років (закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді») [292, с. 1]. Отже, учнівська молодь – це загальне поняття, що включає в себе систему вікових та фізіологічних характеристик щодо конкретної соціальної групи.

В умовах сьогодення актуальність виховання в родинно-шкільному просторі є беззаперечною. Родина – один з найголовніших соціальних інститутів. Адже саме в сім'ї зароджуються перші морально-етичні цінності, засвоюються поняття «добро», «зло», «правила поведінки», «життєві принципи». Сім'я є простором для розвитку дитини, її підтримкою в моральному, матеріальному та емоційному сенсі. В процесі дорослішання першочергове завдання сім'ї – створити умови для успішної соціалізації. Родина готує до життя, вчить практично використовувати набутий досвід та розвиває творчий потенціал. Виховна мета родини, як і школи, є формування висококультурної та інтелектуальної особистості. Тому варто зазначити, що спільна робота школи і сім'ї дає ефективні виховні результати.

Аналіз джерельної бази свідчить про всебічне дослідження вищевказаної проблематики. Однак, в умовах євроінтеграційних процесів питання співпраці школи і сім'ї надзвичайно актуальне і потребує постійної уваги.

У низці нормативно-правових актів визначається провідна роль родини у процесі виховання дітей, що підтверджує актуальність згаданої проблематики. У більшості документів акцентується увага на важливості родини, як соціального інституту. Варто зазначити, що пріоритет сім'ї закріплено на законодавчому рівні, про що свідчить аналіз нормативно-

правових джерел, зокрема Державна національна програма «Освіта», Закон України «Про освіту», Сімейний кодекс України та інші.

В умовах сьогодення особливого значення набувають соціально-економічні перетворення, що безпосередньо впливають на повноцінне функціонування сучасної родини. В українському законодавстві основним документом, що регулює всі сімейні правочини, є сімейний кодекс України. Так, у статті 5 пункт 1 і 3 гарантуються основні аспекти, щодо надання підтримки сім'ям, охорони дитинства з боку держави та піднесення пріоритету сім'ї [292, с. 3]. Таким чином, сімейні відносини повинні будуватися на певних засадах моральності, взаєморозуміння, добросовісності [там само, с. 4].

Активне залучення сім'ї до освітнього процесу відкриває безмежні резерви для виховання підростаючого покоління. Така система роботи є досить актуальною в сучасних умовах. У процесі взаємодії школи і родини створюється певний простір у вузькому та освітнє середовище у ширшому значеннях.

Розглянемо декілька підходів до визначення поняття «середовище».

Так, учена Л. Ващенко зазначає, що саме соціокультурне середовище є особливою педагогічною сферою, яке позитивно впливає на формування освітньої культури [18, с. 37–40]. На думку Н. Селіванової, виховний простір варто розглядати як особливе середовище з педагогічним наповненням [290, с. 35–39]. І. Демакова стверджує, що виховний простір – це природне, культурне, соціально-інформаційне середовище, в якому вирішуються педагогічні ситуації та задачі. Науковець чітко розмежує поняття «простір» і «середовище», акцентуючи увагу на унікальності виховного процесу [48, с. 31]. І. Шендрик визначає середовище, як неодноосібний результат діяльності декількох суб'єктів, тоді як простір навпаки [339, с. 48]. За В. Ясвіним, освітнє середовище – це певна система, що характеризується постійним впливом на процес формування особистості соціального та освітньо-просторового оточення [346, с. 38].

Цікавий погляд на проблему в Л. Назаренко, яка пропонує виділяти середовище у родинно-шкільний виховний простір у процесі соціалізації [136, с. 14]. Водночас Т. Харченко пропонує виокремлювати саме соціальне середовище у взаємодії з навчальним закладом [331, с. 5].

Питання щодо сутності та структури понять «виховне середовище» і «виховний простір» досить дискусійне. Науковці В. Кириченко і Г. Ковган стверджують, що виховний простір виникає під час активної взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу, які поєднані єдиною виховною метою та педагогічними пріоритетами, зміст та структура виховного процесу, де основний акцент саме на спільній діяльності [81, с. 11]. Вчені переконані, що ці поняття не тотожні. Так, виховне середовище – це стає середовище без втручання педагогічної діяльності, тоді як виховний простір являє собою результат залучення діяльності та об'єктів виховного простору [там само, с. 11–12]. Тобто, «виховний простір – це частина потенційного виховного середовища, створена вихователями та вихованцями» [48, с. 46].

Вчений Р. Малиношевський відмічає локальність виховного середовища, як одну із основних характеристик, тоді як виховний простір дещо ширше поняття, що включає в себе різні типи середовищ. На думку дослідника, виховний простір це більш глобальне поняття. [123, с. 10]. А. Мудрик, вивчаючи класифікацію факторів впливу на особистість, виокремив межі виховного середовища, звузивши його до розподілу на більш менші суб'єкти, такі як: родина, навчальні заклади, позанавчальні заклади і т. п. Відповідно, мікрокомпоненти поширюються на країну, суспільство, націю. Таким чином, поняття «виховний простір» і «виховне середовище» накладаються одне на одне, маючи спільну мету [133, с. 12].

Отже, проаналізувавши джерельну базу, ми дійшли висновку про різноманітність підходів до визначення поняття «середовища». Проте вчені одностайні в думці щодо багатокomпонентності технології формування середовища, одним із основних учасників якого є родина.

Науковець В. Костів характеризує сім'ю, як динамічну малу соціальну групу людей, що поєднані спільним місцем проживання і родинними відносинами, пов'язаних між собою соціальними зобов'язаннями, спільним побутом та моральною взаємовідповідальністю [92, с. 89].

Водночас у Академічному тлумачному словнику української мови зазначено, що родина – це, як правило, діти, чоловік та жінка, а також близькі родичі, що проживають разом [2, с. 358].

У Словнику гендерних термінів читаємо, що родина – «соціальне утворення, яке може розглядатись як соціальний інститут і мала соціальна група». Родина як соціальний інститут – це форма організації суспільства, що регулює фізичне та духовне відтворення людини, взаємовідносини між подружжям, батьками та дітьми, а також іншими членами родини, створюючи системи ролей, санкцій та стандартизовані моделі поведінки [338, с. 14].

А. Реан зазначає, що родина як мала соціальна група – це спільність людей, що засновується на подружньому союзі та зв'язках спорідненості, об'єднана спільною діяльністю, на яку покладена функція продовження роду, збереження сімейних традицій, турбота та піклування про членів родини, соціалізація молодшого покоління [282, с. 13].

Т. Кравченко під родинним вихованням розуміє не лише безпосередній виховний вплив, а й загальну систему родинних відносин, в процесі якої і формується особистість [96, с. 120]. Завдання батьків допомагати дітям виробити твердий характер, розумно розширюючи права і самостійність, підвищуючи їхню роль у житті домашньому і шкільному, в обранні майбутньої професії [34, с. 306].

Метою родинного виховання є формування індивідуальних якостей особистості, що будуть корисними у майбутньому, вміння їх практично застосовувати. Розвиток інтелектуальних здібностей, загальної ерудиції, морально-етичних норм, культури, фізичного здоров'я – це є одні з

найголовніших завдань родинного виховання [64, с. 183]. Однак, вирішення цих завдань взаємопов'язане з реалізацією основних принципів – відсутність фізичного та морального насилля, гуманність, активне залучення до спільних родинних справ чи розваг, дотримання виховних принципів, підтримка дитини, турбота про її емоційний та інтелектуальний розвиток тощо [82, с. 93].

У виховному процесі одну із ключових ролей відіграють батьки. Для підвищення ефективності родинного виховання необхідно заохочувати батьків до активного спілкування зі своїми дітьми. Відомо, що власний приклад є одним із дієвих способів виховання у дітей корисних звичок, тому необхідно нагадувати батькам про ведення здорового способу життя.

К. Ушинський вважав, що виховний процес у навчальному закладі має бути логічним продовженням виховання в родині, адже основи дитина отримує вдома, а у школі відбувається практична реалізація [324]. А С. Шацький зазначав, що сім'я має значний педагогічний вплив на дитину, однак для більшої його ефективності має бути організоване саме навчальним закладом. Таким чином, взаємодія навчального закладу і родини скерована на виконання спільних задач. Ефективність такої взаємодії буде залежати від зацікавленості з боку педагогічних працівників до сімейних проблем або ж до особливостей побуту тощо [337, с. 422].

Так, А. Макаренко, досліджуючи питання шляхів взаємодії родини і навчального закладу, стверджував, що школа виконувала супровідну функцію у вихованні дитини. Педагог вважав одним із найголовніших завдань батьків – створити комфортне виховне середовище в родині. І вочоночас критично ставився до форм «морального» покарання, вважаючи, що виховання підростаючого покоління в такий спосіб завдає їм шкоди [121].

Іншого погляду на питання взаємодії сім'ї та школи дотримувався В. Сухомлинський. Педагог був впевнений, що проблемні питання у соціалізації дитини беруть свій початок саме з родини. А відтак особливої

актуальності набирає питання спільної роботи школи та сім'ї, завдяки батьківському авторитету [279, с. 104].

Дослідниця О. Доукіна переконана, що сутність взаємодії сім'ї та школи саме в реалізації зв'язків і відносин суспільної установи і малої групи через педагогічну діагностику сім'ї, а саме – окреслення спільної виховної мети та завдань, турбота про збереження спільних узгоджених дій, спрямованих на досягнення зміцнення родинно-шкільних зв'язків, стимулювання батьків до активної участі у проєктах школи, індивідуальне планування роботи з батьками, постійне спілкування спрямоване на уточнення і корекцію, а також координацію виховної діяльності [54, с. 38].

Вчені О. Анцупова та А. Шипілова трактують поняття «взаємодія» як систему впливів між різними об'єктами, що характеризуються взаємообміном та взаємозумовленістю. При чому, якість об'єктів може розкриватися та визначатися саме під час взаємодії між ними [321].

З точки зору соціально-психологічного підходу, категорія «взаємодія» має свої характерні риси, а саме:

- конкретна ціль та завдання, що гарантують злагодженість та загальну координацію спільних дій;

- чітка позиція щодо нормування часових проміжків, що підпорядкована досягненню поставлених цілей і завдань або ж інтуїтивний підхід;

- багатоваріантність ролей взаємодії, як запорука і наслідок у процесі спільної діяльності;

- можливість чіткої фіксації результатів діяльності з метою аналізу корекції поставленої цілі та досягнення більш вагомих результатів [20].

Р. Бейлс у процесі дослідження змісту поняття «взаємодія» виокремив фази – формування спільної мети і завдання; аналітична оцінка процесу розв'язання поставлених задач; контроль; підведення підсумків, рефлексія, прийняття рішення [там само]. Водночас О. Доукіна щодо

сутності терміну «взаємодія» має на увазі втілення основних елементів діяльності між суб'єктами взаємодії під час освітнього процесу за умов:

- психолого-педагогічної діагностики членів родини;
- постановки кінцевої мети та основних завдань під час спільної діяльності між об'єктами взаємодії (учнівська молодь, батьки, освітній заклад);
- визначення різноманітних форм спільної діяльності родини і освітнього закладу;
- корекції і контролю спільної діяльності;
- підтримки та узгодження спільних дій суб'єктів з метою досягнення поставлених цілей [54, с. 39].

Науковець Л. Назаренко визначає взаємодію як «... інтегровану соціально-педагогічну систему, що об'єднує взаємодіючі між собою структури чи процеси», для яких характерне виконання єдиної мети, доступність об'єктам, що не задіяні у спільній діяльності, чинникам та впливам. Таким чином, процес взаємодії родини та освітнього закладу можна вважати довготривалою педагогічною співпрацею між всіма його учасниками, спрямованою на досягнення поставлених виховних цілей [137, с. 4].

На освіченість батьків впливає багато чинників. Втім, основні – це загальний рівень набутих знань та здатність до саморозвитку. В умовах інформаційної глобалізації рівень освіченості батьків не завжди відповідає бажаному. А відтак, навчальний заклад покликаний проводити роботу на засадах співпраці та взаємодії з метою підвищення загального рівня освіченості батьків. Серед основних – педагогічний лекторій; педагогічний всеобуч; науково-практичні конференції з питань виховання; класні батьківські збори; відвідування батьків вдома; листування; консультації батьків; тематичні брейн-ринги, надання порад і рекомендацій батькам щодо літератури на педагогічну та психологічну тематику.

Неможливо обійти увагою й те, що одним із аспектів родинного виховання є спільне дозвілля. У цьому контексті Ю. Клочан визначає дозвілля необхідною складовою сімейних стосунків і виділяє його основні форми: активна творча діяльність; навчання, самоосвіта; культурно-освітні заходи, відвідування занять для інтелектуального та фізичного розвитку дитини, участь у суспільних заходах, залучення до спорту, тощо [82].

До дозвіллевих форм також відносять: читання літератури, спільний перегляд фільмів та телепередач, відвідування культурно-масових заходів, спілкування з однолітками, взаємодія з соціумом; заняття окремими видами спорту, ранкова та вечірня гімнастика; відвідування дозвіллевих закладів, активний відпочинок; прогулянки без певної мети, спокій, зміна напруженості врівноваженістю тощо [15]. Проведення спільного часу під час родинного дозвілля позитивно впливає на загальний емоційний зв'язок між всіма членами родини.

У науковій літературі поняття «взаємодія» трактується неоднозначно. З філософської точки зору, «взаємодія» – це зміна стану об'єкту внаслідок довготривалого і багатокомпонентного процесу, спрямованого на спільну діяльність.

З психологічної точки зору, категорія «взаємодія» – це комплекс взаємовпливів у соціумі, що виникли під час спільної діяльності. Вчені В. Кан-Калік і Н. Нікандров під час своїх наукових розвідок прийшли до висновку, що «взаємодіє» має елементи співтворчості, що виникає в результаті спілкування. Науковці переконані, що саме за допомогою «педагогічного спілкування» відбувається активний обмін думками, що мають позитивний вплив на подальшу співпрацю.

Взаємодія сім'ї та школи – актуальне питання сьогодення, що має теоретичне і практичне підґрунтя, характеризується пошуком дієвих форм взаємодії майже на всіх етапах розвитку суспільства. Саме тому сьогодні спільна діяльність між освітнім закладом і родиною має таке важливе

значення, набуваючи оновлення змісту відповідно до суспільно-політичних і освітніх реформ.

Сім'я – невелика соціальна група, до якої входить подружжя (чоловік і жінка), їх діти, родичі [280].

За Арістотелем, першим видом спілкування людей була сім'я, яка є первинним осередком, з якого виникла держава. Грецький мислитель називає об'єднання кількох сімей «поселенням», даючи оцінку поняттю як перехід від родини до держави. С. Манухін вважає, що сім'я – це сформована група людей, для побуту яких характерне формування поведінкових стереотипів. Саме такі стереотипи можуть впливати на структуру сім'ї, взаємофункціонування між членами родини, поведінкові кальки та на розвиток взаємодії між її членами [311].

М. Фіцула визначає сім'ю як середовище, в якому проходить соціалізація дитини від її народження, а також осередком матеріально-емоційного забезпечення та підтримки, важливою ланкою збереження і передачі культурних цінностей родини [327].

М. Стельмахович стверджував, що сімейне виховання повинно бути спрямоване на розвиток душі, розуму й тіла. Позитивні результати виховання повністю залежать від родини, в якій підростала дитина. Непорушний авторитет сім'ї, любов до дітей, забезпечення власним прикладом морального зразка поведінки – головні умови сімейного виховання. Виховний вплив родини зростає, коли батьки цікавляться життям своїх дітей. Запорукою успіху сімейного виховання є традиції сімейного життя та організація домашнього побуту.

Відома праця Я. Коменського «Материнська школа» написана понад 300 років тому, проте на сьогоднішній день є актуальною, бо розкриває проблеми відносин між дітьми і їх батьками та вказує шляхи вирішення цих проблем. Книга «Материнська школа» написана зрозумілою, доступною мовою і по праву має бути настільною книгою для батьків.

У своїй роботі Я. Коменський акцентує увагу на цінності дитини, на важливості ролі батьківства, на постулатах сімейного виховання, на важливості виховувати самих себе (батьки) для своїх дітей [20].

Я. Коменський вважає, що батьки повинні докладати максимум зусиль для правильного виховання своїх дітей. У своїй книзі він фактично ставить перед батьками завдання різнобічного виховання дитини. Педагог визначає «трояку» мету виховання в наступній послідовності: високі морально-етичні якості, сімейні цінності, навчання. Бо саме батьки є першими вчителями-наставниками і саме на них покладена відповідальність за «майбутніх людей» [там само].

Сім'ї дуже різноманітні, і від того, в якій сім'ї росте дитина, залежить зміст її соціалізації. Умовно сім'ї поділяють на благополучні та неблагополучні. Важливо пам'ятати про необхідність захисту дитини від неблагополуччя у сім'ї шляхом корекції та педагогічного впливу на сімейне виховання. Саме школа і вчитель здійснює допомогу батькам, лише за їх згодою, шляхом співробітництва, взаєморозуміння та взаємодопомоги.

Більшість сучасних сімей припускається типових помилок у вихованні дітей. Неблагополучні сім'ї, з погляду педагогіки, можна умовно розділити на такі групи: педагогічно-неспроможні, педагогічно пасивні, антипедагогічні, сім'ї, в яких батьки займаються бізнесом.

У педагогічно-неспроможних сім'ях виховний вплив педагогічно необґрунтований, безсистемний. У педагогічно пасивних сім'ях, найчастіше, стосунки між батьками напружені, конфліктні, через що втрачається контроль за дітьми або ж просто бракує часу на виховання. В антипедагогічних сім'ях, перш за все, панують аморальні, антипедагогічні умови виховання. Батьки подібним способом життя протиставляють вимогам навчального закладу свої власні потреби. І остання група – сім'ї, в яких батьки займаються бізнесом. Зазвичай, матеріальний достаток

підмінюється живим спілкуванням з дітьми. В таких сім'ях не існує слова «не можна», тому не рідко шкільна дисципліна ігнорується.

Таким чином, від типу сім'ї залежить середовище, в якому розвивається дитина в процесі сімейного виховання.

У цьому контексті Я. Коменський писав, що часто через велику зайнятість батьків, діти залишаються наодинці зі своїми проблемами, думками. Тому важлива присутність старшої людини поряд, як запорука якісного виховання.

Далі педагог зазначає, що набагато простіше одразу ж прищеплювати морально-етичні принципи, ніж потім перевиховувати. Через це роль батьків надзвичайно важлива у процесі виховання дітей, виховувати їх спочатку в родині, не перекладаючи відповідальність на освітній заклад. Завжди бути поруч і знаходити час для спілкування, адже це головна умова зародження порядної людини [20].

Н. Волкова виокремлює характерні особливості сучасних сімей:

- підміна морально-ціннісних аспектів родини у стосунках між дітьми і батьками;
- збереження тенденції малочисельності сім'ї;
- прагнення молоді родини не проживати з кровними родичами під одним дахом;
- відмінність соціально-побутових умов у сільській та міській родині;
- залежність виховання в родині від рівня освіти батька і матері;
- відсутність «спільної мови» між батьками і дітьми [20].

У тісному співробітництві школи і сім'ї підвищується ефективність навчально-виховного процесу. Педагогічна освіта батьків та залучення їх до виховної роботи значно зміцнює цей взаємозв'язок.

На показник педагогічної освіченості батьків мають вплив багато чинників. Серед основних – рівень набутих знань, здатність до

самопізнання і саморозвитку, родинні традиції. В умовах сучасного духовно-морального і культурного розвитку, котрий не завжди позитивно впливає на соціум, педагогічна освіченість батьків часто не відповідає реальній педагогічній ситуації. Так, школа має дбати про системний розвиток їх педагогічних знань. Існують різноманітні методи роботи, найдієвішими серед яких є: педагогічний лекторій, педагогічний всеобуч, науково-практичні конференції з питань виховання, поради батькам щодо педагогічної літератури, зустрічі з батьками, бесіди, консультації, листування тощо.

Під час навчально-виховного процесу відбувається взаємодія школи і батьків шляхом роботи з батьківським комітетом, надання порад і консультацій батькам.

Запорукою ефективної взаємодії з батьками є низка чинників: популяризація спільної діяльності батьків, учнів й освітнього закладу, толерантне і рівноправне спілкування та діяльність, розширення ефективних форм співпраці з родиною, гуманність взаємодії.

Ефективність налагодження родинно-шкільної взаємодії можлива за умови дотримання педагогом психолого-педагогічних правил та вимог. До яких відносять:

– використання заходів, спрямованих на підвищення авторитету батьків. Стосунки мають будуватися на взаємоповазі, цінність яких полягає у вимогливості, почутті власної гідності, громадянського обов'язку як батьків, так і учителів;

– сприйняття родини як найдавнішу форму виховання. Батьки частіше з розумінням і відповідальністю ставляться до виховання своїх дітей;

– толерантність, делікатність і тактовність під час роботи з родинами;

– позитивний підхід і налаштування на успіх під час вирішення виховних задач, підтримка позиції спільної мети, орієнтація на інтелектуальний і емоційний розвиток дитини.

Таким чином, здійснивши глибинний аналіз джерельної бази, урахувавши багатокомпонентну структуру родинно-шкільного простору розглядаємо його як соціально-освітнє середовище, в якому забезпечується взаємодія сім'ї і закладу освіти на основі взаємоузгодженого виховного впливу.

Отже, синергія змісту ключових понять дослідження зумовлює розуміння правового виховання в умовах родинно-шкільного простору як цілеспрямованого, цілісного, систематичного процесу формування правової компетентності учнівської молоді шляхом взаємодії сім'ї і закладу освіти на основі єдності мети, принципів і завдань.

Аналіз правового виховання учнівської молоді як культурно-освітнього феномену в теоретичних доробках зарубіжних і вітчизняних учених дав змогу окреслити основні компоненти ключової дефініції – родинно-шкільний простір. Вивчивши генезу кількісних і якісних показників, ми дійшли висновку, що для успішної взаємодії та посилення ефективності виховної складової особливого значення набуває співпраця всіх учасників освітнього процесу, тому що саме в родині реалізуються першочергові потреби дитини, формуються ціннісні орієнтири, культура поведінки. І саме від того наскільки тісний емоційний зв'язок між всіма членами родини, залежить успішність процесу соціалізації.

1.2. Джерельна база дослідження

Основою дослідження для науковця є аналіз джерельної бази, під час якого здійснюється пошук відповідей на проблемні питання. «Джерельну базу» розуміють як систему різноманітних інформаційних ресурсів. Під час історико-педагогічних досліджень простежуються

тенденції розвитку різних освітніх аспектів, адже в умовах євроінтеграційних процесів проходять логічні зміни та модернізація соціально-освітнього середовища.

Важливо окреслити поняття «джерельна база». У нашому дослідженні ми спираємось на дещо широкє розуміння цього терміну – інформаційна база архівних та науково-педагогічних матеріалів, використання яких дає змогу вирішити поставлені завдання і мету в межах певного дослідження.

Джерельна база дисертаційного дослідження проблеми правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору кінця ХХ – початку ХХІ століття охоплює різні види матеріалів [17; 50]. Варто зазначити, що в історіографічному аналізі дослідження використовуються різні підходи до визначення матеріалів – за походженням, за типом, за видом. Для визначення певного підходу виокремлюють критерії класифікації. У джерельній базі нашого дослідження містяться як раніше відомі, так і невідомі матеріали.

За К. Васильєвим, джерела це – «пам'ятки духовної і матеріальної культури, що відображають людську діяльність» [16, с. 147]. Водночас Д. Раскін зазначає, що джерела – це «продукт соціальної діяльності, що містить у вигляді певної знакової системи інформацію про суспільні процеси виховання та навчання, закріплює цю інформацію та володіє потенційними умовами для включення цієї інформації в систему історико-педагогічних знань» [276, с. 191; 277].

Я. Калакура зауважує, що «...класифікація джерел – невід'ємний елемент їх наукового пошуку і вивчення, який суттєво впливає на повноту джерельної бази, об'єктивність і глибину почерпнутої інформації, її всебічність і достовірність» [74, с. 2]. Варто зазначити, що структура джерельної бази залежить від окресленого предмета дослідження. Відповідно до типової структури джерельної бази, виділяють три групи джерел. До першої групи відносять матеріали, за допомогою яких можна

обґрунтувати методологію. Наприклад, накази, розпорядження, листи, рукописи тощо. До другої групи – теоретичні джерела, які слугують основою дослідження. Третю групу складають автентичні джерела [1, с. 11].

Дослідник О. Петренко виділяє такі групи джерел, як:

- нормативно-правові;
- документи й матеріали з державних архівів України;
- періодичні видання;
- нароби вітчизняних психологів, педагогів;
- навчальні програми, плани, підручники для середніх шкіл та методична література для учителів;
- інтерпретаційні;
- довідкова література, сучасні посібники й підручники для вишів [193, с. 539–540].

Досліджуючи проблематику історії педагогіки, Н. Гупан використовував наступну класифікацію джерел:

- 1) методологічні;
- 2) змістовні;
- 3) хронологічні [45, с. 67–70].

М. Гончар, досліджуючи питання професійної освіти, виокремлював: наукові розвідки зарубіжних та вітчизняних учених досліджуваної доби; нормативно-правові документи з теми дослідження; матеріали з'їздів і нарад; навчальні плани та програми; статистичні збірники; матеріали фондів архівних установ, бібліотек; звіти навчальних закладів; спеціалізовані періодичні видання [33, с. 6].

А. Солодовник виокремила ознаки класифікації джерельної бази за:

- хронологією;
- функціональністю;
- ступенем формалізації;
- близькістю до проблеми дослідження [300, с. 340].

М. Разорьонова зауважує, що саме ґрунтовне дослідження джерел дозволяє виокремити певні закономірності, особливості та тенденції розвитку в динаміці конкретного явища у хронологічних межах дослідження [275, с. 595–599].

Особливого значення набуває процес вивчення історико-педагогічних явищ та реалій, які мали вплив на проблематику дослідження. Для історико-педагогічних розвідок важливо підібрати доцільну типологію джерельних матеріалів, яка б більш повно розкривала зміст. У науковому доробку Ю. Святець акцентується увага саме на інформаційності матеріалів. Таким чином основним принципом науковець обирає саме документознавчий, а основним критерієм – тип або функціональне призначення джерела. А саме: методичні, інформаційні, статистичні, довідкові, інформаційні, навчальні документи тощо) [289].

О. Петренко на основі аналізу вже відомих класифікацій [1, с. 10–13; 9; 16, с. 42–45; 45, 46] окреслила систему основних критеріїв, які сприяють ґрунтовності історико-педагогічного дослідження. Серед основних критеріїв:

- предметний;
- територіальний;
- диференціальний;
- хронологічний;
- інформаційний.

Визначені критерії дають змогу окреслити хронологічні межі історико-педагогічного дослідження, а також групи джерел, що дозволять ґрунтовно провести аналіз проблематики [193].

Варто зазначити, що проблема правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору знаходить своє відображення в історичному аспекті, а відтак і в класифікації спостерігаються деякі варіації. А. Гуз виділяє наступні групи джерел:

- довідникові, статистичні, інформаційні матеріали;
- періодичні видання;
- архіви;
- авторитетні джерела;
- науково-практичні джерела [41].

Однак вважаємо, що для більш детального розкриття теми нашого дисертаційного дослідження «Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець ХХ початок ХХІ століття)» варто чисельні нормативно-правові акти виділити в окрему групу.

Л. Пироженко наголошує на доцільності іншого підходу до розподілу джерельних матеріалів, а саме:

- дидактичні;
- навчальні програми та плани;
- архіви;
- наукові розвідки вчених;
- нормативні джерела;
- періодика;
- навчально-методична література;
- матеріали для «тлумачення» (інтерпретація);
- довідники [194, с. 304].

Таким чином, ґрунтовно вивчивши дослідження вищезгаданих науковців щодо проблематики дослідження джерел, ми виокремили наступні чотири групи:

- нормативно-правові акти України;
- матеріали державних архівів;
- нарративні джерела;
- дидактичні матеріали (рис. 1.1)

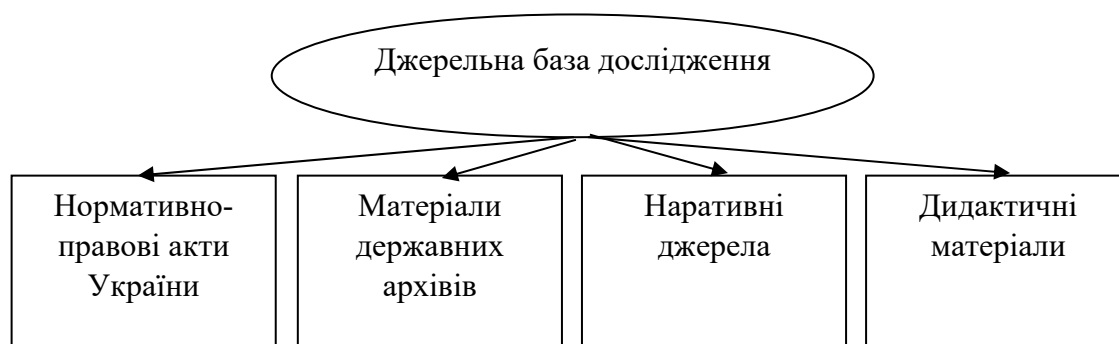

Рис. 1.1. Джерельна база дослідження проблеми правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору (кінець XX – початок XXI століття)

До першої групи джерел включені нормативно-правові акти України – Укази Президента України, Закони України, Постанови Кабінету Міністрів України, інструктивно-методичні матеріали Міністерства освіти і науки України з 1984 р. по 2017 р.

Розглянемо більш детально нормативне підґрунтя досліджуваної проблеми, що дасть змогу простежити особливості розвитку правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору.

Укази Президента України:

- «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015 р.);
- «Про Національну програму правової освіти населення» (2001 р.);
- «Про Всеукраїнський тиждень права» (2008 р.);
- «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» (2012 р.);
- «Про національну доктрину розвитку освіти» (2002 р.) [240; 247; 216; 264; 246].

Закони України:

- «Про вищу освіту» (2014 р.);
- «Про загальну середню освіту» (1999 р.);
- «Про освіту» (1991 р.);

– «Про дошкільну освіту» (2001 р.) [212; 223; 251; 221].

Постанови Кабінету Міністрів України:

– «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» (2004 р.);

– «Про внесення змін до Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення» (2004 р.);

– «Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання» (2000 р.);

– «Про затвердження Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення (2011 р.);

– «Про програму правової освіти населення» (1995 р.);

– «Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366» (2001 р.) [225; 214; 255; 231; 259; 215].

Інструктивно-методичні матеріали Міністерства освіти і науки України:

– «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 р.» (2010 р.);

– «Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів III ступеню» (2010 р.);

– «Про вивчення соціально-гуманітарних дисциплін у 2000 – 2001 н.р.» (2000 р.);

– «Про затвердження Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів «Мої права» (2002 р.);

– «Про затвердження Положення про Всеукраїнський учнівський конкурс «Зміни до Конституції України – нове обличчя місця, де ти живеш» (2016 р.);

– «Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи» (2004 р.);

– «Про перелік програм, підручників навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2004/2005 навчальному році» (2004 р.);

– «Про вивчення базових дисциплін загальноосвітніх навчальних закладах у 2015/2016 н.р.» (2015);

– «Про Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002 – 2004/2005 н. р.» (2001 р.);

– «Про затвердження Порядку проведення Міжнародного конкурсу імені В. М. Корецького» (2011 р.) [229; 237; 210; 232; 230; 236; 254; 209; 265; 233].

Крім того, у хронологічних межах дослідження вивчалися наступні документи:

– Постанова Центрального комітету Комуністичної партії України і Ради Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984 р.);

– «Про затвердження примірних програм здійснення органами юстиції перевірок стану правової освіти» (2013 р.);

– «Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти» (1935 р.);

– «Про затвердження Порядку проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти» (2011 р.);

– «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1988 р.) [256; 235; 147, 234, 218, 217].

Зазначену нормативну базу джерел визначаємо як основу для дисертаційного дослідження «Правове виховання учнівської молоді

в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття)» (додаток В).

До другої групи джерел віднесені матеріали державних архівів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Херсонської області. У зазначених фондах ми отримали вичерпну інформацію про розвиток, зміст та організацію правового виховання учнівської молоді протягом 1984 – 2017 років:

- листи, розпорядчі та методичні матеріали;
- якісні та кількісні показники розвитку правового виховання;
- навчальні плани та програми, звіти про досягнення тощо;
- відомості про особливості освітнього процесу досліджуваного періоду;
- матеріали результатів з'їздів і конференцій;
- документи державних органів влади.

Серед архівних матеріалів Центрального державного архіву органів виконавчої влади в межах нашого дисертаційного дослідження особливої уваги заслуговують 166 фонд Міністерства освіти України, описи 15 і 17 та фонди 8 Міністерства юстиції України, 12 і 15 описи.

Зупинимось більш детально на 166 фонді матеріалів Міністерства освіти України (описи 15, 17). Зазначені матеріали мають значення для дослідження розвитку правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору протягом 1984 – 2017 років. Розглядалися накази Міністерства освіти України в хронологічних межах дослідження:

- програми, рекомендації, інструкції, заходи, які мали розпорядчо-методичні вказівки, щодо корекції стану бездоглядності та безпритульності серед неповнолітніх;
- програми і навчальні плани освітніх закладів у досліджуваній період – «Основи радянської держави і права», «Людина і суспільство», «Права людини», Людина і світ», «Суспільствознавство»;

– програми для середньої загальноосвітньої школи з історії (5 – 11 класи), основи радянської держави і права (9 клас) 1989 рік та ін.

Матеріали 15 і 17 описів дозволили нам простежити основні етапи розвитку правовиховного контенту в освітніх лініях.

На основі описів 12 і 15 фонду № 8 Міністерства юстиції України здійснено ґрунтовний аналіз змісту правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі. Були опрацьовані такі джерельні матеріали:

– Міжвідомча програма правового й морального виховання підлітків і молоді, їх залучення до суспільно корисної діяльності на 1991–1992 рр.;

– Приблизна тематика правового лекторію і кінолекторію для неповнолітніх і молоді;

– Комплексна програма юридичного всеобучу в Українській Радянській Соціалістичній Республіці;

– Навчально-тематичний план перепідготовки вчителів Основ Радянської держави і права;

– Приблизна тематика правового лекторію «Права радянських громадян»;

– Приблизна тематика правового лекторію «Сім'я і школа»;

– Приблизний навчально-тематичний план циклу лекцій «Питання цивільного законодавства»;

– Приблизний тематичний план і програма юридичного всеобучу громадян за місцем проживання;

– Приблизна тематика лекцій і бесід на правові теми для учнів у позакласних формах роботи шкіл і профтехучилищ;

– Приблизний план занять клубу правових знань для неповнолітніх;

– Приблизний навчально-тематичний план правового лекторію для студентів;

- Положення про управління систематизації законодавства державних реєстрів правової освіти та інформації Міністерства юстиції;
- Матеріали вивчення стану правової пропаганди та документи про впровадження передового досвіду за 1990 р.;
- Документи (інформації, довідки) про вивчення стану правового виховання в міністерствах, відомствах, підприємствах, установах і організаціях;
- Документи про надання допомоги на місцях відділам юстиції по організації правової пропаганди та правового виховання громади (доповідні записки, довідки);
- Листування з Радою Міністрів УРСР та Міністерством юстиції СРСР з питань правового виховання;
- Листування з ЦК Компартії України, Кабінетом Міністрів УРСР та Міністерством юстиції СРСР з питань відділу правової пропаганди та юридичного всеобучу;
- Документи про надання допомоги на місцях відділам юстиції по організації правової пропаганди та правового виховання громади;
- Лист Міністерства Юстиції Союзу Радянських Соціалістичних Республік щодо надання пропозицій з питань правового всеобучу населення;
- Звіт відділу правової пропаганди Міністерства Юстиції Української Радянської Соціалістичної Республіки за IV квартал 1987 року;
- Наказ Міністерства Юстиції Союзу Радянських Соціалістичних Республік про створення прес-групи в Міністерстві юстиції Української Радянської Соціалістичної Республіки;
- Довідка про основні заходи, проведені державними та громадськими організаціями Української Радянської Соціалістичної Республіки, з питань антиалкогольної та антинаркотичної правової пропаганди;
- Методично-інформаційні матеріали по правовій пропаганді;

– Лист Міністерства юстиції Союзу Радянських Соціалістичних Республік про проведення Всесоюзного семінару-наради журналістів, що пишуть на морально-правові теми «Висвітлення питань правових аспектів боротьби з наркоманією»;

– Положення про управління систематизації законодавства державних реєстрів правової освіти та інформації Міністерства юстиції тощо [197; 131; 112-116; 271; 128; 138; 143; 144; 148; 149; 151; 207; 208; 211; 241; 242; 245; 257; 261-263; 53; 55; 67].

У державному архіві Запорізької області (фонди Р–2418, 2505, опис 1) були опрацьовані річні плани, накази, методичні рекомендації, річні звіти шкіл, протоколи педагогічних рад, що в свою чергу дає розуміння про розвиток правового виховання в школах міста Запоріжжя та Запорізької області [200–203].

До третьої групи належать наративні джерела:

– монографії,
– тези конференцій,
– дисертаційні дослідження,
– статті, розміщені у бібліотечних фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського НАПН України, Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки, Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України, Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гончара та ін.

Грунтовний аналіз дисертаційних досліджень, а також монографій дозволив простежити основні аспекти розвитку правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору, зокрема:

– підготовки кадрів [12; 118; 122; 95];
– генези правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору [157; 325; 334];

– розвитку правового виховання [3–5; 37–38; 41–43; 76; 90–91; 108–109; 35; 83; 69; 288; 347].

Проблема правового виховання є предметом дослідження багатьох науковців, серед яких – юристи, психологи, філософи. Це свідчить про багатокомпонентність та багатовекторність поняття. Серед наукових доробків чимало праць, що порушують питання розвитку правового виховання учнівської молоді [61; 79; 119; 124; 273; 52; 85; 60; 291].

Особливої уваги заслуговують дослідження цілої плеяди юристів, які мають велике значення для окреслення генези правового виховання, визначення сутності і змісту поняття [10-11; 22; 27-32; 75; 126; 295; 335; 340; 341].

Аналіз дисертаційних досліджень дозволяє зробити висновок, що питання правового виховання учнівської молоді є актуальним і знаходить своє відображення у різних напрямках дослідної роботи. Основні аспекти змісту правового виховання розкриті у численних матеріалах (методичних, наукових, дидактичних).

Так, наприклад, стан вивчення правового виховання у сучасному вимірі простежується під час аналізу тематики дисертаційних досліджень із спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки [322]. Відповідно до представлених тем, можна зробити висновок про необхідність розширення спектру навчально-методичного аспекту правового виховання.

Для дослідження генези правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору розглянемо дисертації, дотичні до теми нашого дослідження.

В. Маньгора у своїй науковій роботі «Методика формування знань про державу в учнів основної школи на уроках історії та правознавства» піднімає актуальність питання навчально-методичних аспектів у процесі засвоєння знань учнями. Науковець наголошує, що засвоєння правових

знань відбувається саме під час уроків з правознавства, історії, факультативних занять тощо [125].

Цікавий науковий доробок Я. Гриньової на тему «Формування правової культури майбутніх фахівців транспортної галузі у процесі вивчення правових дисциплін». У процесі дослідження науковець структурувала загальні правові навички, знання та уміння для майбутнього фахівця. Розкрила взаємозв'язок процесу формування правової культури з освітнім процесом [39].

Дисертація Я. Клочкової «Формування правової компетентності у майбутніх учителів у процесі професійної підготовки» підтверджує важливість підготовки кадрів для забезпечення ефективності правового виховання учнівської молоді. Серед основних тез роботи можна виокремити:

- індивідуальний підхід під час освітнього процесу;
- використання інтерактивних технологій під час процесу правового виховання та навчання;
- запровадження спецкурсу «Сучасна освіта і право»;
- розвиток правової компетентності через міжпредметні зв'язки [83].

Науковець Л. Рябовол, вивчаючи систему навчання правознавства учнів основної і старшої школи, змістовно розкрила становлення правового виховання і освіти учнівської молоді. У процесі дослідження окреслено підходи розвитку правового виховання і освіти, проаналізовано основні проблемні аспекти, схарактеризовано організацію правової освіти в Україні, починаючи з 1991 року [288].

Проблему навчально-методичного забезпечення учнів під час освітнього правового процесу досліджував І. Смагін. У своїй праці вчений виокремив підходи до аналізу підручників (суспільствознавство) та проаналізував історіографію проблематики. Простежив методичні передумови побудови змісту суспільствознавчих підручників [291].

Одними із актуальних аспектів правового виховання розглянутих дисертацій були виокремлені – правова свідомість, правова компетентність і правова культура [120, 196, 24, 154, 155, 333, 86, 298]. Так, І. Кучинська у своїй роботі «Розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній суспільно-педагогічній думці (друга половина XIX – 30-ті рр. XX ст.)» піднімає таку важливу тему як «розвиток громадянського виховання», досліджує його розвиток та особливості [109].

В. Владимірова вивчала питання формування правової культури вчителя, здійснила ґрунтовний аналіз понять «культура» і «правова культура», проаналізувала погляди вчених, простежила взаємозв'язок між поняттями «мораль» і «право». Обґрунтувала ефективну систему форм і методів під час правового освітнього процесу [19].

Т. Ліхневська досліджувала зарубіжний досвід громадянського виховання (США). Основними напрямками були – мотивація, формування культури, розвиток правової свідомості, морально-етичні цінності. Вчена стверджує, що розвиток зазначених компетенцій буде ефективнішим саме в процесі правового виховання [117].

Теоретичні аспекти правового виховання досліджував А. Стаканков, який:

- простежив основні етапи розвитку правового виховання у педагогічній думці;
- здійснив аналіз ідей правового виховання у другій половині XIX початку XX століття;
- визначив завдання правового виховання;
- дослідив процес організації правового виховання [305].

У дисертації «Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні (1991–2007 рр.): історичний і теоретико-методологічний аспект» (А. Гуз [43]) досить ґрунтовно висвітлено процес розвитку правового виховання і освіти у вітчизняній думці. Вчений отримав наступні результати дослідження:

- встановив взаємозв'язок між двома категоріями «право» і «моральність»;
- визначив, що теоретичною основою правового виховання є науковий доробок М. Пирогова та К. Ушинського;
- довів, що для ефективного процесу правового виховання необхідна школа;
- акцентував на тому, що основним елементом правового виховання є «шкільна дисципліна»;
- наголошував, що правове виховання здійснюється шляхом правової освіти [43].

Логічним продовженням наукового доробку А. Гуза можна вважати дисертації «Організація правового виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ століття)» (І. Криштак [98, 99, 100]) і «Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина ХХ століття)» (М. Кашук [78]). М. Кашук окреслила:

- особливості правового виховання в Україні (друга половина ХХ століття);
- основні форми правового виховання – олімпіади, лекторії, конкурси, факультативи, конференції, тощо.

Особливо цінним для нашого дослідження є думка М. Кашук про необхідність взаємодії з освітнім закладом. Основними формами роботи з батьками вчена вважала – консультаційні пункти, спеціалізовані групи, правові методичні центри [78].

Водночас І. Криштак підсумовує:

- правове виховання відбувається під час освітнього процесу;
- одна з ефективних форм правового виховання – позакласна робота;
- обов'язкова співпраця школи і сім'ї;
- форми правового виховання – епізодичні та постійно діючі;

– методи правового виховання – самовиховання, розвиток правової свідомості, корекція поведінки, позитивний досвід [97; 98].

Цікавим для нашого дослідження є дисертація Л. Назаренко – «Родинно-шкільний виховний простір як фактор соціального становлення особистості підлітка» [136]. Робота присвячена аналізу соціалізації учнівської молоді в «умовах родинно-шкільного виховання». Охарактеризовано основні форми співпраці з родиною. Вчена окреслила:

- критерії оцінки готовності учня до соціалізації;
- показники сформованості;
- освітній заклад, як центр просвітництва родини;
- форми роботи з батьками [там само].

Логічним продовженням науково-педагогічних розвідок є дисертаційне дослідження Л. Чумак – «Полікультурне виховання учнів середніх (5–8) класів в умовах родинно-шкільного освітнього простору» [336]. Автор здійснила історико-педагогічний аналіз явища «полікультурне виховання», визначила критерії та рівні «полікультурної вихованості». Ми погоджуємося з науковцем, що взаємодія родини, школи і дитини дає ефективні результати.

Особливої уваги заслуговують монографії вчених [7–9; 194; 198], де окреслені основні аспекти формування генези правового виховання учнівської молоді, визначені перспективні напрями розвитку, означена проблематика змісту правового виховання в Україні.

Також, з точки зору теми нашого дисертаційного дослідження видаються цікавими роботи з теоретичним підґрунтям правового виховання [3–5; 14; 37; 38; 41–43; 76; 90; 108; 305]. Так, наприклад, проблему розвитку правової культури у педагогічному дискурсі досліджувала С. Соколова [299]. А основою сучасного правового освітнього простору можна вважати роботи В. Бондарюка, який вивчав зміст навчально-методичного аспекту права у зарубіжних країнах [14]. Науковець Л. Твердохліб зазначає, що поняття «правова культура» є

інтегрованим і багатокомпонентним явищем [315]. Цікавою є думка Н. Григор'єва про зміст громадянської освіти та її бінарності, яка розглядалась як ознака [37–38, с. 134–140].

Особливу увагу під час дослідження заслуговують періодичні видання. Так, наприклад, науково-педагогічний журнал «Рідна школа» містить основні новини освітнього процесу (нормативна база, обмін досвідом тощо). Аналіз сторінок періодичних видань дозволив вивчити програми спецкурсів, авторські програми, простежити інноваційні технології в хронологічних межах дослідження, нормативно-правову базу правового виховання учнівської молоді.

Варто відмітити ще низку наукових журналів, що знайшли відображення у нашому дослідженні: «Освіта України», «Шлях освіти», «Педагогіка і психологія», «Молодий вчений», «Історія в школах України», «Початкова освіта» тощо.

І четверту групу становлять дидактичні матеріали, до яких ми відносимо: схеми, відео- і аудіоматеріали, діафільми, навчальні картки, таблиці та ін.

Окремо хотілося б згадати авторські програми та спецкурси, а саме:

- «Основи держави і права України» (1992 р.);
- «Основи української держави і права» (1992 р.);
- «Права людини» (1995 р.);
- «Основи правознавства» (1996–2008 рр.);
- «Правознавство» (1999 р.);
- «Практичне право» (1999–2004 рр.);
- «Громадянська освіта» (2002 р.);
- «Вчимося бути громадянами» (2006 р.);
- «Вчимося бути громадянами» (2007 р.);
- «Досліджуючи гуманітарне право» (2006 р.);
- «Права людини» (2006 р.);
- «Ми – громадяни України» (2007 р.);

- «Ми різні – ми рівні» (2008 р.);
- «Основи інтелектуальної власності» (2008 р.);
- «Історія держави і права» (2010 р.);
- «Практичні основи юридичної професії» (2014 р.);
- «Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції» (2014 р.);
- «Практичні основи юридичної професії» (2014 р.) [132; 156; 269; 323; 267; 268].

Також під час дослідження було використано навчально-методичні матеріали (підручники, посібники), що дали змогу вивчити змістову складову правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в досліджуваний період. Враховуючи особливості розвитку правового виховання, а саме, інтеграційні характеристики навчально-методичної літератури, зупинимося на таких підручниках, як «Конституція СРСР та УРСР», «Основи правознавства», «Суспільствознавство», «Радянське право», «Права людини», «Правознавство», «Основи Радянської держави і права», «Практичне право».

Таким чином, узагальнюючи перераховані вище джерела, маємо підстави стверджувати про актуальність обраної нами теми та різноманітність поглядів на проблематику правового виховання. Варто зазначити, що під час аналізу джерельної бази нами було опрацьовано результати досліджень цілої плеяди науковців, які дозволили окреслити історіографію правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в кінці ХХ – початку ХХІ століття.

1.3. Передумови та періодизація розвитку правового виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Сьогодні української системи освіти позначене трансформаційними процесами. У період глобальної розбудови правової

держави детермінується важливістю виховної складової. За таких умов актуалізується проблема правового виховання учнівської молоді. У контексті нормативно-правового підґрунтя особливого значення набуває правовиховна робота з учнівською молоддю.

Потреба широкого правового виховання молоді зумовлена зростанням творчої, організуючої, координаційної ролі права в соціальному, політичному й економічному розвитку суспільства. Актуальність теми посилюється у зв'язку з кардинальною зміною соціальних орієнтирів нашого суспільства: від пропагування ідеї знецінення чеснот і виховних традицій сім'ї до утвердження пріоритету родини – основного та найавторитетнішого вихователя підростаючих поколінь. Згідно з Концепцією Нової української школи, визначено ключові компетентності, які мають на меті формування ціннісних життєвих пріоритетів учнівської молоді, зокрема соціальні та громадянські компетентності [168, с. 53].

Фундаментом сучасної правової освіти можна вважати історичні джерела:

– Княжої доби X – XIV («Іпатський кодекс», «Лаврентіївський кодекс», «Поученіє» Володимира Мономаха, «Руська правда», церковні устави),

– Литовсько-польської доби XIV – XVII («Литовська метрика», «Коронна метрика», «Судебник» Казимира, «Литовський статут», «Супрасльський кодекс» 1520 р., «Щоденник» Е. Ляссони, «Опис України» Г. Ле Вассера де Бопляна),

– Козацько-гетьманської доби XVII – XVIII століть («Бендерська конституція» 1710 р., «Права, по котрим судиться малоросійський народ» 1743 р., щоденники гетьмана Пилипа Орлика, Петра Апостола, «Гетьманські універсали», «Гадяцький трактат», Конституція Пилипа Орлика, козацькі літописи – «Самовидця» Самійла Величка);

– Доби Російської імперії («Полное Собрание Законов Российской Империи»).

У цих документах закладені основи ідей правового існування в соціально-економічному та політико-культурному середовищі [59, с. 396–406].

Питання правового виховання почали вивчати ще у другій половині XIX початку XX століття [317; 349; 306]. У науковому доробку сучасних вчених знаходимо дискурсивні елементи розвитку правової освіти та її умовні періоди. Важливими щодо правової освіти є результати інтегрованого аналізу педагогічної діяльності, представлені А. Стаканковим. Ці дослідження покладено в основу сучасної моделі правової школи. У науковому дослідженні А. Гуз представляє джерельну базу та схему розвитку правової освіти. А. Андрусишин визначає навчально-методичну базу правоосвітнього процесу, проаналізувавши недоліки й недосконалість навчальних форм і методів.

Аналіз архівних джерел та історико-педагогічних досліджень свідчить, що в 1919 році спостерігається зрушення ідеологічних та політичних пріоритетів. Зокрема, Л. Рябовол звертає увагу на неоднозначність зазначеного періоду в правовиховному аспекті та відмічає, що «у творенні та застосуванні права принципу законності протиставлялася політична доцільність, права особи нехтувалися. У цивільному законодавстві зокрема підкреслювалося, що майнові права приватних осіб є поступкою держави, першорядну роль відіграє соціалістична власність... Усе це свідчило про схильність тоталітарної держави до формування знеособленого колективу, через який полегшується вплив на особу. Для здійснення тиску на людину держава використовувала і кримінально-процесуальне законодавство... відверте порушення прав людини фактично узаконювалося» [288, с. 74–75; 168, с. 54].

Освіта досліджуваного періоду позначена практичним спрямуванням. Так, у «Пораднику із соціального виховання дітей» 1921 року зазначені основні напрями реформування освіти, основним з яких визначено соціальне виховання дитини. Плани занять з політичної грамотності та історії культури, теж фіксувались у «Пораднику» [40, с. 5–23; 168, с. 54].

16 червня 1923 року Наркомос ухвалює комплексні програми з метою соціалізації учнівської молоді та практичного застосування набутих знань. У зазначений період освіта позначена формуванням ідеологічних переконань та залежала від вказівок партії [168, с. 54]. Більш конкретні напрями розвитку освіти і розбудови держави зазначено в наступних постановках: «Про початкову та середню школу» (1931 р.), «Про основні напрями побудови програм початкової та середньої школи» (1931 р.), «Про навчальні програми та режим у середній школі» (1932 р.), «Про викладання громадянської історії у школах СРСР» (1934 р.), «Про викладання історії та суспільствознавства у початковій, неповній середній та середній школі» (1936 р.).

25 серпня 1932 року було прийнято постанову ЦКВКП(б) «Про навчальні програми». У документі визначено нові вимоги до освіти школярів та змісту навчальних предметів. У програмах чітко простежувалася мета – виховати свідомого громадянина, «зрощеного» на теренах марксистсько-ленінської ідеології. Важливі зміни відбулися і в навчально-виховному процесі. Зокрема, було унормовано класно-урочну систему, здійснено перехід від семирічного до десятирічного навчання та системну регламентацію навчально-виховного процесу за предметним принципом, організовано навчання відповідно до затвердженого розкладу. Особливої уваги заслуговує навчальний план 1932–1933 років, у якому зазначався предмет «Суспільствознавство» по 2 години у 1, 2, 3 класах, по 3 години у 4 класі [168, с. 54]. Таким чином, введення для вивчення

інтегрованого курсу «Суспільствознавство» можемо вважати початком реформування правового виховання учнівської молоді.

Питання змісту та наповнюваності освіти жорстко контролювалися з боку партії. Підтвердження цього знаходимо у низці документів. Так, наприклад, у постанові ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим у середній школі» (від 11 грудня 1932 р.), п. 8. «Поза навчальним планом запроваджуються в кожній групі політгодини (23 год. на рік у кожній групі), щоб проробляти з учнями питання поточної політики партії, питання соцбудівництва в СРСР та міжнародного революційного руху. Керівників-пропагандистів виділити з МПК та РПК» [152, с. 2–8; 168, с. 54].

Постанова ЦВК СРСР (№ 2) та РНК СРСР (№ 389) «Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти» (від 05.03.1935 р.) стала ключовим моментом у розвитку правового виховання. У документі зазначалися такі пункти:

- організувати Всесоюзну Правову Академію при ЦВК СРСР та вищі академічні курси для підготовки керівних працівників органів суду, прокуратури, слідства, держарбітражу з контингентом 250 осіб;
- перейменувати інститути радянського права на правові інститути зі строком навчання 4 роки;
- відкрити Харківський правовий інститут;
- відкрити набір в аспірантуру в кількості 70 місць;
- встановити грошове забезпечення слухачів окремих ланок системи правової освіти;
- затвердити капіталовкладення у будівництво, переоснащення та ремонт навчальних споруд у сумі 4 мільйони рублів [145; 168].

Однак, вже 7 квітня 1935 року була прийнята постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх», яка суперечила пропедевтичній роботі щодо злочинності неповнолітніх. У першому пункті йдеться: «Неповнолітніх, починаючи з 12-річного віку,

викритих у скоєнні крадіжок, заподіянні насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв, у вбивстві або спробі убивства, притягувати до кримінальної відповідальності із застосуванням усієї суворості закону» [147, с. 1; 168, с. 55].

Починаючи з 1936 року, спостерігаються ключові зміни в освітньому процесі. Про це свідчить наказ Наркомосу УРСР «Про викладання історії та суспільствознавства у початковій, неповній середній та середній школі» від 4 вересня, навчальна дисципліна «Суспільствознавство» спростовується. Були введені нові предмети: «Історія України», «Історія СРСР» (8 клас), «Проект Конституції СРСР» (9 клас), «Нова історія» та «Історія колоніальних країн» (10 клас). Доцільно відмітити значне зменшення годин на викладання предметів історичного профілю за рахунок виведення додаткових годин для викладання «Рідної мови», «Арифметики» та «Другої мови» [66, с. 3]. Згодом, у 1937 році до навчального плану 7 класу вводиться дисципліна «Конституція СРСР», основними напрямками якого були питання: державного устрою, біографії окремих партійних діячів, детальній аналіз Конституції 1918, 1924 років та економічні основи соціалізму [168, с. 55].

Зміст освіти повністю віддзеркалював політичні процеси того часу. 5 грудня 1936 року на VIII з'їзді народних депутатів СРСР була ухвалена Конституція СРСР (в УРСР на XIV з'їзді Рад УРСР у 1937 році). Це була перша спроба побудувати демократичну країну. Конституцією закріплювалися елементарні права та свободи громадян, проте на практиці, як свідчить історія, часто нехтувались і спростовувались [168, с. 55].

Чітку і дуже детальну інструкцію про особливості викладання дисципліни «Конституції СРСР» надав керівник кабінету історії Державного науково-дослідницького інституту шкіл А. Фохт, який підкреслив, що «...докладне ознайомлення з Конституцією є могутньою зброєю комуністичного виховання нашої молоді...», та «...вивчаючи основи радянського устрою, підростаюче покоління будівників соціалізму

готується до свідомого вступу в суспільно-політичне життя нашої могутньої країни. Молодь дізнається про ті великі права, які надає їй соціалізм, і ті обов'язки, які покладаються на членів соціалістичного суспільства», отже, «...докладне ознайомлення учнів з Конституцією СРСР є центральним політичним завданням нашої школи...» [168; 330]. Тому введення предмета «Конституція СРСР» розцінювалось як політичний важіль впливу на учнівську молодь, і аж ніяк не на забезпечення прав і свобод гарантованих Конституцією. Така подвійність стандартів свідчить про догматичність основного закону країни [168, с. 55].

У післявоєнні роки питання правової освіти набуло широкої актуальності. Тож і програмовий зміст набуває змін. Підтвердженням тому є постанова ЦК ВКП (б) «Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні» (1946 р.) [там само], де надавались методичні рекомендації щодо особливостей викладання предмета. Рекомендації носили ідеологічний характер. Учителство мало власним прикладом показувати любов до Батьківщини, категоричне неприйняття «ворогів» СРСР та буржуазії загалом. Крім того, виховувати в учнівства дисциплінованість, законслухняність, працьовитість та патріотизм. Поряд з тим відмічались недоліки курсу. Наголошувалось на методологічній недосконалості, нераціонально побудованій системі групування матеріалу, а також на неповному перелік джерел. Уже згодом, у 50-х роках теоретичні питання правової освіти частково спростовувались.

У 70-х роках правова обізнаність поступово стає престижною та необхідною. Відбувається оновлення навчального контенту. У школах впроваджується предмет «Основи радянської держави і права». У пояснювальній записці йдеться: «Вивчення курсу має пробудити в учнів інтерес до права, до аналізу морально-правових ситуацій, спонукати до правової самоосвіти, що відповідає вимогам юридичного всеобучу», «учні вивчають курс в умовах здійснення глибоких змін, що зачіпають і правову сферу суспільства» [142, с. 210–211; 168, с. 55]. Приділяється увага і

профілактичній роботі з правопорушень серед неповнолітніх, а саме: юридичному і моральному аспектам. На кінець навчального року в школярів мали би бути сформовані оцінювальні навички морально-правових ситуацій, елементи правової культури, вміти працювати з інформацією, керуватися набутими знаннями в повсякденному житті [168, с. 55; 266, с. 51–59,].

Отже, здійснивши історико-педагогічний аналіз розвитку правового виховання, що відбувалося до хронологічних меж нашого дослідження, ми дійшли висновку, що для всебічного вивчення важливо окреслити періодизацію розвитку правового виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).

Питання періодизації освіти висвітлені у педагогічних розвідках сучасних учених. Важливе значення для історико-педагогічної періодизації розвитку освіти України мають дослідження І. Жорової, А. Кирди, Р. Клуцько, В. Кузьменка, В. Примакової, О. Сухомлинської та інших учених.

У сучасній педагогічній думці накопичено значний історичний доробок досліджень на тему розвитку, становлення та формування освітнього простору [139; 296]. Однак, на нашу думку, доцільно було б визначити етапи розвитку саме правового виховання, становлення якого мало для освіти ключове значення.

Дослідження процесу періодизації становлення правового виховання учнівської молоді передбачає визначення поняття «періодизація». На думку Л. Зашкільняк, періодизація це – «раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу» [65, с. 16]. Водночас Н. Гупан стверджує, що це «логічне розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики його відносно самостійних окремих етапів. Така характеристика повинна відображати як загальні закономірності розвитку

суспільного життя, так і специфічні, а також суттєві складники основних методів і форм генези проблеми» [46, с. 19].

«Періодизація – це певна схема (кістяк, скелет), на яку ми «нанизуємо» множини подій – результатів нашої пізнавальної діяльності у вигляді «фактів-знання», що у своїй сукупності являють образ певного явища, що виступає для нас у якості об'єкта періодизації – об'єкта пізнання», – вважає Т. Попова [199, с. 2].

С. Пальчевський, досліджуючи розвиток та становлення освіти в першій половині ХХ ст., виділяє такі етапи:

- I-й: 1900 – 1917 рр;
- II-й: 1917 – 1919 рр.
- III-й: 1919 – 1930 рр.
- IV-й: 1930 – 1941 рр.
- V-й: 1941 – 1945 рр.
- VI-й: 1945 – 1949 рр.
- VII-й – 1949 р. [180, с. 320].

О. Сухомлинська виокремлює принципову відмінність між процесом розвитку педагогічної думки та розвитком освіти. Виходячи з цього, вчена відмічає дисонанс між зазначеними педагогічними явищами. Дотримуючись такого підходу, науковець стверджує, що саме такий він є більш ефективний для поділу на періоди розвитку освіти та буде більш наближеним до реалій становлення освіти в Україні [310, с. 48].

Таким чином, О. Сухомлинська поділяє розвиток освіти на наступні періоди:

- I-й: IX – XVI ст. – педагогічна думка княжої доби;
- II-й: 1569 – сер. XVII ст. – педагогіка в контексті слов'янського Відродження;
- III-й: друга половина XVII – XVIII ст. – педагогічна думка і школа Козацької доби;
- IV-й: XIX ст. – 1905 р. – становлення модерної педагогічної думки;

V-й: 1905 – 1920 рр. – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу;

VI-й: 1920 – 1991 рр. – українська педагогічна думка і школа за радянських часів [310, с. 65].

Науковець чітко розмежує історико-педагогічні етапи розвитку освіти, висвітлюючи основні особливості періодів. Хронологічні межі нашого дослідження відповідають VI періоду.

У науковому дослідженні «Теоретичні і методичні засади формування в учнів наукової картини світу в історії розвитку шкільної освіти (XX століття)» В. Кузьменко виділив чотири періоди та п'ять субперіодів. Відповідно до хронологічних меж нашого дослідження нас зацікавили III–IV період. А саме:

III-й – 1920–1991 роки – формування в учнів наукової картини світу на підґрунті марксистко-ленінського вчення в обов'язковій початковій, восьмирічній і середній освіті;

IV-й – починаючи з 1991 року, формування в учнів наукової картини світу в різних типах шкіл, організованих на демократичних засадах із упровадженням інтегрованих навчальних дисциплін та комп'ютеризації [102, с. 15].

Л. Березівська, вивчаючи процеси реформування шкільної освіти, виділяла два періоди:

I-й: 1919–1930 рр. – радянська реформа школи в УСРР. Цей період учена поділила на такі підперіоди:

– реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР (1919–1920 рр.);

– реформування шкільної освіти (1920–1924 рр.);

– реформування школи як етап експериментування й пошуку (1924–1927 рр.);

– реалізація національної радянської системи шкільної освіти в контексті посилення уніфікаційних процесів (1927–1930 рр.).

II-й: 1930–1990 рр. – реформування радянської загальноосвітньої школи. У цьому періоді дослідниця виокремила 4 підперіоди:

- контрреформа шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську 30-х початку 50-х років;
- реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1964 рр.);
- часткові зміни й наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті (1964–1984 рр.);
- зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої та професійної школи; визрівання національної реформи освіти (1984–1991 рр.) [7].

Досліджуючи проблематику розвитку освітніх технологій у вищій школі педагогічного профілю, О. Янкович виділяла такі періоди:

- програмовано-навчальний (1957–1970 рр.);
- системно-методичний (1971–1984 рр.);
- реформувально-комп'ютеризаційний (1985–1990 рр.);
- науково-технологічний (1991 – 2005 рр.) [344; 345].

Проблематику розвитку мети освіти системно досліджувала А. Кирда. Вчена виділяє три етапи.

Перший (1958–1985 рр.) характеризувався визначенням загальних цілей навчання.

Другий (1985–1991 рр.) відзначався розвитком основних цілей освіти, закріплених на державному рівні нормативно-правовими документами.

На третьому (1991–2005 рр.) закріплюється та уточнюється нормативне підґрунтя для провідної мети освіти в Україні [80, с. 13].

На основі цілісного аналізу наукових праць вітчизняних учених В. Примакова уточнює періодизацію розвитку освіти, зокрема, виділивши три основних етапи:

I-й (1948–1970 рр.) – формувальний – характеризується наповненням змісту освіти та затвердженням основних догматичних положень;

II-й (1971–1990 рр.) – теоретико-реформувальний – період активної теоретизації змісту освіти;

III-й (1991–2012 рр.) – модернізаційний – етап переосмислення і реформування змісту освіти крізь призму проголошення Незалежності України [204, с. 95].

Для нашого дослідження найбільш цікавим є саме II і III етапи, позаяк вони майже повністю охоплюють зазначені нами хронологічні межі.

I. Криштак, вивчаючи становлення правового виховання в Україні в другій половині XX століття, вважає доцільним поділ на три етапи:

I-й – 1950–1985 рр. – становлення правового виховання, як педагогічної проблеми;

II-й – 1986–1991 рр. – період інтенсивної розробки теоретичних засад правового виховання;

III-й – 90 рр. XX століття – інтенсивної розробки теоретичних засад правового виховання.

Зазначимо, що періодизація, запропонована I. Криштак, охоплює початкову хронологічну межу нашого дослідження [98, с. 69–85].

Проблематику формування правової культури учнів в Україні досліджувала Р. Клуцько. На основі опрацьованої джерельної бази вчена виокремлює два періоди, що охоплюють досить значні проміжки часу:

I-й – 50-ті рр. – початок 90-х років XX століття.

II-й – розпочинається з проголошення незалежності України у 1991 році і продовжується до наших днів [84, с. 8–9].

Більш детальна періодизація представлена у дослідженнях I. Жорової. В основу наукових розвідок I. Жорової покладено глибинний аналіз розвитку післядипломної педагогічної освіти України в 40-х роках XX – початку XXI століття. Вчена виокремлює чотири періоди:

I-й (1940–1958рр.) – організаційно-пошуковий;

II-й (1959–1967 рр.) – адаптаційно-політехнічний;

III-й (1968–1990 рр.) – реформаторсько-новаторський;

IV-й (1991–2014 рр.) – технологічно-творчий [62, с. 65–67].

На основі аналізу наукового доробку вчених, а також урахуваючи особливості правового виховання учнівської молоді, ми окреслили такі критерії періодизації в межах хронологічного дослідження:

- соціально-економічна ситуація;
- дослідження вітчизняної педагогічної думки;
- нормативно-правова джерельна база;
- матеріально-технічне забезпечення.

Розглянувши різні типи періодизацій щодо розвитку правового виховання в умовах родинно-шкільного простору, зауважимо, що кожен із запропонованих періодів характеризується певними відмінностями щодо відповідних концептуальних і локальних змін. Беручи до уваги педагогічні розвідки вчених-дослідників та результати власного дослідження, викоремлюємо в історії розвитку правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI ст.) наступні періоди та субперіоди (рис.1.2):

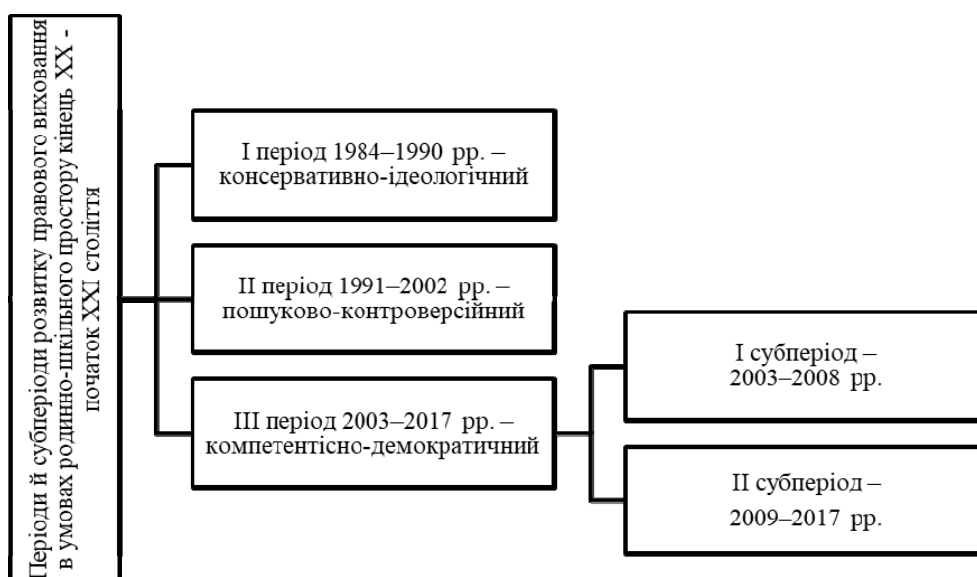

Рис. 1.2. Періодизація розвитку правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI ст.)

В обґрунтуванні періодизації розвитку правового виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) враховано характер реформ правового виховання; використання нововведень у освітній процес учнівської молоді; офіційно проголошені на урядовому рівні зміни у шкільній освіті, зокрема у правовій, які відображались у відповідних документах (інструкціях, методичних рекомендаціях, доповідних записках, положеннях, постановах, законах), а також до уваги взяті всі зміни, які відбувались на державному рівні у вигляді прийнятих нормативно-правових актів [342].

Нижня межа (1984 р.) зумовлена прийняттям Постанови Центрального комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», що визначала нову парадигму в правовій освіті учнівської молоді в аспекті виховання (введення нового курсу «Суспільствознавство» на експериментальному рівні).

Верхня межа (2017 р.) дослідження означена прийняттям Закону України «Про освіту» [252], що визначає пріоритетними принципами верховенство прав і свобод людини, виховання патріотизму, формування правосвідомості та запровадженням Концепції «Нова українська школа», де передбачено формування соціальної та громадянської компетентності (повага до закону, правила поведінки в сім'ї, школі та суспільстві).

Л. Березівська вважає, що у визначенні періодизації історико-педагогічного процесу необхідно враховувати такі чинники: «1) суспільно-політичні зміни (зміна або забезпечення функціонування суспільної системи, політичних режимів на засадах провідних ідеологій); 2) соціально-економічні (зміна економічної політики, виникнення соціальних і національних конфліктів); 3) педагогічні детермінанти (зміна освітньої парадигми, втіленої у відповідних законодавчо-нормативних документах, стан освіти, розвиток громадсько-педагогічної думки,

педагогічної науки)» [7].

Історико-педагогічний аналіз розвитку правового виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі (кінець XX – початок XXI ст.), результати якого представлені на рис. 1.2, засвідчив, що зміст, форми й методи роботи з учнівською молоддю, родиною та педагогами залежали від суспільно-політичних, культурно-освітніх, змістово-правових чинників, що відбувалися в країні.

Об'єднання періодів та субперіодів стало можливим завдяки дослідженню чинників, що визначали вектори розвитку змісту правової освіти учнівської молоді в Україні. До низки цих чинників було віднесено:

- суспільно-економічні (домінування провідних ідеологій та суспільних цінностей; економічний розвиток країни);
 - культурно-освітні (зміна парадигми правового виховання; реформування освітньої галузі);
 - змістово-правові (нормативно-правова база, структура та організація правового виховання; зміст суспільствознавчих дисциплін)
- (рис. 1.3).

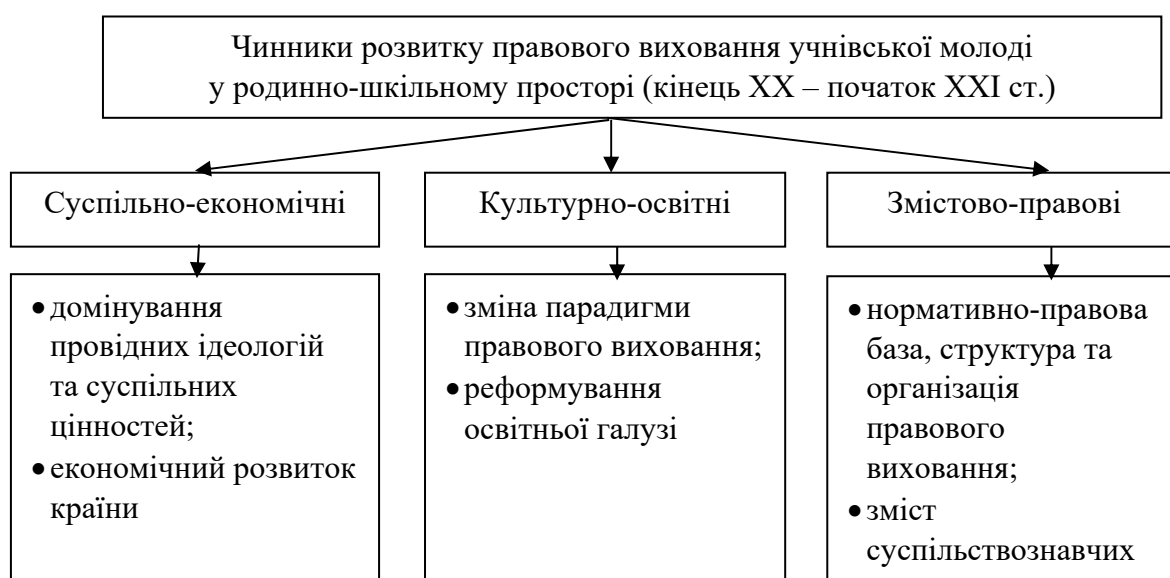

Рис. 1.3. Чинники розвитку правового виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі (кінець XX – початок XXI ст.)

Перший період (1984–1990 рр.) – *консервативно-ідеологічний*. У цей період приймається низка законів, що змінюють концептуальні підходи до змісту правового виховання. Зазначений період відзначився кількома знаковими історичними подіями, що мали безпосередній вплив на розвиток правового виховання в умовах родинно-шкільного простору – Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984 р.), Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20.02.1989 року, Декларація про державний суверенітет (1990).

Серед позитивних здобутків означеного періоду варто відмітити коригування змісту правової освіти, а саме закріплення превентивних заходів нормативно-правовими актами.

Значною перешкодою на шляху розвитку правового виховання в зазначені роки стало складне соціально-політичне середовище країни, що впливало на зростання правопорушень серед молоді.

Другий період (1991–2002 рр.) – *пошуково-контroversійний* характеризується суперечливою освітньою політикою, загальним зростанням злочинності, а відтак, виникає потреба в доповненні та уточненні розпорядчих документів. 1991 рік ознаменувався важливою подією для становлення демократичної держави – Акт проголошення незалежності України. Відбувається реформування всіх інститутів, зокрема, в освітній галузі (Закон України «Про освіту» 1991 р.). Актуальність проблематики правового виховання в родинно-шкільному просторі зростала. Період характеризується загальним зростанням злочинності, а відтак, виникає потреба в доповненні й уточненні розпорядчих документів. Підтвердженням, що ситуація з правовим вихованням загострилася, стали наступні законодавчі акти:

– Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів «Мої права» № 674 від 26.11.2002 р.;

– Постанова Верховної Ради України «Про державну програму боротьби зі злочинністю» № 3325-XII від 25.06.1993 р.;

– Державна національна програма «Освіта: Україна XXI століття» (1994 р.);

– Наказ Міністерства освіти України «Про організацію виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» № 301 від 26.10.1994 р. [249];

– Наказ Міністерства освіти України «Про першочергові заходи впровадження основних положень Концепції позашкільної освіти та виховання» № 75 від 19.03.1997 р.;

– Указ Президента України «Комплексні заходи щодо профілактики правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві» № 200/1998 від 18.03.1998 р.;

– Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю»,

– Закон України «Про загальну середню освіту» № 651-XIV від 13.05.1999 р.;

– Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» № 992/2001 від 18.10.2001 р.;

– Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» № 347/2002 від 17.04.2002 р.

Серед позитивних здобутків означеного періоду можна виділити злагоджену та своєчасну роботу між соціальними інститутами (школа, сім'я, держава).

Третій період (2003–2017 рр.) – *компетентісно-демократичний*. В межах цього часового проміжку виділено два субперіоди: I-й – 2003–

2008 рр. і II-й – 2009–2017 рр.

Протягом 2003–2017 років втілювалися активні реформи у сфері освіти, зокрема, правового виховання. Основні законодавчі акти зазначеного періоду – Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Типових навчальних планів для організації профільного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» № 306 від 20.05.2003 р., Указ Президента України «Про Всеукраїнський тиждень права», Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді» № 3754/981/538/49 від 27.10.2009 р., Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки» № 41 від 28 січня 2009 р., Закон України «Про освіту» (2017 р.), Концепція «Нова українська школа» (2017 р.).

Серед основних пріоритетних аспектів – правова самосвідомість громадянина, повага до державної символіки, законодавства України, вільне волевиявлення, поважне ставлення до родини, збереження культурних цінностей, високі морально-етичні якості та інші.

Серед позитивних здобутків цього періоду варто зазначити оновлення освітньої лінії «Громадянська освіта», введення авторських курсів «Ми громадяни» та «Практичне право», модернізація навчально-методичної бази розширення змісту дисциплін «Право» та «Основи правознавства», впровадження сучасних освітніх технологій.

Отже, розвиток правового виховання неможливий без глибинної рефлексії ключових аспектів упродовж XX – XXI сторіччя.

Висновки до першого розділу

У першому розділі «Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору як педагогічна проблема» уточнено сутність ключових понять дослідження (правове виховання, родинно-шкільний простір, правове виховання в умовах родинно-шкільного простору); проаналізовано джерельну базу дослідження в його хронологічних межах, визначено чинники та обґрунтовано авторську періодизацію розвитку правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі в 1984–2017 рр.

Ураховуючи, що ключове поняття дослідження «правове виховання в умовах родинно-шкільного простору» містить поняттєві категорії «правове виховання», «родинно-шкільний простір», здійснено студіювання термінологічного апарату в наукових працях Р. Андрусишина, С. Богачова, М. Василенко, Т. Вечерок, Л. Висоцької, О. Денщика, О. Ляшенко, Н. Мазур, Л. Назаренко, М. Петрус, Г. Радчук, О. Тітомира, О. Хоптяної, Л. Чумак, М. Штангрет, О. Янкович та ін. На основі аналізу наукових досліджень у дисертації правове виховання визначаємо як цілеспрямований, цілісний, систематичний процес, спрямований на формування правової компетентності. Ураховуючи багатокomпонентну структуру родинно-шкільного простору, розглядаємо його як соціально-освітнє середовище, у якому забезпечується взаємодія сім'ї і закладу освіти на основі взаємоузгодженого виховного впливу. Синергія змісту ключових понять дослідження зумовлює розуміння правового виховання в умовах родинно-шкільного простору як цілеспрямованого, цілісного, систематичного процесу формування правової компетентності учнівської молоді шляхом взаємодії сім'ї і закладу освіти на основі єдності мети, принципів і завдань.

У процесі дослідження для здійснення ретроспективного аналізу змісту, форм і методів правового виховання учнівської молоді в умовах

родинно-шкільного простору використано чотири групи джерел: *нормативно-правові акти України* (закони України; постанови Кабінету Міністрів України; укази Президента України; накази, листи, інструктивні матеріали, що були видані Міністерством освіти та науки України та Міністерством юстиції України в досліджуваній період); *матеріали державних архівів* (документи партійних та державних органів, з'їздів, матеріали та рішення конференцій); *нарративні джерела* (сучасні наукові видання – монографії, статті, тези конференцій; тексти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата та доктора педагогічних, історичних та юридичних наук тощо); *дидактичні матеріали* (діафільми, аудіо- та відеоматеріали, таблиці, набори карток із текстом завдань чи тестами, схеми).

Комплексний аналіз джерельної бази засвідчив, що правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в історико-педагогічній ретроспективі залежало від низки чинників: *суспільно-економічних* (домінування провідних ідеологій та суспільних цінностей; економічний розвиток країни), *культурно-освітніх* (зміна парадигми правового виховання; реформування освітньої галузі), *змістово-правових* (нормативно-правова база, структура та організація правового виховання у суспільстві; зміст суспільствознавчих дисциплін).

На основі аналізу нормативно-правових документів та наукових досліджень розвитку освіти в історичній ретроспективі обґрунтовано періодизацію правового виховання в родинно-шкільному просторі з 1984 до 2017 року, що містить три періоди: I-й – 1984–1990 рр. – консервативно-ідеологічний; II-й – 1991–2002 рр. – пошуково-контroversійний; III-й – 2003–2017 рр. – компетентісно-демократичний (I субперіод – 2003–2008 рр.; II субперіод – 2009–2017 рр.).

Основні положення першого розділу відображено в таких публікаціях автора: [164; 161; 160; 168; 178; 179; 174; 173; 171; 177; 170].

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ РОДИННО-ШКІЛЬНОГО ПРОСТОРУ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

2.1. Консервативний розвиток правового виховання учнівської молоді в умовах ідейно-комуністичної парадигми (1984–1990 рр.)

У межах параграфа з'ясуємо як саме відбувався розвиток правового виховання учнівської молоді протягом першого періоду (1984–1990 рр.).

1984 року розпочалося втілення в життя нової шкільної реформи, схваленої 12 квітня 1984 року постановами ЦК КПРС та Верховної Ради СРСР «Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», рішенням Пленуму ЦК КПРС [158, с. 9–13], постановою ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» № 281 від 10 липня 1984 року [256].

З 1985 року розпочалася доба перебудови, що характеризувалася всебічною спробою оновити радянське суспільство згідно світових стандартів. Головним недоліком системи середньої освіти, згідно «Основних напрямків реформи загальноосвітньої школи», було визнано формалізм та схоластику роботи освітніх закладів. Основною метою нової реформи виступило подолання «застою», оновлення форм та методів навчально-виховної діяльності відповідно до соціально-політичних запитів суспільства та процесу демократизації.

У законодавчих документах першого періоду наголошено на «підвищенні якості освіти й комуністичного виховання підростаючого покоління; поліпшенні трудового навчання і професійної орієнтації учнів;

удосконаленні навчальних програм, підручників, методів навчання та виховання; зменшенні навантаження школярів і приведення змісту освіти у відповідність із віковими особливостями розвитку учнів; зміцненні матеріально-технічної бази школи; удосконаленні управління освітою; забезпеченні системи народної освіти педагогічними кадрами та підвищенні їхніх матеріально-побутових потреб» [146, с. 5].

Зважаючи на предмет нашого дослідження, для більш повної характеристики освіти проаналізуємо деякі пункти Постанови КПУ та Ради Міністрів УРСР «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи». Так, у пункті 5 зазначено наступне: «Міністерству освіти УРСР, науково-дослідним інститутам педагогіки і психології УРСР разом з Академією наук УРСР вжити заходів до дальшого підвищення ідейно-теоретичного рівня навчально-виховного процесу в школі відповідно до сучасних потреб науково-технічного і соціального розвитку. Переглянути зміст навчальних програм і підручників, забезпечити чітке і виразне викладення основних понять та ідей природничих і суспільних наук, які розкривають закони розвитку природи і суспільства, з урахуванням сучасних досягнень науки і техніки, практики комуністичного будівництва. Протягом 1985–1986 рр. розробити нові навчальні програми для 1–4 класів та вдосконалити чинні з української мови і літератури, історії УРСР і географії УРСР для 5–11 класів» [256, с. 2].

У пункті 7 також наголошено на необхідності тотального реформування та оновлення освіти за умови збереження й урахування ідеологічного компоненту суспільствозначної освіти. Зокрема, зазначено, що удосконалення викладання суспільно-політичних дисциплін має здійснюватися зі спрямуванням на формування комуністичних ідеалів, почуття соціалістичного інтернаціоналізму і гордості за свою країну, високих морально-правових якостей, переконаності в перевагах

радянського способу життя, готовності до праці і захисту соціалістичної Вітчизни, непримиренності до буржуазної ідеології і моралі [там само].

Після прийняття у лютому 1986 року XXVII з'їздом КПРС нової редакції Програми комуністичної партії, основними гаслами було проголошено гласність та демократія, водночас основну мету державного будівництва попереднього періоду – комунізм – було скасовано. Відповідно до нової мети та завдань держави, гостро постало питання оновлення загальної освіти [127, с. 70; 71]. Це спровокувало розпал широкої дискусії на шпальтах педагогічних видань щодо змісту та завдань загальної освіти, зокрема й суспільствознавчої. У Постанові ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» наголошувалось на необхідності оновлення наповнення курсу суспільствознавства. В тому числі акцентувалася увага на його розробці для середніх шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів і середніх професійно-технічних училищ та підготовці програми, підручника з даного предмета. А для «формування цілісних знань про розвиток людської цивілізації створити єдиний курс загальної історії, забезпечити його взаємозв'язок із викладанням курсу історії СРСР» [256, с. 3]. Ці законодавчі зміни активізували обговорення змісту та створення нових навчальних програм та підручників із суспільствознавства та основ Радянської держави і права.

Починаючи з 1987/1988 н. р., курс «Основи Радянської держави і права» було перенесено у 8 клас, а у 9 класі почала викладатися «Етика і психологія сімейного життя» [135, с. 22]. Уведення цього курсу було обґрунтоване збільшенням кількості розлучень, що підтверджувалось соціологічними опитуваннями, які проводились у зазначений період. Так, Н. Стоюхіна наголошує, що кожен третій шлюб на той час розпадався, народжуваність невпинно зменшувалась, кількість неповних сімей збільшувалась, переважна кількість сімей були одnodітні, а кожную другу

вагітність переривали. Серед породіль і жінок, які робили аборти, було багато неповнолітніх. Також статистика свідчила про високу дитячу смертність [308, с. 102]. Таке становище пояснювалось недостатньою увагою держави до інституту сім'ї, що виявлялось зокрема у невідповідності молоді до шлюбу й сімейного життя [36, с. 4].

Основною метою навчального курсу «Етика і психологія сімейного життя» було надання хлопцям і дівчатам поняття про шлюбно-сімейні відносини та основи формування ідеалу соціалістичної сім'ї, готовності молоді до шлюбу, знань про побудову сімейних взаємовідносин, поняття про виховання дітей [150, с. 28]. Методологічним підґрунтям курсу була марксистсько-ленінська ідеологія про зміст формування особистості, про шлюб, сім'ю, комуністичну мораль. Розробники цього курсу зауважували, що він стане «завершальним етапом багатогранної пропедевтичної роботи, що здійснюється батьками і школою з підготовки молоді до сімейного життя» [там само, с. 28]. У змісті курсу був наявний правовий складник. Це підтверджується тим, що підготовка підростаючого покоління до сімейного життя передбачає загальносоціальний, етичний, правовий, фізіолого-гігієнічний, педагогічний, психологічний, економічний, естетичний розвиток. Щодо правового складника знаходимо наступне: «ознайомлення з основами законодавства про шлюб, з найважливішими положеннями сімейного права, з обов'язками подружжя по відношенню один до одного, до дітей, до суспільства» [58, с. 103-104].

Ще однією характеристикою доби Перебудови була критика змісту шкільної освіти. Закономірними були назріваючі зміни у руслі запровадження особистісно орієнтованого підходу. Це призвело до того, що починаючи з 1987–1988 н. р., почали відкриватися спеціалізовані школи, в яких функціонували певні профілі: хіміко-біологічний, фізико-математичний, суспільно-гуманітарний, агро-біологічний та ін. У загальноосвітніх школах відкривалися класи з поглибленим вивченням окремих предметів.

З 1987–1988 н. р. спеціалізовані школи почали організовувати для 7 і 8 класів. Профільні дисципліни викладалися згідно програм для шкіл (класів) з поглибленим вивченням окремих предметів та загальноосвітніх шкіл з урахуванням рекомендацій Міністерства освіти УРСР і Науково-дослідницького інституту педагогіки УРСР. Викладання всіх інших предметів здійснювалось за планами звичайних загальноосвітніх шкіл. Для поглибленого вивчення окремих предметів відкривалися факультативи, програми яких погоджувалися з обласними відділами народної освіти з врахуванням профілю базових установ. Уведення поглибленого вивчення предметів безумовно є позитивним кроком, який свідчить про перехід зі знаннєвої до особистісної парадигми. Проте, варто зауважити, що практичне втілення декларованих рішень суттєво не позначилось на змісті освіти (особливо її правознавчому аспекті), підтвердженням чого є навчальний план для шкіл і класів з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства на 1987–1988 н.р. (таблиця 2.1)

Таблиця 2.1.

Витяг із навчального плану для шкіл і класів із поглибленим вивченням історії та суспільствознавства на 1987–1988 н.р.

№ з/п	Предмети	Кількість годин по класах			
		VII	VIII	IX	X
1	Історія	4/5	5	6	4
2	Суспільствознавство	-	-	-	3
3	Основи Радянської держави і права	-	1	-	-
4	Трудове і професійне навчання	3	3	4	4

Джерело: [135].

Аналіз цього навчального плану підтверджує, що без змін в усіх школах та класах залишились такі предмети, як «Історія», «Основи Радянської держави і права», «Суспільствознавство», «Трудове і професійне навчання». Студіювання архівних джерел свідчить про

«поглиблення» вивчення суспільствознавства у вигляді незначного збільшення обов'язкових навчальних годин (із двох до трьох годин на тиждень) [135, с. 4–5]. Різні аспекти подальшого розвитку шкільної освіти (трудове навчання, виховання та профорієнтація, удосконалення навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі; ідейно-політичне та моральне виховання учнів; удосконалення початкової освіти в школі; підвищення кваліфікації та підготовка вчителів-предметників; виховання дошкільників; удосконалення вечірнього та заочного навчання молоді, що працює; комсомол, піонерська організація та школа, учнівське самоврядування; педагогічна наука та науково-педагогічні кадри; позашкільне виховання учнів; удосконалення організації керівництва народною освітою) стали предметом обговорення на Всесоюзному з'їзді вчителів (червень 1978 р.). Аналіз резолюції з'їзду свідчить, що правова освіта залишилася поза увагою делегатів. 72 сторінки резолюції з'їзду дозволити зробити висновок, що питання правового змісту висвітлювалися лише в розділі «Ідейно-політичне та моральне виховання учнів». Там, зокрема, наголошено на необхідності «удосконалювати правове виховання молоді, виховувати у школярів глибоку пошану до прав та обов'язків громадян СРСР, до правил соціалістичного співжиття» [283, с. 5].

Набагато більше уваги в рекомендаціях акцентовано на ідейно-політичному вихованні на засадах ідей марксизму-ленінізму, причому вищою метою його проголошено «підготовку активних будівників комуністичного суспільства» [там само, с. 3].

Отже, можна зробити висновок, що шкільна правова освіта потребувала значного реформування. Це було висвітлено і в публікаціях на сторінках відомого на той час журналу «Викладання історії в школі» (Л. Боголюбов «Про результати обговорення проекту програми з суспільствознавства» [13, с. 24–28.], В. Купцов «Гуманітаризація освіти» [106, с. 9–19], Ю. Рябов «Зміна змісту історичної освіти як умова гуманітаризації викладання» [287, с. 66–69.] та ін.).

Автори цих статей наголошували на необхідності подолання розриву між знаннями і навколишнім життям та пропонували перенести акценти з «суспільства» на взаємодію «суспільства та особистості». Незадовільний стан викладання цього предмета підтверджує і А. Гуз, аналізуючи результати соціологічного опитування щодо стану правового виховання та правової освіти в УРСР у 1988 р., яке було проведено Інститутом держави та права АН УРСР і Міністерством юстиції УРСР, робить такі припущення: «Незадовільне ставлення такої великої кількості опитаних до якості викладання правознавства у школах, ПТУ й інститутах було викликано, насамперед, кадровою проблемою, тобто підготовкою викладачів правознавства (більшість їх не мали юридичної освіти і достатнього досвіду викладання правових дисциплін) та відсутністю гарних підручників і навчальних посібників з курсу правознавства» [43, с. 172].

Протягом 1985–1990 рр. характерною була ситуація підвищеної злочинності серед неповнолітніх. Аналізуючи цю проблему, Д. Краснов зауважує: «У кінці 1980-х рр. зростання злочинності в СРСР стало носити лавиноподібний характер, що було викликано як соціально-політичними перетвореннями, проведеними в країні, так і непродуманою державною політикою, яка здійснюється керівництвом СРСР у галузі боротьби зі злочинністю» [97, с. 20]. В. Опришко [157, с. 70–74] та І. Криштак [98, с. 84–87] наводять дані щодо скоєних молоддю в Україні злочинів. Так, у 1989 році злочини скоїли 1303958 осіб, серед них 212457 неповнолітніх. Причому, питома вага неповнолітніх злочинців невпинно зростала: від 10 % у 1985 році до 16,3 % у 1989 р. За статистикою 1990 р., майже кожні 40 хвилин один із учнів професійно-технічних училищ або шкіл скоював злочин. Найбільші темпи зростання молодіжних злочинних проявів у 1985–1990 рр. були характерні для західних областей України (зростання у 2,5 рази у Закарпатській області, у 2 рази – у Львівській, та на 80 % – у Чернівецькій). У східному регіоні

майже в три рази зросла злочинність на Харківщині за період 1989–1990 рр. [там само]. Д. Краснов, аналізуючи архівну документацію, виділяє чинники цього явища, серед яких – значне розшарування суспільства на багатих і бідних, економічна нестабільність, відмова держави від соціальних обов'язків, безробіття тощо. Повністю погоджуючись із дослідником, все ж уважаємо, що автором недостатню увагу було приділено освітньому аспекту, адже низька правосвідомість, недостатність правових знань, несформованість особистої відповідальності, недостатньо розвинена правова культура суттєво впливали на низький рівень правової свідомості суспільства. Усі ці фактори спонукали науковців, методистів, викладачів до розробки нової навчальної програми з правознавства комісією з працівників Міністерства освіти СРСР, Державного комітету СРСР із професійно-технічної освіти, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Академії педагогічних наук СРСР [6, с. 10].

В оновленій програмі курсу «Суспільствознавство» підкреслювалось, що цей предмет «визнається важливим засобом комуністичного виховання в середніх навчальних закладах, предметом вивчення якого є актуальні питання марксистсько-ленінської теорії і політики КПРС. Курс суспільствознавства покликаний розкрити програмні цілі КПРС і шляхи їх досягнення, допомогти учням усвідомити своє місце в боротьбі за втілення в життя завдань, поставлених партією» [272, с. 15–30]. Проте інтенсивний розвиток суспільно-політичних процесів сприяв тому, що програма, «ще не почавши працювати, вже застаріла» [6, с. 10].

У квітні 1990 р. Державним комітетом СРСР було видано наказ «Про перебудову викладання суспільних дисциплін у середніх навчальних закладах», яким визначено необхідність розробки нового інтегрованого навчального курсу «Людина і суспільство» (136 годин), для викладання у 8–11 класах загальноосвітніх шкіл. В межах зазначеної дисципліни

планувалося об'єднати предмети «Основи Радянської держави і права», «Суспільствознавство», «Етика і психологія сімейного життя» [6, с. 10].

Суспільно-економічні чинники, пов'язані з процесом утворення незалежної держави Україна, актуалізували питання оновлення змісту правової освіти і розробки нових програм дисциплін правознавчого спрямування. У зазначеному напрямі працювали як одноосібно – Б. Мещеряков, В. Строгецький, В. Купцов (проекти програми «Людина і суспільство» у 2-х частинах), так і у складі авторських колективів [там само]. Хронологія впровадження предметів правознавчого змісту до шкільних навчальних програм (1985–1990 рр. ХХ ст.) представлена на рисунку 2.1.

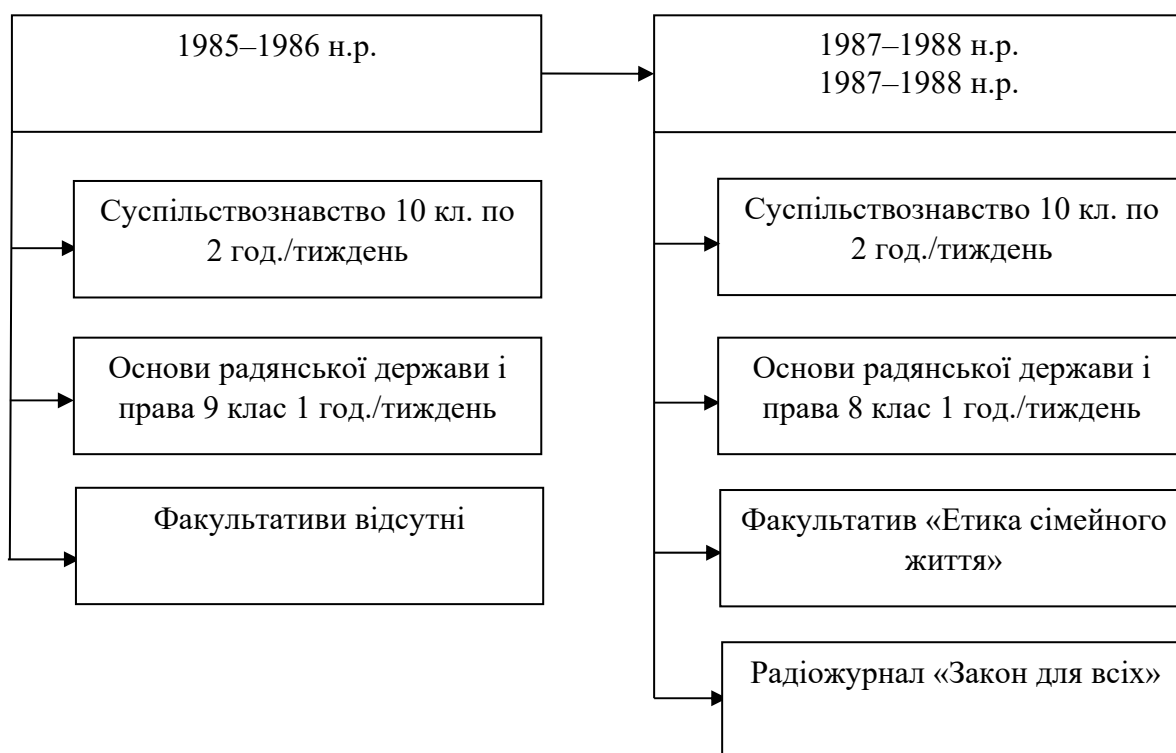

Рис. 2.1. Хронологія впровадження предметів правознавчого змісту до шкільних навчальних програм (1985–1990 рр. ХХ ст.)

Таким чином, розвиток правової освіти, оновлення її змісту відбувалися у нових соціально-політичних умовах становлення державності країни. Як свідчать архівні джерела, цей період позначений активним долученням до правовиховної роботи з учнівською молоддю Міністерства юстиції України. Зокрема, доповідна записка щодо вивчення стану роботи із методичного керівництва юридичним всеобучем у Івано-Франківській області від 4 лютого 1989 р., підготовлена як результат роботи представників Міністерства юстиції УРСР. У зазначеному документі йшлося про наявність необхідної документації, затвердженої у встановленому порядку, відповідно до яких здійснюється робота. Юридичний всеобуч також здійснюється і через засоби масової інформації (газета «Прикарпатська правда», програми на місцевому телебаченні і радіо «Юридичний всеобуч»). Аналіз заходів у межах юридичного всеобучу свідчить, з одного боку, про активність і різноплановість заходів, а з другого, – про недостатній рівень організації правової освіти учнівської молоді. Вивчення й аналіз довідки свідчать, що правова освіта органами місцевої влади розглядалася лише у просвітницькому вимірі як масове поширення юридичних знань серед широких верств населення і, передусім, в мережі університетів правових знань для партійного активу [56].

Огляд стану роботи з організації юридичного всеобучу в Закарпатській області, представлений у довідці Мін'юсту УРСР від 27 вересня 1989 р., підтвердив наявність мережі юридичного всеобучу, яким охоплені всі заклади, установи та підприємства, організовано роботу постійно діючого правового лекторію, здійснюється урізноманітнення заходів (обмін досвідом, ділові ігри, практичні заняття). У навчальних закладах працюють гуртки правового спрямування та школи правових знань.

На шпальтах місцевої преси постійно висвітлюється правова робота (122 статті), щоквартально здійснюються випуски тележурналу «Закон та

ми», щомісячно готується радіожурнал «Закон для всіх» [там само, арк. 4–9]. Як свідчить звіт про відрядження до Дніпропетровської області заступника начальника відділу правової пропаганди та юридичного всеобучу Мін'юста УРСР В. Козинцева від 12 лютого 1990 р., у правовиховній та правопросвітницькій роботі наявна низка недоліків, що уповільнюють отримання позитивних результатів щодо координації та методичного супроводу правової просвіти та виховання (недостатнє висвітлення питань права в обласній періодичній пресі, відсутність методичних консультпунктів) [56, арк. 1–3]. Звертає увагу на себе той факт, що представники Мін'юсту під час перевірки роботи обласних філій залишили поза увагою питання правової освіти учнівської молоді. Акцентувалися питання правової пропаганди для працівників (трудових колективів) різних галузей виробництва. Відповідальність за методичний супровід правової освіти школярів у досліджуваній період покладалася на Міністерство юстиції.

Аналіз нормативно-правової документації свідчить, що важливим кроком щодо розвитку правової освіти радянської доби стала постанова Ради міністрів УРСР від 29 червня 1990 р. «Про заходи щодо організації юридичного всеобучу в Українській РСР», відповідно до якої запроваджувалося обов'язкове вивчення правових дисциплін учнями загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ. Однак, у звітах Мін'юсту УРСР щодо виконання зазначеної постанови бачимо, що Міністерством народної освіти УРСР реалізується стратегія щодо ліквідації правового предмета [239].

Станом на 1990/1991 н. р. «право» у більшості професійно-технічних училищ не викладалося. Цьому питанню недостатньо уваги приділялося і в засобах масової інформації (журналі «Радянська школа», газеті «Радянська освіта» та ін.) [115].

Л. Рябовол робить висновок щодо відсутності правової освіти в радянську добу. Вона також зазначає, що така освіта «переважно була

знаннєво орієнтованою, навчання не спрямовувалося на розвиток та підготовку особистості до життя, не забезпечувало формування особистісного ціннісного ставлення до держави, права, законодавства. Усі школярі повинні були оцінювати їх однаково з позицій, визначених партією та урядом, що було природним в умовах панування комуністичної ідеології» [288, с. 86].

Відбір і структурування змісту шкільної правової освіти передбачає дидактичну обробку матеріалу юридичної науки, його адаптацію відповідно до завдань навчання правознавства з урахуванням принципів систематичності й послідовності, наступності, доступності, що передбачає поступове ускладнення змісту та збільшення обсягу при переході з основної до старшої школи.

Навчальний матеріал з правознавства являв собою систематизовану сукупність наукових знань про державу і право, які в процесі історичного розвитку накопичені людством і є педагогічно адаптованими. Він містить відомості про державу і право як явищі за реальну дійсність, що існують об'єктивно, тобто незалежно від індивідуальної волі та свідомості суб'єктів права. Виходячи з досягнень юридичної науки, у ньому викладаються державно-правові факти, визначаються поняття, пояснюються державно-правові закономірності тощо.

Основою розробки змісту освіти є відповідні освітні стандарти, в межах та на втілення яких у практику навчання розробляються навчальні програми навчальних предметів / курсів. Навчальна програма – документ, в якому визначено зміст і обсяг знань (з розподілом на розділи і теми), а також уміння і навички, цінності та ставлення, які учень має засвоїти з навчального предмета у межах обсягу годин, визначених навчальних планом.

Предмети / курси інваріантної та варіативної частин навчального плану, у процесі навчання яких забезпечується засвоєння учнями змісту шкільної правової освіти, у сукупності утворюють шкільне правознавство.

Ці предмети / курси, зазначає Т. Ремех, спрямовані на формування в учнів уявлення про право як особливий інститут і феномен культури, вивчення права як системи обов'язкових правил поведінки і регулятора суспільних відносин, принципів і галузей права, особливості регулювання різних суспільних відносин, вивчення правового статусу особи в них, держави як універсальної політичної організації суспільства, форм її діяльності правового змісту та ін. [284].

Таким чином, зміст правового виховання розглядається, з одного боку, як сукупність знань, умінь і навичок з правознавства, емоційно-ціннісного ставлення, способів і досвіду творчої діяльності; з іншого, – як сукупність предметів або курсів правознавчого напрямку варіативної та інваріантної частин навчального плану [343].

Організаційний компонент системи навчання охоплює процесуальний, технологічний аспекти навчання, методи, засоби, прийоми, форми. Особливе місце у ньому посідають методи. Метод навчання – не суто психолого-педагогічна, а й історична та соціальна категорія. Їх місце і роль в системі навчання полягає в тому, що вони обумовлюються метою, завданнями та змістом освіти і, водночас, є засобами їх реалізації. Вони пов'язані з формами навчання, створюють можливості для їх урізноманітнення; визначають перспективи і темп розвитку системи навчання, яка розвивається настільки швидко, наскільки прогресивними є використовувані у ній методи.

Виходячи з того, що у методі навчання відображена єдність діяльності педагога та учнів, його розглядають як сукупність методів викладання та методів учіння (М. Левіна, М. Махмутов, Н. Мочалова, Т. Шамова та ін.). Методи викладання розуміють як інструмент діяльності вчителя для виконання навчальної функції; систему прийомів, що використовуються вчителем для управління діяльністю учнів. Методи учіння – як способи пізнавальної діяльності учнів з оволодіння знаннями, уміннями, навичками; систему прийомів, правил учіння, цілеспрямоване

використання яких суттєво підвищує ефективність самоуправління особистості учня в різних видах діяльності і спілкування у процесі вирішення певного типу навчальних задач [20].

Кожний метод містить об'єктивний і суб'єктивний складники. Об'єктивний зумовлений стійкими характеристиками, притаманними методу незалежно від викладача, котрий його використовує. Суб'єктивний, навпаки, пов'язаний із особистістю педагога, особливостями учнів, конкретними умовами навчання.

Діапазон думок щодо співвідношення об'єктивного і суб'єктивного достатньо широкий: від визнання методу суто об'єктивним утворенням до розуміння його як особистісного неповторного витвору педагога. Істина, як завжди, знаходиться посередині, вважає В. Кукушин [328].

Фахівці з дидактики суттєвими ознаками методів вважають те, що вони: спрямовані на досягнення мети навчання; впорядковують взаємопов'язану та взаємозумовлену діяльність вчителя й учнів у цьому напрямку; є сукупністю прийомів та операцій, які використовуються для цього; забезпечують організацію пізнавальної та практичної діяльності учнів; ґрунтуються на закономірностях засвоєння змісту [там само]. У навчанні методи виконують освітню, виховну, розвивальну, контрольну функції.

До пояснення сутності та класифікації методів навчання є різні підходи. Прихильники перцептивного підходу (Н. Верзилін, Є. Голант [25], Д. Лордкіпанідзе, Є. Перовський та ін.) в її основу поклали джерело інформації та характер її сприйняття учнями й виокремили словесні, наочні, практичні методи, відображені у діяльності вчителя (розповідь, лекція, демонстрація тощо) та учнів (слухові, зорові, моторні сприйняття). Представники управлінської концепції (М. Данилов, Б. Єсіпов та ін.), враховуючи основні етапи навчання і провідні дидактичні завдання, що мають бути розв'язані на кожному з них, виділили методи набуття знань, формування умінь і навичок, застосування, закріплення, перевірки знань,

умінь і навичок, творчої діяльності. С. Шаповаленко та ін., ґрунтуючись на логіці викладу матеріалу вчителем і сприйняття його учнями, виділили індуктивні й дедуктивні, аналітичні й синтетичні методи. Розробники гностичного підходу (І. Лернер, М. Скаткін) за характером пізнавальної діяльності учнів визначили інформаційно-рецептивний, репродуктивний, проблемного викладу, евристичний, дослідницький методи. Виходячи із способу управління пізнавальною діяльністю і встановлення зворотного зв'язку, Т. Ільїна, Л. Ланда, Н. Тализіна виокремили методи алгоритмізованого та програмованого навчання (кібернетичний підхід).

М. Махмутов запропонував бінарну класифікацію: методи учіння (репродуктивний, виконавчий, продуктивно-практичний, пошуковий, частково-пошуковий), методи викладання (інструктивно-практичний, інформаційно-повідомляючий, пояснювально-спонукальний, пояснювальний, спонукальний).

В. Паламарчук – поліарну на основі джерел знань, рівнів пізнавальної активності, логічних шляхів навчального пізнання [327].

А. Алексюк [327] систематизував методи навчання на основі:

– зовнішніх форм прояву: словесні, наочні, практичні, що прямо залежать від джерел, з яких учні набувають знання, та від характеру чуттєвого сприйняття (на слух, зір, дотик). Разом з тим, ця група методів не обмежується зовнішнім аспектом, а має і внутрішній, адже, наголошує М. Данилов, теоретичне мислення відбувається у взаємопов'язаних предметно-дійовій, наочно-образній та словесно-знаковій формах [20];

– внутрішньої психологічної сторони, безпосередньо видів і рівнів розвитку пізнавальної діяльності (пізнавальної активності й самостійності учнів: репродуктивний, пояснювально-ілюстративний, частково-пошуковий, метод проблемного викладу знань, дослідницький);

– внутрішнього логічного шляху засвоєння знань учнями: індукція, дедукція, аналіз, синтез, узагальнення тощо;

– методи стимулювання й мотивації учіння: стимулювання інтересу до учіння і стимулювання почуття обов'язку та відповідальності в учінні;

– методи творчо-перетворювальної роботи вчителя щодо керування учнями та їх самоосвітою: методи організації навчальної роботи учнів під безпосереднім керівництвом вчителя і методи самостійної роботи учнів.

Ю. Бабанський, класифікуючи методи навчання, виходив з того, що на різних етапах навчання можливими й необхідними є різні способи взаємодії педагога й учнів. Сукупність методів, на його думку, буде відносно цілісною, якщо охоплюватиме такі три групи методів:

– організації і самоорганізації навчально-пізнавальної діяльності (відіграють провідну роль): словесні, наочні, практичні; індуктивні та дедуктивні; пояснювально-ілюстративний, інформаційно-пошуковий (частково-пошуковий, дослідницький); методи управління та самоуправління навчальною діяльністю;

– стимулювання і мотивації учіння: формування (самоформування) пізнавальних інтересів, обов'язку і відповідальності в навчанні;

– контролю і самоконтролю ефективності навчання: усний, письмовий і лабораторний, програмований і непрограмований, машинний і безмашинний контроль і самоконтроль [20].

Методи навчання розглядаються на двох рівнях: загальнодидактичному та предметному. Загальнодидактична система методів є моделлю діяльності у навчанні, теоретичним уявленням, що реалізується у цьому процесі; основою для побудови системи методів на рівні навчального предмета, що зумовлюється особливостями його змісту та специфікою засвоєння.

На рівні реального процесу навчання при організації засвоєння конкретного навчального матеріалу метод реалізується через поєднання прийомів як конкретних способів організації діяльності учнів. Прийом у дидактиці розглядають як разову дію, елемент методу; метод спрямовується на досягнення загальної мети, а прийом – часткової

(А. Алексюк, І. Голуб, А. Кузьмінський, І. Лернер, В. Сластьонін) [328]. Прийом розглядають і як модифікацію методу, коли він невеликий або простий за структурою (В. Кукушин) [328]. Як і метод навчання, прийом має зовнішній та внутрішній аспекти. Внутрішній опосередковує розумову діяльність учнів. Зовнішній – їх навчальну роботу як сукупність матеріалізованих дій: усна чи письмова відповідь, складання таблиці, плану, конспекту тощо.

У рамках навчального предмета метод навчання є системою прийомів у різних обґрунтованих поєднаннях залежно від специфіки змісту, дидактичних задач, реальних засобів та умов навчання, вказує І. Лернер [там само]. Метод бесіди, наприклад, реалізується через такі прийоми: постановка питання, аналіз відповідей учнів, їх коментування і коректування, підведення учнів до висновків.

Отже, прийоми можуть бути виражені у переліку (алгоритмі) дій вчителя та мають бути адекватними специфіці матеріалу, що вивчається, наголошує О. Пометун [198]. Зазначимо, що одні й ті ж прийоми можуть бути використані як складники різних методів, а один і той самий метод у різних вчителів може містити не однакові прийоми.

Отже, з позицій системного підходу метод є цілісною сукупністю прийомів (але не їх простою сумою). Конкретний набір прийомів позначає своєрідність методу, сприяє індивідуалізації навчання.

Таким чином, здійснений аналіз свідчить про всебічні спроби наприкінці 80-х років ХХ століття з боку науковців, методистів, працівників юридичної галузі та ін. щодо оновлення змісту правознавчої складової (збільшення обсягу). Це сприяло зміщенню акценту викладання у напрямку застосування особистісно орієнтованого підходу. Проте, варто зауважити, що такий підхід та заявлена демократизація освіти були поверхневими, а вивчення правових дисциплін мало радше профілактичну та пропедевтичну мету.

У роботі з батьками використовувався принцип співпраці. Активна превентивна робота проводилась працівниками правоохоронних органів (робота з мікрорайоном, лекції, залучення батьків до спільних заходів). Вибудований алгоритм роботи з неблагополучними сім'ями з метою контролю та упередження правопорушень серед неповнолітніх.

Дослідник сімейного виховання І. Комановський у праці «Педагогічний всеобуч в мікрорайоні школи» за аналізом генези розвитку вітчизняної системи педагогічної освіти батьків визначив і обґрунтував умови ефективності педагогічної підготовки батьків до сімейного виховання у визначений період. Він наголошував на необхідності диференційованого підходу до здійснення педагогічної підготовки батьків із врахуванням соціального (особливості сімей різних типів), демографічного (освіта батьків, вік і статі їх дітей, батьківського стажу, структури сім'ї), ідеологічного (світогляду батьків, ставлення до суспільно корисної праці, громадськості, школи, суспільства, стилю внутрішньо-сімейних відносин) та етнографічного (рівень загальної, педагогічної та професійної культури батьків, культури домашнього побуту, характеру сімейних традицій) компонентів [312; 304; 183].

Вплив школи на сімейне виховання, на думку дослідника І. Гребенникова, буде ефективним, якщо ця робота починається ще до вступу дитини до школи і триває впродовж усього часу її навчання; якщо колектив учителів глибоко усвідомлює педагогічні вимоги взаємодії з сім'єю; якщо органи і установи народної освіти виступають ініціаторами широкої і постійної участі в цій роботі батьків і громадськості [35]. Вчений за доцільне вважав донесення до батьків необхідного навчального матеріалу за наступною структурою: а) лекції з загальних питань сімейного виховання – для всіх слухачів; б) практичні заняття для батьків учнів різного віку (I–X класів) [там само].

При цьому передбачалась особлива тематика й окремі заняття для батьків учнів кожного класу. До основних питань, що розглядалися на

заняттях з батьками, він відносив: місце сім'ї у вихованні підростаючого покоління; роль авторитету й особистого прикладу батьків у сім'ї та вчителів у школі; виховання патріотизму у дітей; а також організація трудового, морального, естетичного, фізичного та розумового виховання дітей у сім'ї тощо.

Конвергенція поглядів педагогів у досліджуваний період дозволяє зробити висновок про те, що реалізація мети і завдань правового виховання учнівської молоді у виховному процесі школи відбувалася шляхом застосування форм, методів і засобів виховання.

Варто зазначити, що засоби виховання були дієвим інструментом правової освіти. З огляду на це в періодичних виданнях розкривалися особливості їх застосування в освітньому процесі: детальна характеристика їх змісту, аналіз функцій і можливостей, рекомендації щодо їх використання у навчально-виховному процесі школи.

Важливим засобом правового виховання у досліджуваний період були засоби масової інформації: телебачення, радіо, кіно тощо. В такий спосіб реалізовувалась можливість пропагування інформації правового змісту. Радіо, телевізійні передачі, журнали і газети були невідомою складовою життя кожної людини і джерелами правової інформації. Телепередачі дозволяли швидко перетворювати отримані відомості на стійкі переконання, сприяли формуванню власної позиції, розширювали правові знання. Варто зазначити, що значні можливості щодо правової освіти населення мало кіно. Сюжетний формат подання правової інформації зумовлював зацікавленість у її сприйнятті у час дозвілля, що підсилювало ефективність його використання як джерела знань [245].

Засоби масової інформації також були ефективними і щодо їх використання задля реалізації завдань правового виховання учнівської молоді, сприяли активному засвоєнню інформації учнями та формуванню в них позитивної мотивації в межах правовиховної роботи. Таким чином, засоби масової інформації, зокрема газети, журнали, телепередачі,

радіопередачі і фільми у другій половині ХХ століття були ефективним інструментом правової освіти громадян, в тому числі й учнівської молоді.

Дослідження науковцями основних функцій друкованих засобів масової інформації свідчать, що пропагандистська й інформативна функція були важливими інструментами правового виховання населення. У той самий час сутність періодичних видань передбачала їх оперативний характер. Саме тому вони були лише одним з інструментів правової освіти. Проведені соціологічні дослідження у цей період підтверджують, що переважна більшість громадян отримувала інформацію з радіо та телебачення, втім газети вважали основним джерелом інформації [205].

Анліз друкованих засобів масової інформації, що видавалися у другій половині ХХ століття, свідчить про систематичну, науково обґрунтовану і спеціально організовану правову освіту і виховання учнівської молоді. Зокрема, було передбачено тематичну рубрикацію публікацій правоосвітнього контенту.

Публікації у центральних газетах «Вісті» і «Правда» пропагували діяльність правоохоронних органів, здобутки і переваги радянського права. Фельетони і нариси на морально-етичні і правові теми, подані у легкому для сприйняття форматі, сприяли формуванню законослухняності, поваги до Батьківщини в учнівської молоді.

Специфіка спрямування друкованих видань передбачала публікацію матеріалів правової тематики, що більш глибоко розкривала окрему галузь права: цивільне, виробниче, кримінальне, сімейне тощо. Зокрема, у газеті «Вісті» значна увага приділялася офіційним правовим документам; газета «Труд» висвітлювала питання трудового законодавства, охорони прав працівників, виховання соціалістичної дисципліни; «Комсомольська правда» розкривала проблеми виховання учнівської молоді; «Економічна газета» репрезентувала інформацію щодо господарського права; «Сільське життя» інформувала про питання колгоспного і земельного права; «Медичний працівник», «Учительська газета» розкривали аспекти

врегулювання правовідносин з урахуванням специфіки функціонування певної галузі і були професійно спрямованими [205].

Варто зауважити, що українське телебачення з утворенням незалежної України на початку 90-х років ХХ століття, ураховуючи позитивний досвід минулих років, здійснювало аналогічну роботу. Зокрема, інформаційні програми правового контенту «УТН», «Хроніка МВС» здійснювали інформування громадян щодо чинної нормативно-правової бази. Утім, доцільно відзначити, що формат телепередач не дозволяв надавати детальні коментарі щодо особливостей нових правових документів і актів. Водночас з цим у досліджуваний період здійснювався випуск телевізійного журналу «Право», що містив значну кількість навчальної інформації. Питання законодавства, що розглядалися у телепередачі, супроводжувалися ілюструванням уривків з фільмів. З огляду на такий формат подання інформації, зазначені цикли передач були популярними серед старшокласників та носили значний виховний вплив на формування правової культури.

Звертаємо увагу й на те, що з метою підвищення ефективності та забезпечення системності у використанні телебачення у правовиховній роботі з учнівською молоддю педагоги інформували учнів про рекомендовані для перегляду телепередачі шляхом розміщення інформації на стендах. Перегляд телепередач передбачав подальше їх обговорення під час проведення «класних годин» [328].

Аналіз джерельної бази дослідження свідчить, що використання кіно було поширеною формою позакласної роботи зі старшокласниками. Про спеціально організований вплив на правосвідомість учнів засобами кіно підтверджує те, що зйомки фільмів відувалися на замовлення держави. Саме тому вони поряд з інформуванням пропагували державні цінності і ідеологію і були дієвим інструментом правового виховання учнівської молоді.

У цьому контексті видаються цікавими результати, отримані під час соціологічного опитування. Вивилося, що на кінематограф учнівська молодь витрачає лише третину свого часу, тобто рівно стільки ж витрачається часу в навчальному закладі [328, с. 86].

Окремо варто відзначити роль документальних, художніх та науково-популярних фільмів. Часто, в основі сюжету ми бачимо, що піднімаються морально-етичні та правові теми, які, без сумнів, позитивно впливають на розвиток правової свідомості учнівської молоді. Так, наприклад, у кінці ХХ століття на екранах з'являються кінетомографічні продукти – «Джентельмени удачі», «Крадіжка», «Повернення Святого Луки», «Я слідчий», «В цьому південному місті», «Звинувачують у вбивстві», тощо.

Дослідники вказують на незначну кількість художніх продуктів. Відзначаючи їх ефективність, все ж зауважують: «Проте хороших фільмів, здатних переконливо і ненав'язливо вести роботу по правовому вихованню, ще не так багато. З 130 художніх фільмів, що щорічно випускаються кіностудіями країни, тільки 3–5 присвячені правовій темі, головним чином показу роботи органів міліції. З 150 науково-популярних і 330 хронікально-документальних фільмів, що випускаються щороку, відповідно тільки по 5–6 і 6–7 стрічок мають відношення до правової теми» [205, с. 109].

Під час аналізу джерельної бази знаходимо підтвердження думки про те, що учнівську молодь того часу хвилювали ті ж питання, що і молодь сьогодення. Можливо, саме тому через переосмислення побаченого більш ефективно формувалася правова свідомість учнівської молоді. Проводилася ґрунтовна методична робота за результатами побаченого (проводився критичний аналіз, обговорювалася морально-правова сторона побаченого, при чому учням пропонувалось уявити для обговорення практичні ситуації). Систематична пропедевтична робота була спрямована на розвиток загальної правової культури учнів, повноцінне уявлення про

норми, повага до закону шляхом перегляду фільмів на морально-правової тематику та забезпечення виконання усталених правил поведінки [328].

Варто відмітити, що кінопродукція, яка була випущена в кінці ХХ століття, мала сталу тематику – з позитивного боку висвітлювалась робота міліції, обов'язковою умовою закінчення всіх фільмів саме позитивне налаштування (добро обов'язково перемагає зло, справедливість завжди в пріоритеті). Тобто, вважалось, що під час перегляду зазначеної тематики фільмів відбувається розвиток правової свідомості учнівської молоді. Порівнювати різноманіття кінопродуктів того часу і теперішнього не варто. Кожен період мав свої позитивні і негативні прояви. Та все ж хотілося зауважити на актуальності розвитку правового виховання.

У зв'язку з тим, що кіно як засіб правового виховання старшокласників більш масштабно використовувалося у практиці закладів загальної середньої освіти, пріоритетності набула проблема розробки методики його використання. Остання знайшла своє відображення на сторінках науково-методичних часописів, що обґрунтовували зазначену проблематику. Зокрема, йшлося про те, що «кінофільми можуть використовуватися по-різному. Демонструють цілий кінофільм або його фрагменти в ході бесіди чи лекції, щоб краще і переконливіше звучали ті чи інші положення права. Іноді спочатку проводять бесіду, а фільм демонструють наостанок. Якщо кінофільми достатньою мірою інформативні, то досить прокоментувати їх матеріал, поставити учням запитання, зосередити їхню увагу на головному» [195, с.48]. Отже, художні фільми, вчинки головних героїв, що демонструвалися для показу учням під час освітнього процесу, часто були для них ідеалом, тому поведінка героїв слугувала мотиваційним джерелом для наслідування та правовиховної діяльності.

Варто зауважити, що у досліджуваній період деякі виховні аспекти містилися і в інших фільмах: науково-популярних, хронікально-документальних і навчальних. Так, класні керівники під час проведення

класних годин, годин спілкування з школярами з метою ознайомлення з роботою міліції застосовували науково-популярні кінофільми. Наприклад, широкої популярності набули фільми: «Іменем фізики», «Справа №...»; хронікально-документальні фільми: «Наша міліція», «Час схаменутися». Під час виховного заходу «Від пияцтва до злочину – один крок» відбувалася презентація науково-популярної кінострічки «Без нас вони не прокинуться» та хронікально-документального фільму «Справжні друзі». Перегляд короткометражних художніх й мультиплікаційних фільмів для старшокласників «Паразит», «З ножем за пазухою» організовували під час диспуту «Праця і щастя людини» [183; 205].

Доцільно зазначити, що значну користь у правовому вихованні старшокласників мали кінофільми, у яких критично висвітлювалися особистості, дії яких не узгоджувалися з прийнятими в радянський період нормами моралі і права.

Таким чином, проведене нами дослідження є доказом того, що у радянські часи засобам навчання, зокрема технічним, відводилося більше уваги, ніж сьогодні. Зазначена діяльність мала у своєму підґрунті науковий характер, тому продемонстровані фільми вибудовувалися згідно правил методики, а відтак мали реальний позитивний, очікуваний результат.

Вагомий внесок у правовому вихованні школярів належало театру. У рамках системного підходу до правового виховання учнів театралізована діяльність була спрямована на формування правовиховної культури здобувачів освіти. Так, основний цикл вистав було присвячено проблемі права і закону. Театральний сезон 1971/72 рр. розпочався з інсценізації семи вистав з правового виховання, що висвітлювали окремі питання права й охорони правопорядку. Чотири вистави успішно демонструвалися в театрах міста Москва. Важливий виховний вплив на правову обізнаність молоді мали наступні театралізовані п'єси: Е. Раннета «Кримінальне танго» (Малий театр), Л. Митрофанова «З повинною» (театр ім. Єрмолової), А. Чхеїдзе «Міст» (театр ім. Станіславського) [183; 205]. У

театрах інших міст також проходив показ вистав з правової тематики, що передбачалися, в першу чергу, для старшокласників.

Одну із провідних ролей у правовому вихованні учнівської молоді в Україні в умовах родинно-шкільного простору займає література (художня, наукова, науково-популярна) на правову тематику. Відомо, що в середині ХХ століття робили спеціальні замовлення авторам про висвітлення проблематики морально-правового спрямування, що відповідали суспільному запиту того часу. Часто видавці з авторами піддавалися критиці. Основним зауваженням була відсутність спеціалізованої літератури, яка б допомагала учнівській молоді сформувати відповідний рівень правової свідомості. Однак, це зауваження стосувалося не тільки правовиховної тематики, але й загального стану справ у видавництвах [286, с. 87]. Вимоги та зауваження, що висувалися, носили розпорядчий характер, а відтак стали обов'язковими до виконання. Така видавнича політика, на нашу думку, сприяла зміцненню правової свідомості.

Цікавим для нашого дослідження є серія спеціальних журналів («Молода гравдія», «Юридична література») тощо, які висвітлювали основні аспекти правової генези для учнівської молоді. Окрім журналів, варто відмітити цілу низку періодичних видань, серед яких інформативні газети, розважальні журнали, кросворди.

До вагомих засобів виховного впливу на учнів старших класів відносилася й художня література, що мала юридичне та правове підґрунтя. Головною метою художніх засобів був вплив на емоційну сферу дитини задля утворення стійкого світогляду й переконань. Шляхом розкриття сюжетної лінії та моральних якостей головних героїв, письменники мали підводити читачів до ідеї поваги до закону, права, виявляти скептицизм молоді до дотримання певних норм та правил у суспільстві. Художня література за радянської доби підносила та пропагувала ідею категоричного відкидання «культури буржуазії».

До основного переліку «правильних» творів, на змісті яких можна було кристалізувати необхідне правове підґрунтя, школярам пропонувалося для обов'язкового вивчення та обмірковування твори наступних авторів: О. Гончар «Бригантина», А. Макаренко «Педагогічна поема», Г. Мединський «Честь», І. Микитенко «Ранок», Г. Тушкан «Друзі і вороги Анатолія Русакова», Б. Ясенський «Змова байдужих» та ін. Під час колективного обговорення прочитаних творів учнів підводили до потреби глибокого аналізу певних вчинків героїв, вміння бачити першопричину вчинку та необхідність толерантного ставлення до складних обставин життя героїв, спонукали до критичного оцінювання допущених помилок та підводили до різних варіантів уникнення їх.

Ще одним шляхом поширення та популяризації основ правових знань були бібліотеки, як шкільні, так і районні. Зазначені заклади розглядалися не лише як місця, де була зібрана вся література, а й як виховний осередок, в якому проводилися різноманітні заходи для дітей та молоді певної школи, класу тощо. Бібліотеки мали поповнювати власні фонди літературою правової спрямованості, організували щотижневі виставки рекомендованої літератури та виставляли нові надходження до стендів. Таким чином, це сприяло підвищенню зацікавленості учнів у вивченні певної літератури.

На даному аспекті наголошували також представники наукової спільноти, які працювали над проблемою правового виховання учнівської молоді в окреслений часовий проміжок: «Велика роль в цьому плані відводиться бібліотекам учбових закладів, де доцільно мати добірку юридичних книг для педагогів і для учнів. Список рекомендованої літератури з тих або інших правових питань доцільно вивісити на видному місці у бібліотеці і в класі, де проводиться зайняття по праву. Поза сумнівом, що добір юридичної літератури у бібліотеці і список рекомендованих книг повинні узгоджуватися з викладачем права і заступником директора по навчально-виховній роботі, які в першу чергу

несуть відповідальність за організацію правового виховання в навчальному закладі» [328, с. 10].

Водночас науковці робили акцент на важливості залучення та розширення ресурсності бібліотечних фондів, зазначаючи, що серед великої кількості літератури в бібліотеках, відсоток юридичної та правової літератури є незначним, а в більшості шкіл взагалі відсутня необхідна база юридичних журналів та періодики [327, с. 89].

У роботі загальноосвітньої школи протягом 1991–2017 років набули популярності та поширилися засоби наочної агітації, серед яких різноманітні виставки, агітаційні плакати, фотоколажі, гасла, лозунги тощо. Зазначені засоби у певному обсязі використовувалися задля втілення завдань щодо правового виховання учнів старшої школи, позаяк такий вид діяльності сприяв підвищенню активності учнів, спонукав до об'єднання в процесі спільної діяльності, адже кожен школяр знаходив для себе саме ту діяльність, яка була посилююю та цікавою для нього.

Серед засобів наочної агітації, які використовувалися у виховній роботі загальноосвітньої школи післявоєнного періоду, можна відзначити виставки, плакати, гасла, діаграми, стенди, фотогазети тощо. Перераховані засоби застосовувалися для виховання учнів, зокрема правового, адже це сприяло активізації роботи учнів, зацікавлювало їх, активно залучало до діяльності.

Чільне місце серед засобів правової наочної агітації посідали тематичні стенди, які висвітлювали наступні питання:

- «Держава і устрій СРСР»;
- «Конституція СРСР – основний закон нашої країни»;
- «Кримінальна відповідальність неповнолітніх»;
- «Органи державної влади і управління в СРСР»;
- «Система органів прокуратури в СРСР»;
- «Судова система в СРСР»;
- «Ленінські принципи соціалістичного правосуддя»;

- «Система радянського соціалістичного права»;
- «Види адміністративних правопорушень і відповідальність за них»;
- «Власність в СРСР та її види»;
- «Види цивільно-правових договорів»;
- «Радянський державний апарат, основні принципи його організації і діяльності»;
- «Нормативні акти та їх види» та ін.

Також, крім вищезазначених засобів, були популярними теки, у яких вкладалися вирізки з газет і журнальних статей за темами, відповідна література, діафільми і вузькометражні кінофільми, реферати, виконані учнями на правові теми, магнітофонні записи лекцій, бесід, виступів керівних діячів партії і держави. Відповідний матеріал учні збирали і оформляли під керівництвом викладачів курсу «Основ Радянської держави і права» [206].

Період незалежності України відзначився оформленням в більшості шкіл тематичних вітрин, зокрема «Закон і ми» чи «Підліток і закон». Матеріал розміщувався у наступних рубриках: «Запитуй відповідаємо», «Юридичний словник», «Закон і ти», «Не тільки заради сміху». Матеріал, який був викладений у таких рубриках, окрім правової інформації, мав на учнів неабиякий виховний вплив, розвивав інтерес до норм моралі і права тощо.

Окрім постійних стендів, широко використовувалось оформлення змінних стендів, які були присвячені окремим подіям, датам. Наведемо приклад такого стенду, який оформлювався до Дня міліції і мав назву «Наша міліція». На стенді розкривався зміст роботи співробітників міліції щодо забезпечення громадського порядку в місті чи селі, допомогу громадськості та учнів даної школи у цій справі. До створення й оформлення таких стендів залучалися найкращі учні, ерудовані та ініціативні, які працювали під керівництвом вчителів, батьків та працівників шкільної бібліотеки [182].

На основі здійсненого аналізу консервативного розвитку правового виховання учнівської молоді в умовах ідейно-комуністичної парадигми (1984–1990 рр.) робимо висновок про те, що різноманітні засоби правового виховання учнів старшої школи мали достатньо високу результативність. У радянський період ця діяльність всіляко заохочувалася державними, громадськими та освітніми інституціями і набула державного значення. Проте, варто відзначити беззаперечну заідеологізованість цих процесів, що є негативним чинником у справі правового виховання громадян, адже у тоталітарній державі неможливо розвивати вільного духом, патрітичного і діяльного громадянина, а відтак – будувати демократичний державний устрій.

2.2. Суперечливість тенденцій розвитку правового виховання в школі і родині періоду становлення української держави (1991–2002 рр.).

Сьогодення української освіти характеризується процесом реформування. В період розбудови правової держави особливого значення набуває виховний аспект освітнього простору. Актуальною стає проблема формування правової свідомості, культури та виховання. Правовиховна робота з учнівською молоддю зумовлена підвищенням ролі права в соціальному, політичному й економічному житті суспільства.

У контексті сучасної парадигми державотворення розвиток правового виховання зумовлений складними процесами. У сучасних умовах реформування освітньої галузі особливого значення набуває осмислення історико-педагогічної спадщини. Глибинний ретроспективний аналіз педагогічного аспекту освітнього простору України дозволить окреслити періодизацію становлення й розвитку правового виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі.

Проблему розвитку правової освіти і виховання неодноразово висвітлювали у своїх наукових працях такі науковці, як: Р. Андрусишин, А. Гуз, М. Кащук, А. Кузьмінська, А. Стаканков та багато інших. У науковому доробку дослідників розкрито історико-педагогічне підґрунтя формування правової свідомості, сутність правової культури особистості, окреслено вектори розвитку правової освіти і виховання у сучасних умовах.

Історико-педагогічні аспекти досліджуваного нами періоду потребують ґрунтовного аналізу основних нормативно-правових норм для виокремлення тенденцій розвитку правового виховання в школі і родині періоду становлення української держави (1991–2002 рр.).

У Законі України «Про освіту» зазначається, що: «Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами...» [251]. Водночас у законі відсутні конкретні посилення та чіткі формулювання на предмет важливості правового виховання, а відтак «не обов'язковості». На наш погляд, саме це упущення призводить до негативних наслідків у колі учнівської молоді.

Кардинальною зміною, що визначила новий вектор розвитку країни, став розпад СРСР у 1991 році. Це зумовило формування правових основ функціонування нової держави – України. Зазначені події визначили подальші зміни у змісті правознавчих дисциплін у закладах освіти. Реформи, що відбувалися в системі освіти, поряд із оновленням змісту стосувалися й оновлення методичного забезпечення викладання навчальних дисциплін. Розвиток правовиховної роботи в школі відбувався на тлі посилення наукових розвідок щодо структурно-логічної побудови змісту правових дисциплін та методики їх викладання.

28 червня 1991 року Міністром Української РСР була зареєстрована Спілка юристів України, яка зробила вагомий внесок у розбудову демократії в країні. Вона вирізнялась відкритістю для всіх юристів країни. Однією з важливих функцій Спілки є участь у розробці і реалізації

державної правової політики. На сьогоднішній день це найсильніше громадське об'єднання юристів України. Члени Спілки проводять активну правову допомогу населенню, займаються пропагандою правової освіти, беруть участь у телепрограмах [302].

Формування і розвиток мережі громадських організацій здійснювались в умовах активізації правозахисного руху у країні. Варто відзначити важливість діяльності та вплив на розвиток правової освіти та виховання учнів таких правозахисних організацій, як «Українська правнича фундація», «Спілка юристів», «Українська Асоціація викладачів права» та ін. Вони ініціювали проведення заходів на правоосвітню тематику («круглі столи», дискусії, бесіди), що сприяло формуванню правосвідомості учнів і обізнаності у правових питаннях. Поширення мережі зазначених організацій носило масовий характер і дозволяло охопити відповідними заходами значну кількість учнівської молоді.

Аналіз джерельної бази свідчить, що процеси реформування, які відбувались наприкінці ХХ століття у всіх галузях, в тому числі і освітній, були зумовлені, в першу чергу, суспільно-економічними чинниками в контексті історичних подій, зокрема формуванням нової правової бази та ідеологічних цінностей суспільства. Варто наголосити, що саме діяльність громадських організації після створення нової держави Україна, їх просвітницька діяльність відіграла значну роль у формуванні нової системи цінностей.

Розвиток української держави на основі верховенства права та демократичних цінностей зумовлювала необхідність формування правового простору в країні та правової свідомості громадян. Як свідчать архівні джерела, суспільство у пострадянському просторі характеризувалося правовим нігілізмом. Процес реформ був позначений руйнацією ідеологічних стереотипів у правосвідомості громадян, формуванням нових принципів права на основі міжнародних документів. Масовий характер правової освіти реалізувався через залучення громадян до участі в освітніх

правових програмах. З метою формування правової компетентності в усіх громадян країни організовано просвітницьку діяльність в закладах освіти, громадських організаціях, засобах масової інформації.

Водночас, поряд із посиленням правовиховної роботи, соціально-економічні зміни в країні детермінували зростання рівня бездоглядності, бродяжництва та наркоманії, збільшення кількості правопорушень серед неповнолітніх. Зазначені негативні явища в суспільстві зумовили необхідність удосконалення змісту освітньої лінії «Основи правознавства», відповідно до стратегії розвитку правової, демократичної держави.

Зокрема, статтею 3 Конституції України визначено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [89, с. 3]. З огляду на це, на новий рівень підносилося значення таких понять, як «правова освіта», «правове виховання», «правова культура», «правова свідомість». Правове виховання як неперервний системний процес триває упродовж життя і розпочинається з дошкільного віку. Правова свідомість формується на засадах загальнолюдських та морально-етичних принципів.

Проте, оновлення змісту правової освіти, реалізація значної кількості заходів як з дорослим населенням, так і з учнівською молоддю на уроках та у позаурочний час була недостатньо результативною. Про це свідчить аналіз інформації Державної служби статистики України, в якому містяться дані про стабільно високу кількість виявлених злочинів у першому десятиріччі XXI століття (див. таблицю 2.2).

Таблиця 2.2

Кількісні показники злочинності за 2001-2010 рр.

Роки	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість злочинів	56775	514597	460389	566350	527812	491754	428149	408170	390162	439459	505371

Аналіз нормативно-правових документів свідчить, що вони були спрямовані на збагачення когнітивної сфери та правової свідомості. Саме в цей період було закладено основи нової правової освіти. Однак, на результативність означених реформ негативно впливали як негативні явища, що виникли внаслідок утворення нової держави (нестабільна соціально-економічна ситуація, зміна ідеологій), так і залишкові прояви ідеології радянського періоду.

Ретроспективний аналіз організації правового виховання в школі підтвердив, що воно відбувалося в контексті розвитку освітньої галузі і віддзеркалювало загальну ідеологію суспільства, тенденційні процеси його розвитку. Зокрема, у періодизації О. Сухомлинської кінець ХХ століття відповідає періоду розвитку педагогічної думки та панування формаційно-партійного дискурсу та радянської ідеології [310, с. 58]. Як свідчать результати історико-педагогічного пошуку О. Сухомлинської, 1991 рік позначений початком реформаційних змін в освітньому процесі, адже «вперше після довгих років замовчування прозвучали заборонені імена і факти, що стосувалися розвитку освіти і культури в Україні» та відбувалася «трансформаційна криза педагогічної науки, яка чекає свого осмислення і узагальнення» [там само, с. 64–65].

Піднесення правової поінформованості, сприяння законотворчому процесу і поширенню юридичних знань, розвиток галузі права – ці та багато інших функцій брала на себе Українська правнича фундація (далі УПФ), створена у 1992 році за фінансової підтримки Джорджа Сороса та фонду Карла Поппера. Мінюст України, Міністерство освіти України та Українська правнича фундація спільними зусиллями започаткували освітню програму «Конституція України», яка мала особливе значення для правового виховання та освіти. Члени УПФ провели кропітку роботу під час розробки основного закону держави – Конституції України [88].

Згодом, у тому ж році, було ухвалено Декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», одним із головних

завдань якої було: «...створення необхідних умов для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян...» [222, с. 2; 21]. Декларація була покликана врегулювати і закріпити на державному рівні підтримку молоді.

Зміни, що відбувалися у суспільстві, оновлення нормативно-правових основ, що регулювали функціонування держави в першу чергу позначилися на змісті правознавчих предметів. Зазначені процеси унеможливили реалізацію застарілого програмного матеріалу з правової освіти та методичного інструментарію. З огляду на це, актуальним завданням для педагогічних працівників стало оновлення навчально-методичного забезпечення правових дисциплін та методики викладання, що дозволяло б підвищити продуктивність правовиховної роботи. І особливо важливим у даному контексті є обґрунтування науково-методичних основ згаданого процесу, що мало віддзеркалювати сучасний розвиток держави, забезпечувати формування актуального правового змісту та моральних цінностей.

Аналіз навчальних планів у дев'ятому класі показав, що правознавство входило до складу варіативної частини. Таким чином, у початковій школі правова підготовка не здійснювалася. У 1994–1995 н.р. навчальні плани базувалися на минулорічних з урахуванням об'єктивного стану забезпечення навчально-виховного процесу. Програми правознавчих дисциплін доповнено новим змістом, що в навчальному плані розподілено за державним і шкільним компонентом. Державний компонент мав на меті забезпечити формування належного обсягу і рівня знань, умінь і навичок, що забезпечують процеси соціалізації учнівської молоді у суспільстві, відповідно до Державного стандарту загальної середньої освіти. Вибірково-обов'язкові предмети, факультативи і курси за вибором, індивідуальні і групові консультації, додаткові заняття складали шкільний компонент. Час, передбачений на реалізацію шкільного компоненту, розподілявся радою школи [225, с. 3, 134].

Основою шкільної системи правової освіти був предмет «Правознавство», який у 1994–1995 н.р. входив до державного компоненту і вивчався у 9 класі (1–2 години на тиждень) [40]. До складу дисциплін, що містили правознавчі аспекти, входили також предмети «Людина та суспільство» (11 клас, 1–2 години на тиждень) та «Етика і психологія сімейного життя» (10 клас, 1–2 години на тиждень) [225, с. 4].

Реалізація оновленого змісту дисципліни «Правознавство» передбачала використання у вищезгаданому навчальному році експериментального підручника «Правознавство», рекомендованого Міністерством освіти України [269, с. 9].

Подальші кроки щодо розвитку шкільної правової освіти та виховання на загальнодержавному рівні полягали у розробці програми курсу «Права людини» (для учнів середніх загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій), який у липні 1995 р. було запропоновано Міністерством освіти України для громадського обговорення. У вступній частині курсу зазначалося, що він є важливою складовою правничої освіти і громадянського виховання. Його викладання передбачалося у 10–11 класах і було продовженням навчальної дисципліни «Основи держави і права України» («Правознавство»), що вивчалася у 9 класі. Основною відмінною рисою курсу була «спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра» [303, с. 3].

Провідним завданням курсу визначено «сприяти формуванню правового світогляду молоді, який включав би як систему теоретичних поглядів на права і основні свободи людини, так і відповідну активну життєву позицію, ціннісні орієнтири, ідеали, переконання, принципи пізнання» [там само]. Варто зазначити, що у згаданій програмі курсу вперше на державному рівні Міністерства освіти представлено поняття «правова свідомість» крізь призму категорій «ціннісні орієнтири», «життєва позиція», «ідеали», «погляди», «переконання», «принципи».

З-поміж інших завдань курсу, актуальними в контексті розбудови демократичної держави було виховання в учнів поваги до свобод і прав людини, розвиток правової культури, утвердження цінності особистості і людської гідності [269]. Зміст програми згруповано у таких розділах:

- «Громадянське суспільство і правова держава» (5 годин),
- «Права людини: основні поняття (7 годин),
- «Громадянські і політичні права та особисті свободи» (12 годин),
- «Міжнародні стандарти та міжнародні механізми забезпечення прав людини» (8 годин),
- «Окремі категорії прав» (10 годин),
- «Економічні, соціальні та культурні права» (8 годин),
- «Міжнародні та державні засоби захисту прав людини» (10 годин),
- «Порушення прав людини та боротьба з цим» (10 годин),
- «Практичні аспекти захисту громадянами України своїх прав і законних інтересів» (8 годин).

Зазначеною програмою було передбачено введення правових понять до категорій розвитку держави на основі демократичних цінностей. Втім, варто звернути увагу, що зазначений курс був наступним після вивчення навчального предмету «Правознавство» і передбачав поглиблення правових знань учнів і формування на цій основі світоглядних позицій. Ця вирізняльна риса програми акцентувалася її укладачами, які наголошували, що таким чином відбуватиметься долучення учнівської молоді до засвоєння абстрактних правових понять.

Середина 90-х років ХХ століття позначена посиленням уваги до оновлення і розширення змісту шкільної правової освіти. Зокрема, поряд із зазначеними вище програмами було розроблено проект програми дисципліни «Людина і суспільство» (1995 р.), що характеризувалася більшою кількістю узагальнених понять і була спрямована на формування самосвідомості учнів. Правові аспекти життєдіяльності людини в соціумі розглядалися в одному розділі програми («Людина і політика») під час

вивчення таких тем: «Держава», «Демократія», «Людина в політичній системі» [270, с. 15].

Навчально-методичне забезпечення викладання правознавчих дисциплін передбачало використання рекомендованих Міністерством освіти України підручників і навчальних посібників, з-поміж яких: підручник «Правознавство» (за ред. М. Настюка, 1994 р.) – під час вивчення дисципліни «Правознавство»; експериментальний підручник «Світ і людина» (Р. Арцишевський, 1996 р.) – під час вивчення дисципліни «Людина і суспільство» у 8–9 класах; експериментальний навчальний посібник «Світ сучасної людини» (за ред. В. Позднякова, 1996 р.) – під час вивчення дисципліни «Людина і суспільство» у 10–11 класах [303, с. 13].

Досліджуваний період характеризується постійним оновленням нормативно-правового забезпечення освітньої галузі. Зокрема, у 1996 р. було ухвалено Концепцію державного стандарту та Базовий навчальний план загальноосвітньої школи [243, с. 2–18.]. У Концепції було визначено, що «державний стандарт загальної середньої освіти – це унормована система показників про освіченість особи, що реалізується комплексом нормативних документів, які визначають суспільно зумовлений зміст загальної середньої освіти та вимоги і гарантії держави щодо її одержання громадянами» [там само, с. 7]. Структурний аналіз державного стандарту показав, що унормовувалися державний і шкільний компоненти, визначалися освітні стандарти галузей знань, які були передбачені базовим навчальним планом. Варто вказати, що дисципліна «Правознавство» була складовою освітньої галузі «Суспільствознавство».

Про зменшення уваги до шкільної правової освіти свідчить те, що з 1997–1998 н.р. до інваріантної складової було віднесено вивчення дисципліни «Правознавство» у 9 класі. Інші дисципліни правового змісту вивчалися у складі варіативної складової навчального плану. Тобто, значною мірою кількісні і якісні показники правової освіти учнів визначалися навчальним закладом і залежали від його пріоритетів [244, с. 19].

Програмно-методичне забезпечення шкільної правової освіти залишалося сталим з незначним розширенням. Зокрема, було видано такі підручники/посібники «Основи держави і права» (О. Наровлянський та ін., 1997 р.), «Конституція – основний закон України у запитаннях та відповідях» (В. Нор, П. Стецюк, 1996 р.), «Особа і суспільство» (Р. Арцищевський, 1996 р.), «Основи правознавства» (за ред. О. Наровлянського), «Основи правознавства» (за ред. І. Усенка), «Основи конституційного права України» (за ред. В. Копейчикова, 1997 р.)

У 90-х рр. ХХ століття значною мірою було оновлено підруничкову базу, схвалено до використання в навчальному процесі низку підручників і посібників для вивчення правознавчих дисциплін варіативної складової.

У досліджуваний період поряд із посиленням навчального забезпечення, спостерігалися певні гальмівні процеси щодо оновлення програмного забезпечення шкільної правової освіти, що полягали у відсутності змін у навчальних планах, у яких тільки в 9 класі «Правознавство» входило до інваріантної складової.

Про державну позицію щодо пріоритетів розвитку шкільної правової освіти свідчать щорічні інструктивно-методичні листи Міністерства освіти України, у яких визначалися організаційні і програмно-методичні основи вивчення предметів у межах шкільної програми, основні пріоритети викладання шкільних дисциплін у поточному навчальному році, державні пріоритети змістової лінії дисциплін, в тому числі і правових.

Зокрема, розміщений в інформаційному збірнику Міністерства освіти України інструктивний лист «Про вивчення соціально-гуманітарних дисциплін у 2000–2001 н.р.» [210, с. 28–29] визначав практичну спрямованість змісту дисциплін на новому етапі реформування освіти, а з-поміж основних завдань викладання предметів суспільствознавчого циклу було формування та розвиток в учнівської молоді поінформованості, активності і відповідальності як громадян країни. З огляду на це, вивчення

всесвітньої історії, історії України, правознавства визнавалося пріоритетним [210, с. 25].

Утім, аналіз зазначеного листа свідчить, що попри нові завдання та зміни у суспільно-політичному житті країни, зміст правознавчих дисциплін не зазнав суттєвих змін і викладався за розробленими у 1995 р. та 1998 р. програмами. Зміст навчання було розширено обов'язковим вивченням у межах всіх суспільствознавчих дисциплін Послання Президента до Верховної Ради України «Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного і соціального розвитку на 2000–2004 роки». Про пріоритетність вивчення Послання на державному рівні свідчать і докладні рекомендації щодо інтеграції конкретних тез у зміст кожної теми програми [210, с. 28–29].

Реформи в галузі освіти, зокрема визначення змісту шкільної освіти, та пріоритетність вивчення дисциплін, знаходили своє відображення у навчальних планах. Так, у 2000 р. поряд із дисципліною «Основи правознавства» («Правознавство»), що вивчалася в межах базового компоненту загальної середньої освіти, до шкільного компоненту введено такі предмети, як «Права людини», «Практичне право», «Людина і суспільство», «Основи економічних знань», «Основи політології».

Початок ХХІ століття позначився черговим оновленням навчальних планів. Зокрема було ухвалено «Типові навчальні плани» на 2001/2002–2004–2005 н.р., які передбачали часткові зміни щодо викладання суспільствознавчих дисциплін: курс «Основи правознавства», як і у попередні роки, викладався у 9 класі у межах інваріантної складової; введено нові курси «Основи філософії» і «Людина та суспільство», вивчення яких заплановано в 11 класі. Вивчення правознавства відбувалося за розробленими у попередні роки програмами («Права людини», «Основи правознавства», «Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства») [265, с. 16–32].

Хронологію впровадження навчальних предметів на третьому етапі (1991–2001 рр.), які вміщували правознавчий компонент, відтворено на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Хронологія впровадження предметів правознавчого змісту до шкільних навчальних програм (1991–2002 рр.)

Практико орієнтований підхід до викладання суспільствознавчих дисциплін у подальшому було реалізовано у новій програмі курсу «Основи правознавства», де було змінено послідовний виклад юридичної теорії на інформацію, що є актуальною для соціалізації учнів у громадянському суспільстві [70, с. 11]. Таким чином укладачі програми зменшили розбіжність між теоретичними аспектами і їх практичним застосуванням у реальній практиці. Навчальний матеріал було спрямовано на формування правового досвіду і «основна увага звертається не на вивчення тексту нормативно-правових актів, які з часом будуть змінюватися, а на

опанування базових, «вічних» принципів і положень юридичної науки» [70, с. 12].

У зазначеному інструктивному листі зверталася увага на виключення системного викладу програмного матеріалу дисципліни «Основи правознавства» для учнів 9 класів, що передбачало засвоєння «першооснов усіх головних юридичних дисциплін (такий виклад є у чинній програмі для навчальних закладів з поглибленим вивченням правознавства), а включає лише ту інформацію, яка є конче необхідною для учнів» [там само, с. 10].

Провідними формами і методами викладання поряд із традиційними уроками, було запропоновано використовувати шкільну лекцію, ділові ігри, обговорення життєвих ситуацій, розв'язання юридичних завдань.

У досліджуваній період було здійснено моніторинг стану шкільної правової освіти, ініційований Міністерством освіти України. За його результатами визначено необхідність цілеспрямованого і системного формування практичного застосування учнівською молоддю теоретичних положень у типових життєвих ситуаціях. Зазначене завдання реалізовувалося шляхом запровадження у варіативній складовій навчального плану предмету «Практичне право». Відтак в інструктивному листі зазначалося, що «формуванню в учнів навичок практичного застосування набутих знань в найтипівіших життєвих ситуаціях допоможе курс «Практичне право», який і надалі викладатиметься за рахунок годин варіативної складової базового навчального плану» [там само, с. 6].

Поряд з цим було запропоновано вивчення предмету «Громадянська освіта» (9–11 класу), задля «формування компетенції учнів, що відповідає найсучаснішим освітнім тенденціям» [там само, с. 12]. Варто відзначити, що вперше в офіційних документах йшлося про поняття «компетентність». Утім, детальної конкретизації щодо змісту компетентностей не зазначено. Зокрема, в листі наголошувалося, що «формуванню в учнів навичок практичного застосування набутих знань в найтипівіших життєвих ситуаціях допоможе курс «Практичне право», який і надалі

викладатиметься за рахунок годин варіативної складової базового навчального плану» [70, с. 6].

У наступних 2001–2002, 2002–2003 н.р. дисципліна «Правознавство» входила до складу суспільно-гуманітарних дисциплін, основним завданням яких було «соціальна адаптація особистості, підготовка її до активного громадського життя» [70, с. 3; 71; 72].

Інструктивно-методичні рекомендації Міністерства освіти України у 2003–2004 н.р. визначали під час викладання суспільно-гуманітарних дисциплін необхідність здійснення формульованого впливу на особистість та створення умов для соціалізації учнівської молоді, Ці дисципліни покликані створити умови для соціальної адаптації молоді, «виховання громадян-патріотів, збагачених досвідом загальнолюдських цінностей, здатних до самостійного й відповідального вибору» [там само, с. 4].

Аналіз критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів з дисципліни «Основи правознавства» свідчить, що високий рівень знань учнів передбачав вільний та ґрунтовний виклад правових питань; вміння аргументовано висловлювати власну позицію із використанням відповідної нормативно-правової бази та необхідної термінології; знаходити, аналізувати та узагальнювати інформацію, що міститься у додатковій літературі; самостійно складати структурно-логічні схеми та таблиці; розв'язувати тестові завдання найвищого рівня складності тощо [там само, с. 14].

Варто зазначити, що визначені завдання курсу щодо його практичної орієнтованості для життєдіяльності людини у громадянському суспільстві, знання предмету все ж перевірялися з використанням тестових завдань. Втім позитивний характер щодо реалізації вищезазначеного завдання носило створення умов для самостійного виконання завдань.

Досліджуваний період позначено оновленням навчально-методичних матеріалів, що рекомендувалися для використання у навчально-виховному процесі школи і оприлюднювалися в Інформаційних збірниках

Міністерства освіти і науки України. Статистичний аналіз чинних програм свідчить про тенденцію щодо їх кількості. Зокрема, у 2001 р. було чинними три програми «Правознавство», у 2002 р. – п'ять. Згодом, у 2002–2003 н.р. було розроблено ще дві програми: «Ми – громадяни» (9 клас) та «Громадянська освіта» (9–11 клас). Зауважимо, що дисципліна «Громадянська освіта» у попередні роки вивчалася у 9–10 класах.

Організація навчання за певними програмами вимагає відповідних дидактичних засобів навчання. Для 9-х класів у 1991–2002 рр. були видані такі підручники та посібники з правознавства [189]. Для проведення їх аналізу необхідно було визначити критерії. Ми скористалися напрацюваннями І. Смагіна, який, досліджуючи проблеми створення і функціонування підручника із суспільствознавства в українській школі, розробив перелік індикаторів психолого-дидактичного, методичного та поліграфічного критеріїв оцінки навчальних книг [291]. Враховуючи їх, в основу аналізу окремих підручників ми поклали:

– показники психолого-дидактичного критерію:

1) параграф – це завершений тематичний блок навчального матеріалу, засвоєння якого передбачено протягом одного уроку;

2) матеріал параграфа має викладатися за логічною схемою на основі спеціальних психолого-логічних прийомів (сміслового групування, повідомлення плану у формулюваннях заголовків);

3) дотримання положення щодо зворотної пропорції обсягу параграфа від кількості і складності нових понять;

4) вимога щодо рівності обсягу параграфів у межах розділу;

5) наявність таблиць як важливого елемента апарату організації засвоєння;

6) наявність питань-завдань (для відтворення навчального матеріалу книги у заданому нею вигляді; для оволодіння логікою наукового мислення і основними методами пізнання; для застосування знань і вмінь; для самостійних узагальнень та оцінок світоглядно-морального характеру);

7) наявність текстових виділень, ілюстрацій, словника і бібліографії;
– показники методичного критерію:

1) відповідність змісту підручника навчальній програмі;

2) можливість використання підручника при застосуванні активних методів навчання та самостійної роботи;

3) наявність методичного апарату в текстах параграфів.

Спробуємо оцінити якість пробного підручника «Основи правознавства» для 9-х класів за редакцією І. Усенка, допущеного Міністерством освіти України (протокол № 12/3-18 від 25.06.1997 р.) [323]. Підручник розроблено тим самим авторським колективом, що і навчальна програма з предмета і повністю відповідає їй. Зміст підручника, згідно з програмою, структурований у чотири розділи: у першому викладено найважливіші положення теорії держави і права, у другому міститься характеристика державного устрою України, у третьому – основні права і обов'язки громадян України, у четвертому – загальні відомості про правопорушення та юридичну відповідальність [там само].

Розділи поділені на параграфи, в які вміщено програмний навчальний матеріал обсягом на один урок. Матеріал параграфа викладено за певною логічною схемою на основі спеціальних психолого-логічних прийомів та, виходячи з логіки розкриття цих питань юридичною наукою. Розділи містять неоднакову кількість параграфів: Розділ I – 8, II – 10, III – 17, IV – 6; в різних параграфах відрізняється кількість питань плану – від трьох до одинадцяти.

План повідомлено у формулюваннях заголовків. Відповідні питання у параграфах візуально відокремлені, що полегшує сприйняття учнем кожного з них окремо й у системі, якою є кожна конкретна тема. У тексті використано різні види шрифтів: жирний, напівжирний, курсив, якими позначено інформацію з різним ступенем значення, зокрема, напівжирним виділені визначення понять, напівжирним курсивом – терміни, окремі ознаки поняття чи явища тощо. Розгляд кожного питання завершується

висновком, виділеним напівжирним шрифтом. У кожному параграфі міститься різна кількість нових для учнів понять.

У тексті виділені рубрики. У рубриці «Цікаво знати» у контексті змісту питання, що розглядається, наводяться цікаві факти, викладаються думки мислителів та юристів з відповідної тематики. У рубриці «Мовою документів» пропонуються витяги з документів, які необхідно опрацювати для висвітлення питання; їх можна використовувати для організації самостійної, індивідуальної, групової роботи учнів, під час як уроку, так і виконання домашнього завдання.

Серед запитань і завдань, які пропонуються учням у відповідній рубриці, зірочкою позначено питання підвищеної складності, що певним чином забезпечує реалізацію індивідуального підходу до учнів. Розробники підручника пропонують учням різні види питань, а саме: репродуктивного характеру, наприклад, «Що таке держава?»; на застосування знань і вмінь, наприклад, «Охарактеризуйте форму держави сучасної України»; для самостійних узагальнень та обґрунтування особистої думки, наприклад, «Доведіть, що конституційно-правовий статус громадянина в Україні відповідає міжнародним стандартам». Однак, у перелік питань практично не включено такі, які передбачали, щоб учні висловлювали оцінки світоглядно-морального характеру. Серед завдань також дуже мало правових задач, ситуацій, яким необхідно дати юридичну оцінку, частина з них – питання підвищеної складності. Такий стан речей у підручнику обумовлюється переважно знанневоорієнтованим характером шкільної освіти у той час.

У підручник вміщена наочність, зокрема ілюстрації – портрети відомих державних діячів та правознавців, а також таблиці і схеми, однак, у всьому підручнику ми нарахували три таблиці і чотири схеми. У кінці підручника пропонується короткий термінологічний словник.

Підсумовуючи викладене, акцентуємо увагу на недоліки даного підручника: теми по розділах розподілені нерівномірно, що, однак,

обумовлюється структурою самої навчальної програми з предмета; кількість питань у параграфах неоднакова (від 3 до 11), при цьому у параграфах, в яких питань більше, використовується дрібніший текст, що ускладнює його читання; кількість нових понять у параграфах (темах) різна (від 3 до 15), що, однак, пояснюється специфікою юриспруденції; у тексті мало таблиць і схем; майже не включені питання на творче застосування знань та умінь, вирішення задач, обґрунтування особистої думки, висловлення ціннісного ставлення; підручник майже не створює можливості для активізації пізнавальної діяльності учнів; колір – чорно-білий.

У 2001 р. МОН України рекомендувало підручник для 9-х класів з «Основ правознавства» за редакцією І. Котюка (протокол № 1/11-2575 від 01.06.2001 р.) [190]. Він розроблений відповідно до програми того ж автора [190], містить значний обсяг навчального матеріалу. Зміст структуровано у 34 теми, отже, якщо виходити з того, що тема розглядається за урок, то практично не залишається уроків не те, що на узагальнення і систематизацію, а, навіть, на тематичні атестації. Темі розбиті на параграфи, заголовки яких є пунктами плану викладу навчального матеріалу. Кількість параграфів у темах суттєво відрізняється, варіюється від двох (тема: «Конституційне право України») до дев'яти (теми: «Соціальні норми», «Кримінальне право»), при цьому, в них викладається матеріал, неоднаковий за обсягом і ступенем складності. Все це вимагає від учнів різної інтенсивності навчання, перенапруження їх інтелектуальних і фізичних сил.

Фактично підручник чорно-білий, лише назви тем виділено зеленим кольором та на зеленому тлі у тексті розміщено визначення правових понять.

Використано три види шрифтів: напівжирний – для виділення назв тем, напівжирний і курсив – для визначень, звичайний шрифт – для основного тексту.

У підручнику відсутні рубрики, які б акцентували увагу учнів на певні аспекти змісту або навчальної діяльності. Він не містить ілюстрацій. Всі 14 схем розміщені лише у першій частині змісту з трьох.

Після кожної теми є запитання для самоконтролю, однак всі вони репродуктивні. Підручник не створює можливості для застосування знань і формування вмінь, самостійних узагальнень, оцінок світоглядно-морального характеру. Його не можна використовувати для організації проблемного навчання. Він не пропонує учням правових задач, вирішення яких підсилює пізнавальний інтерес, активізує навчальну діяльність учнів. Як максимум, такий підручник може забезпечити лише оволодіння ними певним обсягом теоретичних знань (знаннєво орієнтований підхід).

Отже, упродовж 1991–2002 рр. правове виховання характеризувалося якісними (удосконалення мети і змісту на основі підходів, що були актуальними у педагогіці та чинними у юриспруденції) і кількісними змінами. Варто зазначити, що одна година на тиждень ускладнює надання якісної правової освіти, позаяк психолого-педагогічними дослідженнями доведено, що унаслідок низької регулярності у навчанні предмета (не частіше 1–2-х уроків на тиждень) учні погано засвоюють навчальний матеріал, у них не виробляється позитивна мотивація до навчання, відповідальність. Якщо динаміка навчання допускає розриви у часі більше двох-трьох діб, то його ефективність не перевищує 10 %; якщо ж предмет вивчається з регулярністю одна година на тиждень, навіть за інших ідеальних умов, його ефективність складає менше 5 %. Наразі такий стан речей актуалізує пошуки оптимальних, адаптивних методик навчання правознавства.

Робота з батьками була вибудована на тих же засадах, що і в попередні роки. Однак, доцільно зауважити посилення ролі класного керівника, на якого покладалась функція супроводу. Складався соціальний паспорт класу, в якому зазначались основні проблемні категорії дітей.

Таким чином, через взаємодію школи і сім'ї забезпечувалась профілактична правовиховна робота.

Аналіз джерельної бази свідчить, що керівниками шкіл, вчителями проводилася системна робота з організації і реалізації педагогічної освіти батьків у досліджуваній період. З метою удосконалення їх педагогічної підготовки вчителі використовували різноманітні форми і методи роботи:

- відкриті уроки;
- лекції (загальношкільні, для батьків учнів групи класів, паралельних класів, одного класу);
- бесіди (колективні, групові, індивідуальні);
- батьківські збори (загальношкільні, класні);
- педагогічні практикуми;
- конференції з обміну досвідом;
- виконання батьками конкретних доручень, пов'язаних з вихованням дітей;
- усні журнали;
- диспути; зустрічі «за круглим столом»;
- консультації (групові, індивідуальні);
- демонстрації фільмів на педагогічні теми;
- відвідування сім'ї учня;
- читацькі конференції з обговорення педагогічної літератури;
- вечори запитань і відповідей;
- «дні відкритих дверей» тощо.

У виборі з арсеналу існуючих форм і методів роботи з батьками, вчителі враховували конкретні умови діяльності школи, класу, особливості сімей, умов міста чи сільської місцевості.

2.3. Демократизація суспільства як чинник розвитку правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в 2003–2017 рр.

Початок ХХІ століття позначений посиленням процесів розвитку правової демократичної держави, формуванням громадянських цінностей суспільства, інтеграцією України у європейський та світовий простір. Зазначені трансформації знайшли своє відображення у функціонуванні всіх галузей країни, в тому числі і освітній [318, 308]. Як складова системи освіти – права освіта була провідним чинником розвитку правової культури громадян, що є важливим індикатором демократичної держави. Ефективність правової освіти визначається низкою показників, з-поміж яких професійна компетентність вчителя та педагогічні умови реалізації змісту правової освіти. Таким чином, провідним завданням освіти, в тому числі і правової, стає створення відповідних умов, що забезпечують формування готовності до життєдіяльності людини у демократичному європейському вимірі [317].

Становлення правосвідомості громадян відбувається під впливом низки чинників, серед яких провідним є освіта, а, як відомо, первинна соціалізація людини відбувається в період навчання. Актуальність проблеми підсилюється наявністю цільових державних програм, у яких визначаються пріоритетні напрями і механізми підвищення громадянської відповідальності та активності молоді. Дослідження ефективних шляхів розвитку правової освіти в школі зосереджені на теоретико-методологічних основах формування правосвідомості учнів.

Зокрема, Б. Андрусишин визначає такі основні завдання: «дослідити концептуальні засади та визначити перспективи розвитку шкільної правової освіти в Україні; розкрити стан теоретико-методологічної бази шкільної правової освіти; з'ясувати роль і місце правової освіти у системі освіти загальноосвітнього навчального закладу; дослідити шляхи, засоби

формування в учнів якостей, які б свідчили про підвищення ефективності реалізації правової освіти в Україні; виявити специфіку формування та реалізації державної політики у сфері шкільної правової освіти; визначити і теоретично обґрунтувати сучасні концептуальні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти в Україні; розробити рекомендації щодо поліпшення системи шкільної правової освіти та визначити перспективні напрями подальшої наукової розробки даної проблематики; підготувати підручник «Методика викладання правознавства у загальноосвітньому закладі» для забезпечення викладання навчальної дисципліни у ВНЗ» [3, с. 21]. Зазначені завдання сформульовані відповідно до чинної нормативно-правової бази.

Утім, не дивлячись на проголошення важливості правової освіти на державному рівні, аналіз змісту серпневих конференцій у 2003 р. свідчить, що в обговоренні особливостей вивчення навчальних предметів, питання правової освіти не розглядалося [220, с. 3–9].

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 24 від 14 січня 2004 р., представлено Базовий навчальний план, визначено інваріантну і варіативну складові, конкретизовано вимоги до рівня загальної середньої освіти учнів. Зокрема, у Держстандарті визначено, що зміст освіти є основою для всебічного розвитку особистості і ґрунтується на засадах загальнолюдських та автентичних національних цінностей, систематичності і науковості знань та соціальної значущості [51].

Таким чином, основний документ, що визначає зміст освіти, позиціонував учня як головного суб'єкта освіти. Одним із важливих напрямів розвитку змісту освіти було запровадження профільного навчання з метою диференціації та індивідуалізації освіти. Результати навчання визначалися у компетентностях, які мають бути сформованими в учнів: соціальна, комунікативна, комп'ютерна. Не дивлячись на проєктований розвиток соціальної компетентності, формування суто

правової компетентності в цей період не передбачено. Зміст освіти структуровано за освітніми галузями. Зокрема, до складу освітньої галузі «Суспільствознавство» входили такі дисципліни: всесвітня історія, історія України, право, мораль, економіка, філософія, громадянська освіта. Правовий контент був частково передбачений у таких розділах: «Основи теорії держави і права», «Громадянське суспільство», «Людина, суспільство і держава», «Протистояння демократії і тоталітаризму», «Людина і політика», «Основи приватного права». Держстандарт забезпечував можливість педагогу сформулювати системний зміст викладу навчального матеріалу, бо дисципліни пов'язані між собою концептуальною ідеєю всебічного розвитку особистості [51].

Тенденцією досліджуваного періоду стала поступова інтеграція правознавства до складу дисципліни «Громадянська освіта», яка визначалася як окремий предмет. Аналіз нових Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів свідчить про відсутність розподілу предметів на базовий та шкільний компоненти і визначення додаткового часу на вивчення предметів, факультативів і спецкурсів. Зокрема, складовими предмету «Громадянська освіта» були «Правознавство» (1 година у 10 класі), «Економіка» (1 година в 11 класі) та «Людина і світ» (1 година у 12 класі).

Запровадження профільного навчання передбачало розширення переліку навчальних дисциплін для учнів профільних класів, яким пропонувалися для вивчення курси за вибором:

- «Історія держави і права України»;
- «Права людини»;
- «Історія держави і права зарубіжних країн»;
- «Міжнародне гуманітарне право»;
- «Екологічне законодавство»;
- «Злочини проти власності»;
- «Злочини проти особи» [319, с. 3–23].

Аналіз змісту шкільної правової освіти свідчить про його уточнення щодо формування практико орієнтованого характеру. Зокрема, вивчення правознавства мало враховувати динаміку суспільних відносин і консервативність законодавчої бази, що потребувало постійного вдосконалення чинних нормативно-правових актів відповідно до сучасного розвитку держави. З огляду на це, у підручниках лише частково висвітлено нормативно-правові акти. Завдання щодо формування громадянської позиції та правосвідомості громадян мало реалізовуватися шляхом акцентування уваги на діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в умовах демократизації суспільних відносин. Відповідні зміни у Цивільному кодексі України зумовлювали відповідне оновлення змісту навчального контенту щодо висвітлення питань врегулювання земельних, трудових правовідносин [319, с. 21–22].

Варто зазначити, що підтримання змісту шкільної правової освіти у актуальному стані відповідно до чинного законодавства ускладнювалося через те, що у Держстандарті було визначено зміст освіти. З огляду на це, педагогам і школярам необхідно було вивчати основи чинного законодавства з урахуванням змін, що відбуваються з ухваленням нових нормативно-правових актів (рис. 2.3).

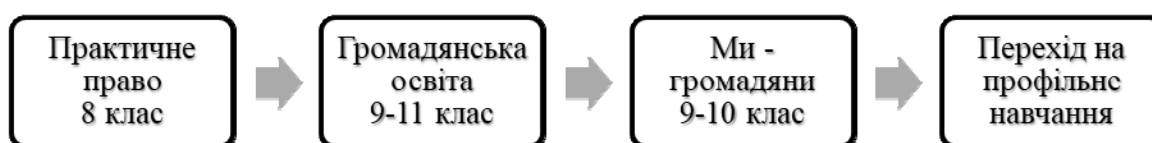

Рис. 2.3. Розвиток змісту правового виховання після ухвалення Державного стандарту загальної середньої освіти у 2004 р.

Розвиток шкільної правової освіти був предметом постійної уваги на державному рівні. Так, у 2006 р. Міністерство освіти і науки України уклало «Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних

дисциплін у наступному (2006–2007 н.р.)» [72, с. 3–8; 112], де одним із завдань загальної середньої освіти визначено формування правосвідомості та правової культури учнівської молоді. Таким чином, уперше в офіційних документах було визначено поняття «правової культури» та «правосвідомості», що позитивно вплинуло на подальший розвиток шкільної правової освіти. На увагу також заслуговують пріоритетні завдання вивчення правознавства «не тільки на підвищення рівня правової освіченості учнів, але й на поєднання правових знань із внутрішньою позицією особистості, розвиток у нього здатності керуватися відповідними знаннями у сучасному суспільному та повсякденному житті, вміння діяти відповідно до вимог права, закону» [72, с. 3].

Перманентні зміни нормативно-правових документів у державі визначали сукупність змісту навчального матеріалу, що мали опанувати учні: система органів державної влади; повноваження органів місцевого самоврядування; форми безпосередньої та представницької демократії; форма державного правління України; основи виборчого права (тип виборчої системи, принципи, стадії виборчого процесу, важливість участі громадян у правлінні державою тощо). Позитивною ознакою є конкретизація змін у законодавстві України, які потребували уваги педагога (повноваження Президента, повноваження Верховної Ради, поняття коаліції депутатських фракцій, рішення про припинення повноважень Верховної Ради, умови формування Кабінету Міністрів України тощо). З огляду на суттєві зміни в трудовому, цивільному, сімейному, житловому законодавстві вивчення цих нормативних актів потребували особливої уваги, адже їх реалізація була актуальною для кожного громадянина держави.

Перелік правознавчих дисциплін розширено такими варіативними курсами:

- «Права людини»;
- «Виборче законодавство України»;

- «Органи державної влади»;
- «Судова риторика»;
- «Правові основи підприємницької діяльності»;
- «Нотаріальне діловодство»;
- «Досліджуючи гуманітарне право».

Ці варіативні курси позитивно впливали на формування особистої траєкторії розвитку учнів.

Ефективність шкільної правової освіти визначається як її змістом, так і механізмами його реалізації. Ураховуючи практико орієнтований підхід до освіти, актуальним було запровадження інноваційних методів навчання:

- моделювання життєвих ситуацій, суспільних процесів та процедур;
- ділові та рольові ігри;
- робота в малих групах;
- дискусії тощо.

Інноваційні способи організації навчальної діяльності учнів сприяли продуктивності їх навчання, досягненню запланованих навчальних результатів, формуванню в них загальних і спеціальних компетентностей. Системний підхід до вивчення правознавства передбачав визначення відповідної методології формування і реалізації змісту. В інструктивно-методичному листі Міністерства освіти і науки України зазначено, що засвоєння системи юридичних знань передбачає реалізацію системно-структурного, особистісно-орієнтованого та розвивального підходів [72, с. 7].

Перехід на 12-річну систему навчання, що відбувся у 2007 р., зумовив відповідні зміни у типових навчальних планах, що передбачало розподіл за рівнями: стандарту, академічний та профільний. Реалізацію державного стандарту забезпечувала інваріантна складова навчального плану і варіативна – відповідно до обраного профілю [213, с. 3–42].

Досліджуваний період позначений уточненням сутності показників і критеріїв шкільного правового виховання. Учені вважають, що критеріями правової вихованості учнів визначено:

– наявність відповідних віковій категорії правових уявлень і знань (показники: розуміння сутності основних понять права; усвідомлення своїх прав і обов'язків; повнота, глибина, оперативність, системність відповідних вікові знань з даної проблеми; прогнозування і передбачення результатів дій, вчинків);

– усвідомлення необхідності дотримання правових норм (показники: ставлення до чинного законодавства; емоційна оцінка своїх уявлень і знань щодо правознавства, інтерес, потреба, переконаність у необхідності поповнення правових знань; готовність до застосування правових знань у схожих та варіантних ситуаціях; мотивація використання правових знань і умінь у власній поведінці);

– сформованість правомірної поведінки особистості (показники: прояв саморегуляції правомірної поведінки; використання отриманих правових знань, умінь і навичок у ситуативній діяльності; використання, відстоювання своїх прав без порушення прав інших; дотримання єдності своїх прав та обов'язків) [328].

Запровадження 12-річної системи освіти зумовило зміни у навчальних планах і програмах, зокрема і правознавчих дисциплін. Аналіз змісту «Методичних рекомендацій щодо вивчення правознавства 2009–2010 н.р.» [130, с. 59–65] свідчить про оновлення мети та контенту правової освіти. Зокрема визначалося, що «правова освіта учнів передбачає вплив на особистість через оптимальний вибір змісту, форм, методів, принципів навчання та чіткої структури навчально-виховного процесу. Завдяки новим підходам до змісту освіти та комунікації між вчителем та учнями в навчальному процесі, за умов спеціально спрямованої системи навчально-виховної роботи, школа повинна перетворитись на зразок демократичного правового простору» [там само, с. 59]. З огляду на зазначені зміни, запроваджено вивчення нового предмету «Правознавство. Практичний курс», що став базовим поряд із курсом «Основи правознавства для профільних класів».

Аналіз програмно-методичного забезпечення шкільної правової освіти у профільних класах свідчить, що у цей період навчання відбувалося за програмою «Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства» (автори І. Котюк, О. Котюк та І. Усенко). Навчання у профільних правознавчих класах передбачало формування загальних і предметних компетентностей учнів та інтересу до правознавства, орієнтацію на майбутню професійну діяльність із застосуванням юридичних знань, вмінь та навичок [72]. У цьому контексті було передбачено низку курсів за вибором, що забезпечують опанування основного профільного предмету («Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія держави і права України», «Права людини», «Судова риторика», «Досліджуючи гуманітарне право») та забезпечують реалізацію внутрішньо профільної спеціалізації («Органи державної влади України», «Виборче законодавство України», «Правові основи підприємницької діяльності», «Екологічне законодавство», «Кримінальний процес»).

Методика навчання дисциплін правознавчого спрямування передбачала використання раніше запроваджених форм і методів: моделювання життєвих ситуацій, суспільних процесів та процедур, ділові та рольові ігри, робота в групах, дискусії тощо. Серед нових форм роботи з учнями було запропоновано такі форми як уроки з використанням мультимедійного комплексу, юридичні практикуми, уроки опрацювання нормативно-правових актів тощо [там само].

Несуттєве оновлення курсів, що входили до варіативної складової відбулося у 2010–2011 рр. шляхом надання можливості введення таких курсів: «Вчимося бути громадянами»; «Основи інтелектуальної власності»; «Ми різні – ми рівні».

Чергова зміна змісту загальної середньої освіти відбулася із затвердженням нового Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України № 1392 від 23 листопада 2011 р.) і визначала складові та державні вимоги до рівня

загальноосвітньої підготовки учнів. Зокрема, розширено й уточнено перелік компетенцій як результат навчання: загальнокультурна, громадянська, здоров'язбережувальна, комунікативна, інформаційно-комунікаційна, міжпредметна, естетична та ін.

Ураховуючи важливість термінологічного апарату, актуальним є розвиток змісту понять, дотичних до теми дослідження. Зокрема, громадянська компетентність у Держстандарті визначається як «здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [226, с. 12].

Структурний аналіз Держстандарту свідчить, що дисципліни правового спрямування входили до складу освітньої галузі «Суспільствознавство» (суспільствознавчий компонент). І у змісті компоненту право згадується лише побіжно: «Основними змістовими лініями суспільствознавчого компонента є людина в суспільно-політичній сфері, людина в соціальній сфері, людина у правовій сфері, людина в економічній сфері, людина в культурно-духовній сфері» [там само]. До інваріантної частини Базового навчального плану було включено дисципліну «Суспільствознавство», натомість у нових Типових програмах було зменшено кількість годин на вивчення дисципліни «Основи правознавства» (замість попередніх 1,5 годин на тиждень, пропонувалося – 1 годину на тиждень) [238].

У 2013 році реформи в галузі освіти і трансформація навчальних програм для старших класів, відповідно до академічного та профільного рівнів і рівню стандарту, спричинила скорочення правових дисциплін та одночасне співіснування низки навчальних програм та підручників [71].

В умовах перманентного зростання кількості інформації правового змісту та оновлення чинного законодавства, актуальності у сфері державної освітньої політики набуває питання якості змісту шкільної правової освіти. Зокрема, відповідними наказами Міністерства освіти і науки України «Про розвантаження навчальних програм для учнів 5–9 класів загальноосвітніх

навчальних закладів» (2015 р.) [260] та «Про організацію доопрацювання навчальних програм для учнів 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів» (2015 р.) [250] створено робочі групи з розробки та доопрацювання програм шкільних дисциплін, яку очолили представники Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти спільно з Інститутом модернізації змісту освіти [319] (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Типовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою на 2013/2014 н.р.

Освітні галузі	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах				
		5	6	7	8	9
1	2	3	4	5	6	7
Мови і літератури	Українська мова	3,5	3,5	2,5	2	2
	Українська література	2	2	2	2	2
	Іноземна мова	3	3	3	3	3
	Зарубіжна література	2	2	2	2	2
Суспільство-знавство	Історія України	1	1	1	1,5	1,5
	Всесвітня історія	-	1	1	1	1
	Основи правознавства	-	-	-	-	1
Мистецтво*	Музичне мистецтво	1	1	1	-	-
	Образотворче мистецтво	1	1	1	-	-
	Мистецтво	-	-	-	1	1
Математика	Математика	4	4	-	-	-
	Алгебра	-	-	2	2	2
	Геометрія	-	-	2	2	2
Природо-знавство	Природознавство	2	-	-	-	-
	Біологія	-	2	2	2	2
	Географія	-	2	2	2	1,5
	Фізика	-	-	2	2	3
	Хімія	-	-	1,5	2	2
Технології	Трудове навчання	2	2	1	1	1
	Інформатика	1	1	1	2	2
Здоров'я і фізична культура	Основи здоров'я	1	1	1	1	1
	Фізична культура**	3	3	3	3	3
Разом		23,5+3	26,5+3	28+3	28,5+3	30+3
Додатковий час на навчальні предмети, факультативи, індивідуальні заняття та консультації		3,5	3,5	2,5	3	3
Гранично допустиме навчальне навантаження		28	31	32	33	33
Загалом (без урахування поділу класів на групи)		27+3	30+3	30,5+3	31,5+3	33+3

Джерело [319]

Як свідчить інформація, оприлюднена на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України, зміни до навчальних програм для 9-х класів набирали чинності у 2017–2018 н.р., а для 10–11 класів чинні вже з 2016–2017 н.р. [319] (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4

**Навчальний план
закладів загальної середньої освіти з українською мовою навчання
(універсальний профіль) на 2016–2017 н.р.**

Предмети	Кількість годин на тиждень в 11 класі
1	2
Українська мова	2
Українська література	2
Іноземна мова	3,5
Зарубіжна література	2
Історія України	1,5
Всесвітня історія	1
Громадянська освіта: економіка	1
людина і світ	0,5
Художня культура	0,5
Алгебра	3
Геометрія	2
Астрономія	0,5
Біологія	1,5
Фізика	3
Хімія	2
Екологія	0,5
Технології	1
Інформатика	2
Фізична культура*	2
Захист Вітчизни	1,5
Разом	33
Додатковий час на поглиблене вивчення предметів, введення курсів за вибором, факультативів	5
Гранично допустиме навантаження на учня	33
Всього фінансується (без урахування поділу класу на групи)	38

Джерело: [319].

Аналіз програми дисципліни «Правознавство» (2015 р.), розміщеної на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України, свідчить, що вона базується на змісті програми 2008 р. і передбачає переструктурування

змісту (виключення застарілої інформації та доповнення чинними нормативно-правовими документами) задля розвантаження програми.

Метою вивчення курсу є формування правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки в учнівській молоді. Відповідно, завданнями, спрямованими на реалізацію зазначеної мети, визначено:

- ознайомлення учнів з правом і його роллю в державі, сприяння усвідомленню актуальних понять і терміносистеми юридичної науки;

- формування в учнівській молоді базових цінностей щодо прав і свобод громадянина, демократії, активної громадянської позиції, що визначають основи правової демократичної держави і громадянського суспільства;

- формування в учнів вмінь: застосування правових знань з метою реалізації і захисту своїх прав, свобод та законних інтересів; регулювання взаємовідносин у соціумі; обрання адекватної моделі поведінки у суспільних відносинах на основі норм права, що є актуальними для неповнолітніх; опрацювання положень нормативно-правових актів; застосування критичного мислення, аналізу, синтезу, рефлексії, уміння дискутувати в контексті правових питань;

- формування навичок правомірної поведінки;

- формування інтересу до права, свідомого використання положень нормативно-правових актів [188].

Варто зазначити, що методичні вказівки до програми передбачали, що вчителі «повинні під час підготовки уроків з тем, що присвячені галузевому регулюванню суспільних відносин, враховувати цілі та напрями модернізації Української держави відповідно до Указу Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» № 5/2015 від 12 січня 2015 р., Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Постановою Верховної Ради України № 26VIII від 11 грудня 2014 р., Угоди про створення Коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України VIII скликання» [73].

Аналіз змісту програми дозволяє визначити контент навчального матеріалу для опанування учнями:

26 березня 2015 року на засіданні Колегії Міністерства освіти і науки України був прийнятий важливий документ («Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді»). У Концепції зазначалося, що стратегія виховання – це багатовекторна та багатокомплексна система, що безпосередньо впливає на формування особистості. Затвердження Концепції дозволило розкрити зміст, завдання та мету [228].

Відображення Концепції знаходимо у навчальному плані закладів середньої освіти з українською мовою навчання «Суспільно-гуманітарний напрям» (таблиця 2.5).

Таблиця. 2.5

**Навчальний план
закладів загальної середньої освіти з українською мовою навчання
Суспільно-гуманітарний напрям**

Предмети	Кількість годин на тиждень у 11 класі			
	Історичний профіль	Правовий профіль	Філософський профіль	Економічний профіль
1	2	3	4	5
Українська мова	2	2	2	1
Українська література	2	2	2	2
Іноземна мова	3	3	3	3
Зарубіжна література	2	2	2	1
Історія України	4	1,5	1,5	1,5
Всесвітня історія	4	1	4	1
Громадянська освіта:				
правознавство	-	3	-	-
економіка	1	1	1	3
людина і світ	1	1	1	0,5
філософія	-	-	2	-
Художня культура	0,5	0,5	0,5	0,5
Математика	3	3	3	
Алгебра				3
Геометрія				2
Астрономія	0,5	0,5	0,5	0,5
Біологія	1,5	1,5	1,5	1,5
Географія **	-	-	-	5
Психологія	1	1	1	-
Фізика	2	2	2	2

Продовж. табл. 2.5

1	2	3	4	5
Хімія	1	1	1	1
Екологія	0,5	0,5	0,5	0,5
Технології	1	1	1	1
Інформатика	1	1	1	1
Фізична культура	2	2	2	2
Захист Вітчизни	1,5	1,5	1,5	1,5
Разом	34,5	32	34	34,5
Додатковий час на поглиблене вивчення предметів, введення курсів за вибором, факультативів	3,5	6	4	3,5
Гранично допустиме навантаження на учня:	33	33	33	33
Всього фінансується (без урахування поділу класу на групи)	38	38	38	38

Джерело: [319].

Отже, розвиток правового виховання уточнюється шляхом регулювання нормативного забезпечення освітнього простору.

На розвиток правового виховання впливало багато чинників, зокрема, процес формування змісту правової освіти. В історико-педагогічних розвідках А. Стаканкова акцентується увага на єдності процесів навчання та виховання. «У сучасній педагогічній науці відповідно до мети виховання та навчання підрастаючих поколінь правове виховання входить органічною частиною до процесу виховання» [305, с.123]. Науковець наголошує на актуальності всебічного правового виховання, в процесі формування та соціалізації особистості: «...активну в правовому відношенні людину необхідно формувати змалку, особливо в шкільному віці, бо саме через школу проходить все підрастаюче покоління» [там само, с. 155]. Ми поділяємо думку науковця про те, що процес правового виховання не можливий і неповний без співпраці школи з сім'єю. Однак, вважаємо, що процес правового виховання буде найбільш ефективним в родинно-шкільному просторі з залученням представників всіх соціальних інститутів, що утворять єдиний правовиховний простір.

Зміни у навчальній програмі «Правознавство. Практичний курс» (за програмою 2015 р.) репрезентовано у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Зміни у навчальній програмі
«Правознавство. Практичний курс» (за програмою 2015 р.)**

Додано (запропоновано як окремі теми)	Вилучено
1	2
<p>У розділі 1: Що таке правовідносини. Учасники правовідносин. Підстави виникнення правовідносин (у попередньому варіанті програми це було питаннями теми «Що таке право»). Юридична відповідальність. Види юридичної відповідальності. Коли і як особа відповідає за правопорушення (у попередньому варіанті програми це було питаннями теми «Що таке правопорушення і юридична відповідальність»).</p>	<p>«Що таке конституція. Конституція України – основний закон нашої держави. Повноваження органів законодавчої, виконавчої та судової влади» (передбачалося 2 години) – ця тема детально розглядається у змісті предмету «Правознавство», 10 клас; «Як укласти і розірвати трудовий договір. Що записується в трудову книжку. Що таке заробітна плата» – ця тема Детально розглядається в предметі «Правознавство», 10 клас;</p>
<p>У розділі 3: Що регулює цивільне право. Як реалізувати й захистити особисті немайнові та майнові права (поява цієї теми викликана необхідністю розуміння учнями предмету правового регулювання цивільного права, адже їм складно засвоювати поняття «право власності» без спираючись на це). Хто такі спадкодавець і спадкоємець. Що таке заповіт. Як заповісти майно. Як успадкувати майно (така тема існувала в найпершому варіанті програми, вона викликає зацікавленість учнів і має практичне спрямування).</p>	<p>«Коли порушується кримінальна справа. Як проводиться досудове слідство. Як проходить розгляд кримінальних справ у суді. Права та обов'язки учасників кримінального процесу» (передбачалося 2 години) – ця тема є складною для дев'ятикласників, матеріал чинних підручників базується на Кримінально-процесуальному кодексі України, що втратив чинність.</p>
<p>У розділі 5: Право на підприємницьку діяльність. Як зареєструватися фізичною особою-підприємцем (у попередньому варіанті програми це було питаннями теми «Право на працю в Україні»).</p>	<p>Вилучено також окремі питання, а саме: які середні навчальні заклади існують в Україні; як захистити особисті немайнові та майнові права; влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування; роботодавці та працівники на ринку праці; як знайти роботу; де можуть працювати підлітки; як закон захищає неповнолітніх від експлуатації; наслідки злочину для особи та суспільства; як не стати жертвою злочину</p>
<p>У розділі 6: Які відносини регулює Адміністративне право. Що таке адміністративне правопорушення. Види адміністративних стягнень. За які адміністративні проступки відповідають неповнолітні особи (у попередньому варіанті програми це було питаннями теми «Які відносини регулює адміністративне і кримінальне право»).</p>	

* складено автором.

Серед сучасних форм роботи варто відмітити програму підтримки освітніх реформ в Україні – «Демократична школа». Програму реалізовує Європейський центр ім. Вергеланда у співпраці з Міністерством освіти і науки України та Радою Європи з метою підтримки реформ середньої освіти в Україні. Програма фінансується МЗС Норвегії. Програма сприяє зміні української школи, щоб вона виховувала активних громадян, які поважають права людини.

Досліджуваний період характеризується змінами у нормативно-правовому забезпеченні функціонування держави, зокрема оновлено такі документи:

– Закон України (у тому числі у новій редакції) «Про вищу освіту» (№ 1556-VII від 01.07.2014 р.);

– Закон України «Про очищення влади» (№ 1682-VII від 16.09.2014 р.);

– Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» (№ 1698-VII від 14.10.2014 р.);

– Закон України «Про прокуратуру» (№ 1697-VII від 14.10.2014 р.);

– Закон України «Про запобігання корупції» (№ 1700-VII від 14.10.2014 р.);

– Закон України «Про санкції» (№ 1644 VII від 14.08.2014 р.);

– Закон України «Про пробацію» (№ 160-VIII від 05.02.2015 р.);

– Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» (№ 192-VIII від 12.02.2015 р.);

– Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (№ 1706-VII від 20.10.2014 р.);

– Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (№ 157-VIII від 05.02.2015 р.) [212].

Також внесено зміни до Кримінального кодексу України,

Бюджетного кодексу України (щодо реформи міжбюджетних відносин), Кримінального процесуального кодексу України, Податкового кодексу України; зміни в законодавстві України в частині військової служби, мобілізації військовозобов'язаних, а також інших питань, пов'язаних із проведенням антитерористичної операції). З огляду на значне оновлення чинної нормативно-правової бази, вчитель міг самостійно визначати послідовність викладання тем.

Позитивною тенденцією досліджуваного періоду є посилення практичної спрямованості правового виховання. На цьому також акцентує увагу І. Сопілко у ході дослідження тенденцій розвитку юридичної освіти. Аналіз Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р. (2013 р.) свідчить, що поряд із наданням системних знань правових основ держави необхідно формувати в учнівської молоді уміння їх застосовувати в реальних життєвих обставинах в умовах значних соціально-політичних змін, що зумовлені процесами реформування усіх сфер українського суспільства. Тож, сприятиме розвитку практикоорієнтованих навичок «проведення тематичних зустрічей, круглих столів, лекцій з юристами-практиками, правничих шкіл, наукових конференцій, методичних семінарів, ефективна робота юридичних консультацій тощо» [301, с. 8].

Ефективність запровадження реформ залежить в тому числі і від професіоналізму вчителя правознавства, його педагогічної майстерності, методичної компетентності. Особливого значення в цьому контексті набуває досконале володіння вчителем правознавства методичним інструментарієм, його здатності обирати доцільні методи навчання як традиційні (робота з підручником і додатковою літературою, пояснення, бесіда, дискусія, диспут, правові завдання), так і інноваційні («правове портфоліо», «термінологічна розминка», «мозковий штурм», «акваріум»,

«кейс-метод», вебквест). Саме різноманітність і доцільність обраних методів визначають ефективність реалізації змісту правової освіти, що є основою формування правосвідомості в учнівській молоді, захисту їхніх прав, свобод і інтересів, профілактики правопорушень, готовності до життєдіяльності у правовій державі [248, с. 14–21, 57].

Ефективною формою роботи з учнівською молоддю є проведення конкурсів. З огляду на це, у 2016 р. започатковано проведення Всеукраїнського учнівського конкурсу «Зміни до Конституції – нове обличчя місця, де ти живеш!» (наказ Міністерства освіти і науки України № 432 від 13.04.2016 р.). Основними завданнями конкурсу було: активізація участі учнівської молоді та дорослих у громадському житті, розробці і виконанні спільних проектів; підготовка школярів і батьків до ініціювання та реалізації змін у соціальному розвитку громади, усвідомлення здобутків кожного члена і всієї громади від запровадження ефективної моделі місцевого самоврядування, що передбачає відповідні повноваження, контроль і управління фінансовими ресурсами, що передбачено Конституцією України [230, с. 42–48].

Аналіз основних завдань конкурсу свідчить, що формат його проведення передбачав позиціонування єдності школи, родини, громади і влади, що стало важливим кроком у розвитку родинно-шкільного освітнього простору.

Проведення конкурсу організовано у два етапи. В межах першого етапу було проведено одночасно в усіх загальноосвітніх навчальних закладах для учнів 5–11 класів Всеукраїнський відкритий урок «Зміни до Конституції – нове обличчя місця, де ти живеш!». На другому етапі було проведено безпосередньо конкурс творчих робіт, який передбачав виконання спільної класної роботи з теми «Зміни до Конституції – нове обличчя (назва населеного пункту)!». Дане завдання виконувалося у формі

плану-схеми, де мало бути розкрито перспективне бачення розвитку громади відповідно до змін у Конституції України та створенні відео-презентації.

Варто зазначити, що одним із завдань конкурсу було підсилення громадянської активності учнівської молоді, зокрема їх залучення до обговорення можливих змін до Конституції України, які дедалі більше актуалізувалися у суспільно-політичному житті країни у 2016 р. В продовження зазначеного питання, з метою розвитку патріотизму і громадянської відповідальності у 2016–2017 н.р. перший вересневий урок за рекомендацією Міністерства освіти і науки України присвячено відзначенню 25-ї річниці Незалежності України (лист Міністерства освіти і науки України № 1/9-385 від 20.07.2016 р.).

Вивчення джерельної бази дослідження дозволяє зробити висновок, що у досліджуваній період провідною тенденцією розвитку шкільної правової освіти було формування її практико орієнтованого спрямування, побудова змісту освіти відповідно до необхідних у життєдіяльності учнів знань, оновлення змісту навчання з урахуванням актуальності чинної нормативно-правової бази.

Аналіз процесу профілізації школи свідчить, що відбувалася дезінтеграція правознавства і подрібнення його на вивчення окремих компонентів права. Цей процес позначений як позитивними, так і негативними проявами. Зокрема, надмірний поділ на окремі факультативи і спецкурси в межах варіативної складової зумовлював перевантаження учнів навчальним матеріалом. Також їх викладання потребувало ґрунтовних знань із зазначеної проблематики, а подекуди і відповідної юридичної освіти, якої не мали педагогічні працівники, залучені до викладання шкільних правових дисциплін. Варто наголосити, що надмірне подрібнення навчального матеріалу не відповідало загальним тенденціям

розвитку освітньої галузі в контексті інтегрування навчальних дисциплін. Втім, серед позитивних аспектів вбачаємо розширення можливостей щодо виявлення обдарованих учнів та формування мотивації до роботи у юридичній галузі.

У досліджуваній період активізувалася робота щодо розбудови родинно-шкільного простору. Зокрема, було запроваджено нові форми взаємодії школи з батьками, організовано роботу обов'язкової психологічної служби школи; спільна взаємодія учасників освітнього процесу будувалася на основі діагностики, що виступала також і важливим засобом профілактики правопорушень.

Аналіз джерельної бази дослідження свідчить, що зміст і форми педагогічної просвіти батьків постійно оновлювався. І в сучасних закладах освіти найбільш поширеними індивідуальними та колективними формами роботи є:

– батьківські педагогічні конференції, проведення яких забезпечує розширення, поглиблення та закріплення знань щодо основ виховання дітей. Одним із продуктивних різновидів зазначеної форми є конференції з обміну досвідом виховання дітей під час яких батьки презентують позитивний досвід родинного виховання. Розширенню і поглибленню знань з питань виховання дітей сприяє проведення конференцій, присвячених розгляду окремих питань в різних контекстах [181];

– батьківські читання передбачають самостійне опрацювання інформаційних джерел за визначеною тематикою з подальшою публічною презентацією перед батьківською громадою. Така форма роботи сприяє переосмисленню поглядів на виховання власної дитини на основі вивчення традицій родинного виховання, що є притаманними іншим сім'ям та досягти гармонії у спілкуванні з дитиною [153];

– психолого-педагогічні дні довіри (консультації) передбачають

надання консультативної допомоги з різних аспектів родинного виховання [181];

– педагогічний консиліум є майданчиком взаємодії учнів, вчителів і батьків, де відбувається всебічне вивчення особистості школяра з метою визначення єдиної спільної педагогічної позиції та розробка провідних напрямів удосконалення виховного процесу, до якого залучені вчителі, батьки і сам учень. Під час педагогічного консиліуму можуть бути проведені тренінги спілкування, вивчення методик аутотренінгу [там само];

– тренінги можуть проводитися як цикл занять з батьками, під час яких формується ставлення до дитини, набуваються певні знання та вміння. У ході проведення тренінгу розширюється комунікативна спроможність батьків; поглиблюються уявлення, власне, про себе та дитину і особливості взаємодії у системі батьки – дитина; підсилюються позитивні якості учасників тренінгу щодо толерантного сприйняття інших людей; відбувається прийняття власної дитини та пошук оптимального змісту і форм комунікації з нею; активізуються внутрішні психологічні ресурси щодо розв'язання проблем розвитку і виховання дитини [280];

– лекції, що передбачають виклад узагальнених знань [183]. Водночас варто зазначити, що розвиток педагогічної науки в руслі викладу лекційного матеріалу свідчить про ефективність проведення «перевернутих» лекцій, проблемного викладу лекційного матеріалу тощо. Такий формат проведення лекцій сприяє глибшому засвоєнню матеріалу, позаяк передбачає критичне сприйняття інформації;

– бесіда, як поширена форма роботи з батьками, може проводитися у форматі значного діапазону тем і питань. У ході бесіди відбувається визначення та узгодження думок і позицій щодо певних питань [там само] та ін.

Аналіз нормативно-правових документів та матеріалів роботи загальноосвітніх навчальних закладів у досліджуваній період свідчить, що педагогічна просвіта батьків, як необхідна складова розвитку родинно-шкільного простору, була актуальною і відображалася в Державних програмах розвитку інституту сім'ї і виховання дітей; заклади освіти і культури, громадські організації активно долучалися до роботи з батьками тощо. В сучасному освітньому просторі розробляються і реалізуються програми підвищення готовності до виховання дітей; спеціальні програми педагогічної просвіти батьків, значно розширилися й урізноманітнилися форми роботи з батьками на основі досягнень сучасної психолого-педагогічної науки.

2.4. Перспективи творчого використання прогресивних ідей організації правового виховання в умовах інтеграції в європейський простір

Сучасні трансформаційні процеси у країні, пов'язані із розвитком України як правової держави, посиленням процесів демократизації суспільства, інтеграцією у європейський простір зумовлюють реформування освітньої галузі, всіх її структурних елементів і складових. Зазначені зміни визначають пріоритетні напрями модернізації правової освіти, яка відіграє важливу роль у формуванні правосвідомості та правової культури і є показником правової держави.

Національна програма правової освіти населення визначає домінантою створення відповідних умов для формування правових знань громадян країни. В цьому контексті правова освіта визначається як правотворча, правоосвітня та правовиховна діяльність органів влади, громадських, освітніх, культурних закладів, наукових установ,

міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення, видавництв, засобів масової інформації; надання правової освіти в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти [259]. У зазначеному документі методологічну базу правової освіти складають типові програми правового навчання, підручники і посібники з правознавства, посібники з юридичним контентом, наукові/методичні рекомендації, збірники актів законодавства [там само].

Аналіз Національної програми правової освіти населення свідчить, що базовими умовами формування правових знань у громадян шляхом поширення інформації правового змісту визначено такі:

- законодавча та освітня політика державної влади в галузі правової освіти;
- сучасний стан чинного законодавства країни;
- реалії правовідносин у державі;
- якість змісту правової освіти;
- професійна компетентність вчителів правознавчих дисциплін;
- якість навчального контенту підручників і посібників з правознавства та його відповідність чинній нормативно-правовій базі;
- стан навчально-методичного забезпечення правової освіти та виховання;
- готовність до засвоєння і подальшого використання у практичній діяльності правових знань;
- методика викладання правових дисциплін;
- форми, засоби і методи правової освіти і виховання тощо [139].

Варто наголосити, що провідне значення щодо забезпечення якісної правової освіти належить саме педагогічним умовам.

Досліджуючи змістово-технологічний аспект поняття «педагогічні умови», Є. Хриков на основі аналізу значного масиву наукових досліджень

у цій царині робить висновок про існування розбіжностей у розумінні сутності педагогічних умов, що супроводжується подекуди підміною понять, розуміючи під педагогічними умовами цілі, завдання тощо. У ході дослідження науковцем було наголошено, що «педагогічні умови створюються, а цілі та завдання – реалізуються». Отже, педагогічні умови (за Є. Хриковим) – це «обставини, які обумовлюють певний напрямок розвитку педагогічного процесу; сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів, прийомів, засобів педагогічної діяльності» [332, с. 43]. Таким чином, педагогічними умовами шкільної правової освіти є сукупність обставин, що визначають зміст, форми і методи педагогічної діяльності щодо формування правової компетентності учнів.

Історико-педагогічний аналіз розвитку змісту шкільної правової освіти, узагальнення перспективних здобутків у викладанні правознавчих дисциплін визначають низку педагогічних умов, що забезпечують якість правової освіти:

- лояльна державна освітня політика в галузі правової освіти;
- функціональність правової освіти і визначення її нормативного змісту (типові навчальні плани і програми, навчальний контент підручників «Правознавство (Основи правознавства)», «Практичне право», «Права людини» та ін., збірники нормативно-правових документів);
- системний підхід до правової освіти;
- якість фахової підготовки вчителів правознавчих дисциплін;
- інтеграція зусиль освітян і громадськості щодо правової освіти громадян.

Перманентні зміни у правовому полі держави, зумовлені суспільно-політичними й економічними процесами, визначають необхідність адаптації громадян до використання у життєдіяльності оновленої нормативно-правової бази. Правова компетентність учнівської молоді, що формується у процесі навчання в системі шкільної, професійної і вищої

освіти, не завжди є практико орієнтованою і спричиняє певні ускладнення щодо орієнтації в соціумі, особисте визнання як члена громадянського суспільства, що згодом може спровокувати девіантну поведінку і скоєння правопорушень.

Сучасний розвиток демократичної держави вимагає не тільки знань основних норм права, а й громадянської активності, усвідомлення власної ролі у житті держави та відповідальності за її розвиток. Саме це визначає необхідність пошуку ефективних технологій фахової підготовки вчителів, які здатні якісно реалізовувати зміст шкільної правової освіти.

Варто зазначити, що вчитель у сучасному освітньому просторі здійснює педагогічну діяльність на основі поєднання традиційних та інноваційних технологій, що передбачає оптимальне поєднання традиційних підходів та новітніх методик навчання. Новації, передбачені в освітніх продуктах, вчителі-практики мають адаптувати до актуальних умов з урахуванням наявних особливостей власної педагогічної діяльності.

Порівняння традиційної та інноваційної стратегій свідчить: якщо традиційна педагогічна діяльність є усталеною, бере витoki з минулого і є класичною системою, то інноваційний характер педагогічної діяльності відповідає сучасним пріоритетам розвитку освіти і стратегічно орієнтується на перспективу.

Розвиток України як правової демократичної держави, становлення громадянського суспільства, формування соціально зрілої творчої активної особистості з визначеною громадянською позицією та почуттям національної самоідентичності визначають необхідність підвищення рівня правової освіти та культури громадян. З огляду на це актуалізуються питання правової освіти, як-от: правового навчання, правового виховання, правового розвитку особистості, що інтегруються у поняття – правова педагогіка.

Як напрям загальної педагогіки, правова педагогіка сформувалася в

результаті наукових досліджень здійснених Н. Головка [26], О. Фатхутдінова [там само], Н. Фоменко [329] та ін.

Науковцями визначено зміст поняття, об'єкт, предмет та галузь застосування правової педагогіки. Н. Головка трактує правову педагогіку як галузь загальної педагогіки, предметом якої є вивчення правової освіти, правового навчання, правового виховання та правового розвитку особистості. Як галузь педагогіки вона узагальнює перспективний досвід і розробляє практико орієнтовані рекомендації щодо правовиховання дітей, учнівської молоді і дорослих [26]. До сфери правової педагогіки входить «правова сфера суспільства, законність і правопорядок, діяльність структур, органів і людей, які цілеспрямовано займаються їх зміцненням (навчальні та позанавчальні заклади, молодіжні осередки та організації, органи внутрішніх справ)» [там само, с. 23]. Об'єктом правової педагогіки є процес правової освіти [там само, с. 23]. Предмет правової педагогіки формується відповідно до основних завдань правовиховної системи, як-от: фактологічний матеріал, механізми і закономірності правової освіти, що функціонують у суспільстві і здійснюють вплив на нього, на стан дотримання чинного законодавства і правопорядку, на діяльність юридичних органів та їх фахівців [там само].

Аналіз джерельної бази дослідження свідчить, що провідною тенденцією розвитку правової освіти учнівської молоді є пошук механізмів практико орієнтованого спрямування правової освіти, наближення до актуальних потреб життєдіяльності людини в соціумі, оновлення змісту навчання відповідно до чинної нормативно-правової бази.

Однією з важливих умов ефективності правової освіти є її неперервність і наскрізний характер. Правову освіту необхідно розпочинати з дошкільного віку з подальшим продовженням у шкільному віці і дорослому житті. При цьому важливою є інтеграція зусиль школи, родини і влади.

Розбудова правової держави та входження в європейський освітній простір має значний вплив на реформування освіти, зокрема, на правове виховання. В умовах євроінтеграційних процесів актуальним питанням є розвиток правового виховання та освіти, його фундаментальна характеристика, логіка структурних елементів, зміст і мета. Освітня парадигма сьогодення покликана сприяти підвищенню рівня правової культури та правової свідомості учнівської молоді.

Дослідження перспектив використання досвіду правового виховання передбачає аналіз сучасної нормативно-правової бази. Процес правового виховання проходив в умовах соціально-політичної трансформації та реформування, що детермінує виховання правосвідомих і соціально змотивованих громадян.

Початком оновлення правової системи України можна вважати 1990 рік – прийняття Декларації про державний суверенітет і 1991 – Акт проголошення незалежності України. З моменту проголошення незалежності України і до наших днів, правова система країни зазнала змін. Зокрема, закріплення у Конституції України важливого моменту такого як «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [88].

Рамковим Указом Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» № 992/2001 від 18.10.2001 р. було окреслено вектори розвитку правового виховання та освіти «...створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації» [247].

Указ дав можливість підвищити значення права, сприяв формуванню в учнівської молоді поваги до права, підвищення загального рівня правової

культури. Уточнював зміст правового виховання в освітньому просторі, як багатокomпонентної системи.

В умовах євроінтеграційних трансформацій національна система освіти потребувала реформування. Зміни були скеровані на підвищення якості освіти, конкурентоспроможності кадрів та освіти в умовах інтеграції країни в освітній простір Європи. Так, Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» доповнює ключові дефініції Національної доктрини розвитку освіти в частині шляхів втілення ключових ідей розвитку національної освіти [248; 140].

Особливого значення набуває патріотичне виховання як компонент правового виховання. У Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки (далі Стратегія) зазначалося, що пріоритетним напрямом діяльності держави має бути національно-патріотичне виховання. Формування моральних якостей, проєвропейська спрямованість, повага до національних традицій, готовність захищати територіальну цілісність країни – основні завдання Стратегії, щодо виховання сучасного громадянина України. Цікавим, на нашу думку, є питання розробки єдиних стандартів змісту національно-патріотичного виховання, форм, методів, компетенцій. Затвердження Стратегії дало можливість комплексного забезпечення процесу правового виховання [228].

Низька суспільно-політична та громадська позиція учнівської молоді, недостатня ефективність реалізації попередніх програм зумовили розробку Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки (далі Програма). Метою зазначеної Програми було «... створення сприятливих умов для розвитку і самореалізації української молоді, формування її громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості» [227]. Затвердження Програми сприяло розвитку правової

свідомості та культури, ціннісних орієнтацій учнівської молоді, розширення соціальних гарантій [там само].

Розвиток української освіти на сучасному етапі визначає необхідність визначення стратегічних напрямів її перспективного розвитку. Водночас формулювання чітких завдань перед освітянами щодо розвитку правової компетентності потребує уточнення питань змісту, форм і методів освіти та організаційних аспектів освітнього процесу. Вважаємо, що практична реалізація розвитку правового виховання та правової культури учнівської молоді має чітке відображення у програмі спецкурсу «Організація правового виховання в умовах родинно-шкільного простору» [163] та методичних рекомендаціях «Зміст, форми і методи організації правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: історико-педагогічна ретроспектива» [68].

Аналіз досліджень вищезазначеної проблематики підтвердив актуальність розширення змісту правового виховання через зміст правової освіти. Науковці схильні вважати, що через якісне удосконалення форм організації правового виховання можливо посилити його розвиток.

Серед форм організації процесу правового виховання й освіти в навчально-виховному просторі можемо вважати – урок, конференції, лекції, семінари, екскурсії, практичні заняття (виконання вправ, розв'язання правових задач, проходження тестів тощо), факультативи (різноманітні авторські програми і курси), «круглі столи», зустрічі з представниками органів влади та правоохоронної системи, творчі конкурси, тематичні зустрічі, позакласні заходи та багато інших. Вважаємо, що процес організації правового виховання в Україні є досить динамічним відповідно до європейських інтеграцій. Таким чином, існуючі форми організації процесу правового виховання потребують переорієнтації відповідно до аналізу історико-педагогічної спадщини.

Важливою складовою розвитку сучасної педагогічної науки є

вивчення й узагальнення історико-педагогічних знань з метою оновлення науково-методологічного забезпечення освіти [274].

З огляду на проблемне поле досліджуваної теми, вивчення, аналіз і осмислення історико-педагогічної спадщини уможлиблює відтворення конструктивних практик розвитку правової культури в родинно-шкільному просторі та запобігає деструктивним крокам у формуванні правосвідомого громадянина.

Дослідження в історико-педагогічному вимірі проблеми можуть мати зовнішній характер щодо історико-педагогічного процесу, визначатися ідеологічними, релігійними і педагогічними питаннями. І їх розв'язання лежить у площині історичного дискурсу. Зокрема, деякі проблеми освіти кінця XX – початку XXI ст. залишаються актуальними і нині [348, 326, 107].

Також варто наголосити, що кожен подію, факт або педагогічне явище необхідно вивчати й аналізувати відповідно до історичних реалій, беручи до уваги характерні для досліджуваного періоду ідеологічні, політичні, соціальні та особистісно-орієнтовані прояви.

Аналіз джерельної бази дозволив виокремити перспективи використання досвіду правового виховання:

1. Спільна участь родини і школи у правовиховних громадських проєктах і програмах.

Важлива роль у формуванні правосвідомості учнівської молоді належить родині. Оскільки саме родина є тим мікросоціумом, у якому формуються мотиваційні та поведінкові особливості, реалізуються потреби, відбувається самопізнання, самоактуалізація та самореалізація. З огляду на це, завданням закладів освіти є залучення батьківської громади до активної участі в освітньому процесі, організації і проведенні позакласних виховних заходів правознавчої тематики. Спільна участь родини і школи у правовиховних громадських проєктах і програмах

передбачає, передусім, заміну ролі батьків-спостерігачів на батьків-активних учасників, що здійснюють формувальний вплив на основі особистого досвіду та реальної практики життя.

Формування родинно-шкільного простору передбачає підтримку педагогічним колективом ініціатив батьківської громади, взаємодії у плануванні і реалізації правового виховання дітей та учнівської молоді. З метою забезпечення єдності виховних принципів школи і родини доцільно створювати умови для педагогізації батьків, інформуючи їх про здобутки сучасної психолого-педагогічної галузі.

Інтеграція школи і родини ґрунтується на таких гуманістичних педагогічних принципах: пріоритетності сімейного виховання, громадянськості, демократизму, гуманізації взаємин педагогів і батьків, ретроспективності, педагогізації батьків [44].

Принцип пріоритетності сімейного виховання визначає провідне значення родини у духовному і фізичному становленні розвитку особистості. Родинне виховання є природним середовищем здійснення виховних впливів, де відбувається формування особистості: її світоглядних уявлень, національної самоідентичності, моральності та інших важливих якостей. З огляду на це, актуальним є удосконалення родинного виховання з метою забезпечення ефективності суспільного виховання.

Принцип громадянськості базується на усвідомленні батьками і педагогами ролі і місця кожної родини у суспільстві і розвитку держави. Родина, рід, родовід, народ – категорії, що визначають природній механізм розвитку особистості, формування її громадянської зрілості і національної свідомості.

Принцип демократизму передбачає взаємодію між школою і родиною на основі партнерських взаємовідносин. У сучасному родинно-шкільному просторі батьки можуть брати участь у багатьох питаннях щодо організації освітнього процесу – вибір навчальних дисциплін з варіативної

складової навчального плану та визначення обсягів їх вивчення; складання навчальних планів із визначенням термінів і тривалості навчальних семестрів і канікул; обрання профілю закладу загальної середньої освіти; розробка статутів закладів освіти; розробка системи заходів щодо дисципліни, навчальної діяльності, відпочинку, харчування, медичного обслуговування учнів; розробка системи заохочень і покарань тощо.

Принцип гуманізації взаємин педагогів і батьків спрямовує педагогічних працівників на:

– спеціально організовану роботу щодо підвищення авторитету батьків. Комунікація батьків і вчителів має бути заснована на взаємній повазі. Спільні рішення ухвалюються у ході обміну досвідом і спільного обговорення та формують почуття відповідальності і громадянського обов'язку;

– встановлення довіри до виховного потенціалу родини, підвищення рівня активності та педагогічної культури у вихованні;

– прояв педагогічного такту та невторчання у життя родини;

– позиціонування оптимістичного настрою у розв'язанні проблеми виховання, актуалізація позитивних якостей дитини, прогресивних ідей родинного виховання та орієнтація на конструктивний розвиток особистості.

Принцип ретроспективності центрує увагу на вивченні, осмисленні і використанні у практичній діяльності традиційного досвіду виховання в українських родинах. Історичний досвід має використовуватися насамперед з метою виховання шани до батьків і родини; цінування культури пращурів, автентичних традицій і звичаїв українського народу; розуміння духовної єдності поколінь; формування національної гідності, основ моралі; естетичний, інтелектуальний і фізичний розвиток особистості.

Принцип педагогізації батьків визначає одним із провідних завдань школи проведення педагогічних всеобучів з батьками. Колективні форми з батьками передбачають і батьківську школу,

Пріоритетним завданням батьківської школи є формування переконань у батьків щодо необхідності ознайомлення з основами гуманної педагогіки, педагогіки партнерства. Результатом роботи школи є стимулювання до розширення і поглиблення знань з питань виховання, формування практичних навичок виховання дитини в родині.

Педагогічний лекторій має на меті центрування уваги батьків на актуальних проблемах виховання і забезпечує формування системних знань основ теорії виховання.

Університет педагогічних знань передбачає більш високий рівень складності форм роботи з батьками щодо ознайомлення з теорією виховання і поряд із лекційними заняттями батьки залучаються до участі у семінарах.

Підсумкові річні науково-практичні конференції батьків з проблем виховання, зазвичай, присвячуються розгляду найбільш актуальних проблем сімейного виховання, які розглядалися протягом навчального року.

День відкритих дверей проводиться з метою привернення уваги батьків до організаційних питань роботи школи, освітнього процесу і питань виховання. З метою демонстрації здобутків учнівського активу може бути проведено на початку заходу концерт, зустрічі з учнями, організовано виставки учнівських робіт, спортивні змагання, демонстрація фільмів виховного спрямування.

Батьківські збори як традиційна форма проводяться систематично 1–2 рази на семестр. З метою підвищення ефективності батьківських зборів доцільно заздалегідь визначити проблемне поле бесіди на основі актуальних для класу виховних питань.

Таким чином, формування правої культури та правосвідомості починається саме з сім'ї. Дотримуючись правових норм, батьки власним прикладом зміцнюють основу правової свідомості дітей. Форми взаємоспівпраці вбачаємо у створенні «школи свідомого батьківства» з метою пропаганди правового виховання. Проведення заходів (лекторіїв, «круглих столів», консультаційних пунктів, вікторин, конкурсів тощо), спрямованих на розвиток правової культури в родинно-шкільному просторі.

2. Розробка ціннісно-формульованого та практико зорієнтованого змісту шкільної правової освіти.

Сучасний демократичний розвиток країни визначає необхідність формування не лише правових знань, а й громадянської активності особистості, усвідомлення нею власної важливості і значення у суспільному житті та відповідальності за розвиток держави.

Актуалізує питання правової освіти і виховання постійне оновлення нормативно-правової бази. Крім цього, актуальність проблеми правового виховання зумовлена такими чинниками:

– різнобічний розвиток особистості передбачає формування культури поведінки, тому що культурна людина, яка має ґрунтовні знання, гарно працює чи навчається, не може порушувати визнані суспільством моральні норми та чинне законодавство;

– актуальність профілактики дитячої злочинності, кількісні показники якої постійно зростають, адже зростання злочинності серед неповнолітніх випереджає загальну тенденцію до збільшення правопорушень у країні загалом. З огляду на це, правовиховна робота з учнями є необхідною як у родині, так і з перших днів перебування в закладі освіти.

Таким чином, поняття «правове виховання» і «правова освіта» можна вважати системою процесу соціалізації, яка поєднує в собі:

- морально-етичні якості;
- правові знання;
- правову культуру.

Частиною громадянського виховання, без сумніву, можна вважати зазначені категорії, позаяк їх взаємозв'язок не викликає сумнівів. Освітній заклад є базою формування громадянської компетентності, яка безпосередньо впливає на загальний рівень правової культури і свідомості учнівської молоді. Саме в школі дитина отримує основу майбутніх правових знань, відбувається формування в неї вмінь та практичних навичок, розвивається почуття гідності громадянина своєї країни.

Вплив на правове виховання учнівської молоді здійснюється безпосередньо під час освітнього процесу за напрямками:

- розроблення тематики бесід правовиховного спрямування. З основами правових знань учні знайомляться, зазвичай, у школі під час виховних годин. З учнями середньої і старшої ланки часто проводять практичні справи на засвоєння основ правових знань, механізмів діяльності держави, суспільних принципів, прав і свобод громадян України, профілактичні бесіди з метою попередження правопорушень серед неповнолітніх;

- інтеграція правового виховання в освітній процес. Поєднання виховних і освітніх процесів, без виокремлення пріоритетного напрямку. Додавання позанавчальних та позаурочних заходів до вже існуючої програми правового виховання;

- втілення правового виховання у позаурочний та позанавчальний процес. Для досягнення цієї мети використовуються різноманітні форми й методи правового виховання, що передбачають екскурсії, диспути, змагання, лекції тощо. Подібні заходи дають можливість практичного закріплення набутих знань, попрацювати над розвитком комунікаційних навичок;

– забезпечення прав і свобод під час перебування в освітньому закладі. Як було зазначено вище, саме у школі найбільш сприятливе середовище для ефективного формування правовиховних знань, умінь та навичок. Однією з форм закріплення здобутих знань вважаємо учнівське самоврядування

Отже, у сучасних типових освітніх програмах закріплено низку обов'язкових дисциплін, що включені в інваріантну частину типових робочих навчальних планів: «Громадянська освіта», «Людина і світ», «Правознавство» [300]. Основна мета згаданих курсів – дати учням уявлення про основні поняття і категорії права, які можуть мати місце у повсякденному житті молоді; посилити роль права, аргументувати необхідність дотримуватися чинного законодавства; сприяти розвитку правової свідомості учнівської молоді, як ознаки правової держави. Корекція змісту правової освіти за рахунок збільшення годин для практичного застосування отриманих знань, умінь і навичок, на нашу думку, дозволить посилити рівень правової свідомості учнів (розбір ситуативних завдань, розв'язання правових задач, підготовка до дебатів, практика складання елементарних нормативних документів тощо).

3. Розвиток учнівського самоврядування

Учнівська молодь активно бере участь у шкільному самоврядуванні, яке є важливим елементом прояву самостійності та інтелектуального середовища розвитку особистості. Ефективні результати отримуються завдяки тому, що учнівське самоврядування може мати кілька варіантів форм та виявів.

Навчальний заклад – це, без сумніву, суспільство. І це не дивно, бо основи формування початкових знань та громадянських навичок ми отримуємо саме там. Таким чином, учнівське самоврядування дозволяє створити умовну модель суспільства з метою отримання соціальних навичок. Педагогічний колектив виконує консультативну роль, сприяючи

самостійному прийняттю рішень учнів. Однією з основних умов розвитку учнівського самоврядування має бути професіоналізм педагога, який зацікавлений у співпраці.

На педагога покладається велика відповідальність за подальші прийняті рішення учнів, за прояв їх самостійності і почуття впевненості, за рівень вмотивованості до виконання поставлених цілей і завдань. Дотримуючись цих умов, можна досягти високоорганізованого учнівського самоврядування. Виконання означених умов – запорука стабільної організованості самоврядування, якісного виконання спільної справи, вболівання за спільну справу.

В умовах учнівського самоврядування формуються такі якості:

- почуття відповідальності за поставлені цілі і завдання, за загальну справу;
- морально-етичні якості (толерантність, неупередженість, справедливість);
- необхідність у прояві ініціативи, не боятися висловлювати свою позицію і думки;
- самостійність;
- креативність;
- стійкість.

Отже, учнівське самоврядування – це, насамперед, творча і синтетична атмосфера, де поважаються права кожного і дотримуються демократичних принципів. Це дієвий спосіб співпраці. Ефективний педагогічний інструмент. Для повноцінної роботи учнівського самоврядування важливо дотримуватися наступних педагогічних умов:

- довірливі та дружні стосунки між всіма учасниками самоврядування;
- забезпечення прав і свобод;
- толерантність;

- відмова від примусу, виконання завдань лише на добровільній основі;

- взаємоповага;

- демократичний характер управління;

- створення середовища сприятливого для творчості;

- колективна підтримка тощо.

Правильно організоване учнівське самоврядування – це запорука дієвого виховного потенціалу, що має на меті сформувати ціннісні орієнтири, розвинути лідерські якості, впевненість у собі, практичне відпрацювання соціальних сценаріїв, сприяти розвитку активної громадянської позиції учнівської молоді, надати потенційний простір для розвитку особистих якостей, забезпечити якісний процес соціалізації.

Отже, учнівське самоврядування – це одна з найдієвіших форм взаємодії з усіма учасниками освітнього процесу, яка сприяє розвитку громадянських компетентностей учня на демократичних принципах в умовах самореалізації.

4. Наскрізна правопросвітницька робота в освітньому процесі.

В умовах сьогодення надзвичайної актуальності набуває проблематика правового виховання, а саме – підвищення рівня правової культури учнівської молоді, виховання активної громадянської позиції.

Основною метою педагогів має бути пошук ефективних форм правового виховання, які б у повній мірі сприяли співпраці та убезпечували б учнівську молодь від правопорушень. Іншими словами, модель правового виховання:

- контроль пропусків;

- робота шкільної ради профілактики з правопорушень;

- соціально-психологічний супровід;

- дисципліна учнів;

- створення бази даних.

Правовиховна робота в школі побудована за такими напрямками:

- пропедевтична робота із запобігання правопорушень;
- правовиховні заходи.

На початку начального року складається план роботи ради профілактики правопорушень, в рамках якого заплановані систематичні зустрічі з метою профілактики правопорушень серед молоді.

Важливим аспектом профілактичної роботи є контроль за відвідуванням. Пропуски фіксуються у відповідному журналі щоденно, а за результатами моніторингу відвідування проводиться відповідна робота. І тут знову не обійтись без учнівського самоврядування.

Особлива увага має приділятися батьківському всеобучу, адже саме в родині прищеплюються основні морально-етичні принципи необхідні для життєдіяльності. Навчальний заклад ініціює співпрацю з цього питання, адже важко переоцінити важливість якісної взаємодії з родиною. Часто на батьківських зборах піднімається питання належного рівня виконання батьківських обов'язків.

До тематики батьківського всеобучу відносять безліч питань. Частина з них стосується необхідності належного виконання батьківських обов'язків, дотримання норм і правил поведінки, неприпустимість проявів насильства відносно до власних дітей. Постійного спілкування потребують батьки, діти яких перебувають на внутрішньошкільному обліку правопорушників. З батьками таких дітей проводиться особлива робота. Це постійні бесіди та консультації, відвідування вдома та обстеження житлово-побутових умов, залучення соціально-психологічної служби, розробка інформаційних буклетів та стендів.

Під час освітнього процесу в рамках правового виховання проводяться дні, тижні та місячники правового виховання з метою профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

Отже, з метою пропедевтичної роботи, доцільно було б залучати учнівську молодь до пропаганди здорового способу життя, проводити роботу щодо шкідливості вживання алкоголю, психотропних речовин та прекурсорів, тютюну. Створення агіт-бригад, клубів антикуріння та антиалкоголю, проведення екскурсій, зустрічей з медичними працівниками, виготовлення листівок, плакатів тощо.

5. Співпраця учнівської молоді з органами влади.

На сьогоднішній день розбудова демократії неможлива без активної участі громадськості. Для педагогічної спільноти та органів влади одним із пріоритетних напрямів роботи стає співпраця. Нормативно-правова база освітньої проблематики спрямована на оновлення державної політики на засадах демократії, адже активне залучення громадськості до життя держави сприятиме оновленню системи.

Для розвитку демократичного суспільства надзвичайно важливо залучати молодь до процесів, пов'язаних з прийняттям рішень, участі в проєктах.

Проблематика взаємодії освітнього закладу і органів влади з метою налагодження робочих відносин досить актуальна в умовах сьогодення. Аналіз теоретичного підґрунтя дозволив окреслити чинники розвитку громадської думки молоді:

– креативність молоді забезпечує прийняття нестандартних рішень, що в свою чергу впливає на оновлення системи самоврядування;

– готовність до модернізації в умовах євроінтеграційних процесів.

На державні органи покладено багато функцій, зокрема, й питання молодіжної політики. Отже, перед органами місцевого самоврядування постає важливе завдання щодо впровадження молодіжної політики і дотримання законодавства з цього питання. Робота має бути спрямована на покращення стану роботи в сфері молодіжної політики, а також сприяння її розвитку.

Історико-педагогічний аналіз показав, що зазначена форма роботи потребує ширшого застосування. Ми вважаємо, що активне залучення учнівської молоді у процеси профілактики правопорушень серед неповнолітніх посилить ефект самовиховання. Залучаючи депутатський корпус до взаємодії, молодь матиме змогу прийняти участь у підготовці законопроектів, що позитивно впливатиме на їх свідомість. Серед форм співпраці можуть бути – створення системи центрів молодіжних угруповань при комітетах органів влади всіх рівнів, проведення воркшопів, зустрічей, майстер-класів з відомими правозахисниками та громадськими активістами, супровід ініціатив від учнівської молоді для законодавчого закріплення народними депутатами.

6. Створення патронажних центрів.

Створення патронажних центрів є одним із перспективних напрямів використання досвіду.

Відповідно до відомих підходів, в основі методів патронажу – психологічний та соціальний аспекти, відповідно до ситуації. Патронаж передбачає надання певних соціальних послуг. Це не тільки відвідування вдома. Так, патронаж це ще й:

- супровід та вплив на життя;
- постійне перебування соціального працівника в сім'ї;
- контроль.

Патронаж вирішує такі завдання:

- діагностика – вивчення побутових умов, обстеження на предмет факторів ризику (побутових, медичних, соціальних), аналіз проблемних ситуацій;
- реалізація заходів, спрямованих на виконання конкретних завдань (психологічна допомога, освітня допомога або супровід);

– контроль – оцінка житлово-побутових умов родини, рекомендації батькам за необхідності; аналіз стану виконання попередніх результатів зустрічі (при повторній зустрічі).

Таким чином, мета патронажу – супровід та забезпечення належних умов, що з часом дозволять самостійно вирішувати життєво-побутові задачі.

Патронажні послуги – це системна безперервна робота, яка спрямована на вирішення складних умов, у яких опиняється родина. Патронат дозволяє скеровувати дії соціальних служб на:

– більш системну роботу у випадках, де родина потребує особливої уваги;

– виявлення зв'язків родини, що позитивно чи негативно впливають на загальну атмосферу в сім'ї;

– виявлення зовнішніх чи внутрішніх факторів, що безпосередньо впливають на родину;

– знаходження важелів для сприяння самореалізації.

Правове виховання – це єдина система взаємодії всіх соціальних інститутів. Патронажні центри за місцем проживання створили б можливість всебічної правовиховної роботи, а залучення представників правоохоронних органів посилює б позитивний ефект.

Таким чином, історико-педагогічний аналіз показав, що використання досвіду правового виховання учнівської молоді в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття у сучасний освітній простір є доцільним і актуальним.

Висновки до другого розділу

У другому розділі «Гене́за правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору (кінець XX – початок XXI століття)» розкрито тенденції правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору кінця XX – початку XXI століття; проаналізовано нормативно-правові документи, що визначали пріоритетні напрями правового виховання учнівської молоді; розкрито зміст та організаційні основи правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі України.

Консервативно-ідеологічний період охоплює 1984–1990 рр. Прийняттям Постанови Центрального комітету Комуністичної партії України і Ради Міністрів Української РСР «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984 р.) розпочався період інтенсивного розвитку правового виховання. У цьому нормативно-правовому документі визначено основні аспекти реформування освіти, що мали позитивний вплив на процес правового виховання, а саме: поступовий перехід на одинадцятирічне навчання; формування глибоких ідейно-моральних і громадянських якостей у середній ланці освіти; збільшення в старшій школі кількості годин на суспільно-гуманітарний цикл (4 години на тиждень понад навчальний план завдяки факультативним заняттям); перехід на навчання дітей із шестирічного віку; поглиблення ідейно-теоретичного змісту освітнього процесу; оновлення навчальних програм, підручників; формування високих морально-правових якостей; посилення значення патріотичного виховання; запровадження нового курсу «Суспільствознавство» на експериментальному рівні.

У процесі дослідження виявлено, що значна увага приділялась ідеологічній складовій в освітньому процесі. У культурно-освітньому середовищі особливого значення набували ідеї соціалістичного

інтернаціоналізму, утвердження радянського способу життя як єдино прийняттого, несприйняття буржуазної ідеології. Водночас спостерігалось підвищення ролі родини, її моральної відповідальності за виховання своїх дітей, активне залучення батьків до освітнього процесу шляхом активізації батьківських комітетів та педагогічного всеобучу.

У процесі аналізу правового виховання зазначеного періоду були виявлені якісні та кількісні зміни (удосконалення мети і змісту, упровадження загальнообов'язкового курсу, пропедевтичних/курсів за вибором). Зміст правової освіти, зокрема превентивних заходів, коригувався відповідними нормативно-правовими актами. Аналізуючи навчально-методичне забезпечення освітнього процесу у 80-ті роки ХХ століття, було виокремлено основні методи для вивчення предметів і факультативних курсів суспільно-гуманітарного циклу: лабораторні заняття; екскурсії, бесіда, розповідь вчителя; демонстрація наочних посібників.

Робота з батьками була побудована на принципах співпраці. Працівники правоохоронних органів проводили активну превентивну діяльність (робота з жителями мікрорайону, читання лекцій, залучення батьків до спільних заходів). Побудовано алгоритм співпраці з неблагополучними сім'ями для контролю та попередження правопорушень серед неповнолітніх.

Значною перешкодою на шляху розвитку правового виховання стало ускладнення соціально-політичної ситуації в країні, що впливало на збільшення кількості випадків правопорушень серед молоді.

Пошуково-контroversійний (1991–2002 рр.) період характеризується суперечливою освітньою політикою, загальним зростанням злочинності, що зумовило потребу в доповненні та уточненні розпорядчих документів.

1991 рік ознаменувався важливою подією для становлення демократичної держави – ухваленням Акту проголошення незалежності України. Було започатковано процеси реформування у всіх сферах,

зокрема в освітній галузі (Закон України «Про освіту» 1991 р.). Питання правового виховання в родинно-шкільному просторі набувало дедалі більшої актуальності у зв'язку з подальшим зростанням кількості правопорушень і сприяло визначенню низки державних заходів й ухвалення Постанови Верховної Ради України «Про державну програму боротьби зі злочинністю» № 3325-ХІІ від 25.06.1993 р. Ситуація з рівнем правової свідомості загострилася, відбувся розпад усталених моральних інститутів, що поглибило проблему антисоціальних явищ. Різке скорочення кількості спортивних клубів, шкіл, позанавчальних закладів освіти призвело до ускладнення криміногенної ситуації в країні.

Особливої уваги в досліджуваній період заслуговує концепція розвитку в Україні юридичної освіти в умовах побудови правової держави. Основною метою цього документа було сформувати компетентності, необхідні для розуміння природи і функцій права, змісту теоретичних засад, принципів і основних юридичних інститутів, застосування права, а також меж юридичного регулювання різних суспільних відносин.

Для досягнення поставлених цілей, окреслених у нормативних документах про реформу освіти, визначалися механізми вдосконалення форм та методів роботи, які б забезпечували розвиток загального рівня правосвідомості та підвищення правової культури в умовах родинно-шкільного простору. Серед ефективних форм були: урок, конференції, лекції, семінари, екскурсії, практичні заняття (виконання вправ, розв'язання правових задач, проходження тестів тощо), факультативи (авторські програми і курси), зустрічі з представниками органів влади та правоохоронної системи, круглі столи, творчі конкурси, тематичні зустрічі, позакласні заходи та багато інших.

Робота з батьками була вибудована на тих же засадах, що і в попередні роки. Однак, варто зазначити про посилення ролі класного керівника, на якого покладалася функція виховного супроводу. Складався соціальний паспорт класу, в якому зазначалися основні проблемні

категорії дітей. Таким чином, через взаємодію школи і сім'ї забезпечувалася профілактична правовиховна робота.

Серед позитивних здобутків означеного періоду – якісне і кількісне збільшення взаємозв'язків між соціальними інститутами (школа, сім'я, держава).

Третій період – *компетентнісно-демократичний* – 2003–2017 рр. (I субперіод – 2003–2008 рр., II субперіод – 2009–2017 рр.) Протягом цих років здійснювалися активні реформи, зокрема й правового виховання. Освіта зазнавала постійної модернізації підходів до змісту правового виховання (акцент на формуванні в учнівської молоді ціннісного ставлення до самого себе та соціуму, розвиток моральних якостей, формування громадянської компетентності; створення сучасного правоосвітнього простору; інтеграція та гуманізація освітнього процесу; розширення змісту, форм та методів роботи з учнівською молоддю).

У 2003 році відбувається розширення змісту правового виховання завдяки доповненню циклу суспільних предметів обов'язковими курсами «Людина і суспільство» або «Основи філософії», що вводилися поступово. Серед пріоритетів – виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина, реалізація права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань, виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй тощо.

Важливим етапом розвитку правового виховання учнівської молоді стає затвердження Концепції національно-патріотичного виховання (2015 р.). Пріоритетними цілями розвитку правового виховання в зазначений період визначено формування в молодого покоління високої

патріотичної свідомості, почуття гідності, вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави.

У зазначений період простежується оновлення освітньої лінії «Громадянська освіта». Відбувається введення авторських курсів («Практичне право», «Ми громадяни»), оновлення навчально-методичної бази (розширення змісту предметів «Основи правознавства», «Право» тощо), упровадження сучасних освітніх технологій в освітній процес.

Робота з батьками була розширена додатковими кейсами взаємодії. Особлива роль покладалася на психологічну службу школи, яка стала обов'язковою в усіх навчальних закладах. На основі діагностики, як одного із методів профілактики правопорушень, була побудована взаємоузгоджена і цілеспрямована спільна робота з усіма учасниками освітнього процесу.

У процесі історико-педагогічного дослідження зазначених періодів було визначено перспективи творчої реалізації прогресивних ідей досвіду правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі сучасної країни. Основними напрямками процесу розвитку правового виховання окреслено такі:

– інтеграція сім'ї та школи щодо забезпечення єдності виховних ідеалів, підходів і принципів у формуванні правосвідомості громадян держави;

– спільна участь родини і школи в правовиховних громадських проєктах і програмах;

– розробка ціннісно-формуального та практико зорієнтованого змісту шкільної правової освіти;

– наскрізна правопросвітницька робота в освітньому процесі;

– розвиток учнівського самоврядування; співпраця учнівської молоді з органами влади;

– створення патронажних центрів.

Основні положення другого розділу відображено в таких публікаціях автора: [159, 162, 165, 166, 167, 169, 172, 175, 176, 63, 68].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми:

1. Понятійно-термінологічний аналіз наукової та енциклопедичної літератури дав змогу уточнити зміст основних дефініцій дослідження «родинно-шкільний простір», «правове виховання в умовах родинно-шкільного простору»). З'ясовано, що правове виховання в умовах родинно-шкільного простору є цілеспрямованим, цілісним, систематичним процесом формування правової компетентності учнівської молоді шляхом взаємодії сім'ї і закладу освіти на основі єдності мети, принципів і завдань.

Комплексний аналіз джерельної бази засвідчив, що генеза змісту, форм і методів правового виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору перебувала в прямій залежності від низки чинників: *суспільно-економічних* (домінування провідних ідеологій та суспільних цінностей; економічний розвиток країни), *культурно-освітніх* (зміна парадигми правового виховання; реформування освітньої галузі), *змістово-правових* (нормативно-правова база, структура та організація правового виховання у суспільстві; зміст суспільствознавчих дисциплін).

2. На основі історико-педагогічного аналізу розвитку правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі в 1984–2017 рр. виокремлено три періоди:

I період – консервативно-ідеологічний. Хронологічні межі охоплюють 1984–1990 рр. Період характеризувався надмірною ідеологізацією освітнього процесу, формуванням глибоких ідейно-моральних і громадянських якостей у середній ланці освіти, запровадженням інваріантних та варіативних дисциплін правового змісту. Робота з батьками відмічається особливою атмосферою взаємодії. Спільними зусиллями проводилася превентивна робота.

II період – пошуково-контroversійний. Хронологічні межі охоплюють 1991–2002 рр. Цей період позначений пошуком механізмів

удосконалення правого виховання та розпадом усталених моральних інститутів і загостренням проблеми антисоціальних явищ. Робота з батьками підсилюється розширенням функціоналу класного керівника (соціальний патронаж, супровід проблемних категорій учнівської молоді).

III період – компетентнісно-демократичний. Хронологічні межі охоплюють 2003–2017 рр. (I субперіод – 2003–2008 рр.; II субперіод – 2009–2017 рр.). Період відзначається реформуванням освіти, пріоритетними акцентами є патріотизм, цінність людини, вільне формування політичних і світоглядних переконань учнів, громадянської компетентності. У зазначений період простежується оновлення освітньої лінії «Громадянська освіта». Відбувається введення авторських курсів («Практичне право», «Ми громадяни»), оновлення навчально-методичної бази (розширення змісту «Основи правознавства», «Право» тощо), упровадження сучасних освітніх технологій в освітній процес. Робота з батьками перейшла на новий рівень взаємодії (результати психодіагностики використовувались для профілактики правопорушень).

3. Вивчення джерельної бази дослідження та ретроспективний аналіз дали змогу визначити тенденції розвитку змісту, форм і методів правового виховання впродовж 1984–2017 рр. Зокрема, консервативно-ідеологічний період (1984–1990 рр.) характеризується фундаменталізацією розвитку правового виховання з ідеологічним забарвленням. У той же час спостерігається розширення змісту правового виховання шляхом запровадження нових факультативних курсів, наприклад «Суспільствознавство», збільшення кількості годин понад навчальний план на вивчення суспільно-політичних дисциплін. Аналізуючи форми і методи зазначеного періоду, слід зауважити їхню класичність – пояснення, розповідь, лекція, бесіда, робота з підручником, виконання вправ тощо. Водночас школа була осередком правового виховання як системного процесу. Батьки залучалися до педагогічного всеобучу та роботи в батьківських комітетах.

Пошуково-контroversійний період (1991–2002 рр.) характеризується досить суперечливою правовиховною політикою. Етап декларування культурно-правових цінностей, з одного боку, та зменшення кількості годин для вивчення предметів суспільного циклу шляхом заміщення дисциплінами інших циклів (уведення предмета «Основи ринкової економіки» замість предмета «Суспільствознавство»), з іншого. Відбулося вдосконалення змісту правового виховання шляхом появи нових предметів, таких як «Основи української держави і права», «Людина і світ», «Основи правознавства». Роль родини в зазначений період – активне залученням до всіх правовиховних заходів (батьківські лекторії, тижні права, тематичні зустрічі тощо).

Компетентнісно-демократичний період (2003–2017 рр.) характеризується демократизацією українського суспільства; запровадженням компетентнісного підходу, зокрема й у правовиховній роботі; удосконаленням змісту правового виховання. У зазначені роки правовиховна система мала патріотичне підґрунтя. Державна та освітня політика була спрямована на піднесення прав і свобод громадянина, дотримання законів. Період означений якісними змінами змісту правового виховання, а саме впровадженням нових предметів: «Практичне право», «Ми громадяни», «Основи правознавства», «Право». Оновлення змісту відбувалося, але забезпечувалося традиційними формами і методами роботи під час освітнього процесу. Однак слід зазначити, що взаємодія родини і школи відмічається деяким спадом активності та комунікації, тому провідна ідея періоду – пошук нових ефективних форм роботи з батьками задля забезпечення єдності виховних ідеалів, підходів і принципів у вихованні правосвідомого громадянина держави.

4. Визначено перспективи творчої реалізації прогресивних ідей досвіду правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі сучасної країни. Досліджено, що напрями процесу розвитку правового виховання є: інтеграція сім'ї та школи щодо забезпечення

єдності виховних ідеалів, підходів і принципів у вихованні правосвідомого громадянина держави; спільна участь родини і школи у правовиховних громадських проєктах і програмах; розробка ціннісно-формульованого та практико зорієнтованого змісту шкільної правової освіти; наскрізна правопросвітницька робота в освітньому процесі; розвиток учнівського самоврядування; співпраця учнівської молоді з органами влади; створення патронажних центрів. Історико-педагогічний аналіз показав, що використання досвіду правового виховання учнівської молоді України в кінці ХХ – на початку ХХІ століття в сучасному освітньому просторі є доцільним і актуальним.

Дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми і засвідчує необхідність подальшої розробки таких її питань: науково-практичні розвідки проблематики розвитку правового виховання в сучасному аспекті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. В. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс* / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький, 2013. № 15. С. 10–13.

2. Академічний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення 29.05.2019).

3. Андрусишин Б. І. Концептуальні засади та перспективи розвитку шкільної правової освіти України : проект. URL: [http://kis.mon.gov.ua/sites/.../ Project_NPU_Andrusishin.doc](http://kis.mon.gov.ua/sites/.../Project_NPU_Andrusishin.doc) (дата звернення 9.04.2018).

4. Андрусишин Б. І. Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі. *Юридичні читання молодих вчених* : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (23–24 квітня 2004 р., м. Київ). Київ, 2004. С. 3–13.

5. Андрусишин Б. І. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні. *Юридичний журнал*. 2007. № 4. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2635> (дата звернення 14.11 2018).

6. Арешонков В. Ю. Науково-методичні підходи до формування інтегрованого змісту предмету «Людина і суспільство» в 90-х роках ХХ ст. *Педагогічний дискурс* / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький, 2014. № 17. С. 9–14.

7. Березівська Л. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991). *Історико-педагогічний альманах*. 2011. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2011_1_12 (дата звернення 6.10.2018).

8. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. 505 с.

9. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.
10. Богачов С. В. Теоретико-правові засади правової освіти в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2010. 227 с.
11. Богачов С. В. Теоретико-правові засади правової освіти в Україні : монографія / за заг. ред. О. Л. Копиленка ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ : Леся, 2011. 216 с.
12. Богданова І. М. Соціальна педагогіка : навч. посіб. для студентів і викладачів ВНЗ. Київ : Знання, 2008. 343 с.
13. Боголюбов Л. Н. Об итогах обсуждения проекта программы по обществоведению. *Преподавание истории в школе*. 1987. № 4/5. С. 24–28.
14. Бондарук В. О. Правова освіта в Замойській академії (1594–1784 рр.). *Часопис Київського університету права*. Київ, 2013. № 3. С. 49–52.
15. Бугаєць Н. А., Трубавіна І. М. Теорія і практика взаємодії сім'ї та школи. Харків : ХДПУ, 2001. 102 с.
16. Васильев К. И. Работа с архивным материалом. Москва : Просвещение, 1972. 159 с.
17. Ваховський Л. Ц. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз. *Шлях освіти*. 2007. № 1. С. 42–45.
18. Ващенко Л. Інноваційне середовище післядипломної педагогічної освіти. *Післядипломна освіта*. 2012. № 1. С. 37–40.
19. Владимірова В. І. Педагогічні проблеми формування правової культури вчителя в історії вищої педагогічної школи України (1917–2002 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Луган. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2003. 22 с.
20. Волкова Н. П. Педагогіка. Київ : Академвидав, 2007. 618 с.

21. Всесвітня Декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075 (дата звернення 11.02.2019).
22. Ганзенко О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2003. 16 с.
23. Гасенко Т. В. Правова освіта та правове виховання в процесі соціалізації учнівської молоді. *Таврійський вісник освіти* / Херсон. акад. неперер. освіти. Херсон, 2009. № 4. С. 48–58.
24. Годяк А. І. Правова освіта працівників органів внутрішніх справ: теоретико-правовий вимір : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2013. 24 с.
25. Голант Е. Я. К характеристике отдельных этапов развития советской школы. *Педагогика*. 1958. № 2. С. 107–111.
26. Головка Н. І. Правова педагогіка : навч. посібник. Київ : МАУП, 2007. 248 с
27. Головченко В. Особливості формування правової культури молоді. *Право України*. 2004. № 10. С. 120–124.
28. Головченко В. Правові механізми формування правосвідомості студентів. *Право України*. 2006. № 4. С. 100–103.
29. Головченко В. В. Право в житті людини : статті. Київ : Оріон, 2005. 336 с.
30. Головченко В. В. Правове виховання учнів, молоді: питання методології і методики. Київ : Наукова думка, 1993. 157 с.
31. Головченко В. В. Теоретические вопросы эффективности правового воспитания : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Киев, 1982. 19 с.

32. Головченко В. В. Юридична термінологія : довідник. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 127 с.
33. Гончар М. В. Розвиток нижчої професійної освіти на Півдні України у II половині XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2016. 19 с.
34. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 366 с.
35. Городиський М. Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1998. 19 с.
36. Гребенников И. В. Основы семейной жизни. Москва : Просвещение, 1991. 160 с.
37. Григорьева Н. А. Государственная политика в области гражданского образования в СССР: вехи реформирования средней и высшей школы в 1958–1984. *Научные ведомости*. 2008. № 10 (50). С. 134–140.
38. Григорьева Н. А. Государственная политика и практика развития гражданского образования в России (1958–2006 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Астраханский государственный университет. Астрахань, 2009. 42 с.
39. Гриньова Я. Г. Формування правової культури майбутніх фахівців транспортної галузі у процесі вивчення правових дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. 20 с.
40. Гринько Г. Ф. Порадник по соціальному вихованню дітей. Харків : Всеукраїнське державне видавництво, 1920. 23 с.
41. Гуз А. Сучасна шкільна правова освіта України: аналіз джерельної бази проблеми (1991–2007 рр.). *Сторінки історії*: збірник

наукових праць. Київ, 2008. Вип. 27. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/12308> (дата звернення 12.08.2018).

42. Гуз А. М. Еволюція шкільної правової освіти України у другій половині XIX–XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2009. Вип. 16. С. 33–39.

43. Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні (1991–2007 рр.): історичний і теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 40 с.

44. Гуманистические воспитательные системы вчера и сегодня (в описаниях авторов и исследователей). Москва : Пед. общ-во России, 1998. 336 с.

45. Гупан Н. М. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації. *Рідна школа*. 2013. Вип. 8/9. С. 67–70.

46. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : АПН, 2002. 224 с.

47. Давыдов Г. П. Основы правового воспитания учащихся общеобразовательной школы : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00. Москва, 1984. 370 с.

48. Демакова И. Д. Воспитательная деятельность педагога как фактор гуманизации пространства детства. Казань : ТГГИ, 2000. 164 с.

49. Денисов В. Н. Програма курсу «Права людини» для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 19. С. 2–25.

50. Денисюк Т. Ф. Історіографічний аналіз розвитку змісту початкової освіти України у 50–90-х роках XX століття. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1110/1/06dtfprou.pdf> (дата звернення 26.04.2018).

51. Державний стандарт базової та повної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України № 4 від 14 січня 2004. URL:

<http://mon.gov.ua/content/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0/derj-standart.pdf> (дата звернення 8.05.2018).

52. Дзьобань О. П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2013. № 4. С. 179–184.

53. Довідка про основні заходи, проведені державними та громадськими організаціями Української УРСР з питань антиалкогольної та антинаркотичної правової пропаганди. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1267. Арк. 14 зв., 102.

54. Докукина Е. М. Взаимодействие школы и семьи в формировании нравственных основ поведения младших школьников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / АПН Украины, Институт педагогики. Київ, 1993. 176 с.

55. Документи (інформація, довідки) про вивчення стану правового виховання в міністерствах, відомствах, підприємствах, установах і організаціях (16 квітня – 29 жовтня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1516. Арк. 103.

56. Документи про надання допомоги на місцях відділам юстиції по організації правової пропаганди та правового виховання громади (доповідні записки, довідки). *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1353. Арк. 41.

57. Дорошенко Т. Н. Роль судей в повышении правового просвещения советских граждан: анализ регионального опыта. *Вестник Новгородского государственного университета*. Новгород, 2014. № 88. С. 65–68.

58. Дубровина И. Этика и психология семейной жизни. Москва : Просвещение, 1984. 256 с.

59. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. 1230 с.

60. Євхутич І. М. Право і мораль в системі соціальних уявлень сучасного суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.0 0.01 / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Львів, 2015. 230 с.

61. Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* Харків, 2013. № 4. С. 184–189.

62. Жорова І. Я. Теорія і практика розвитку професіоналізму вчителів природничих дисциплін у системі післядипломної освіти України (1940-і рр. ХХ – початок ХХІ ст.): монографія. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. 448 с.

63. Жорова І. Я., Остапенко Л. В. Актуальні тенденції правового виховання учнівської молоді в умовах сучасного освітнього простору в Україні. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць.* Київ, 2019. Вип. 31. С. 79–84.

64. Зайченко І. В. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Київ : Освіта України, КНТ, 2008. 528 с.

65. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів : Паїс, 2007. 312 с.

66. Збірник наказів народного комісаріату освіти. 1936. № 26. С. 3.

67. Звіт відділу правової пропаганди Міністерства Юстиції УРСР за IV квартал 1987 року. 6 січня 1988 р. № 07-134-9. *ЦДАВО України.* Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1267. Арк. 1,2 зв., 102.

68. Зміст, форми і методи організації правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: історико-педагогічна ретроспектива : методичні рекомендації. КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 21 с.

69. Іваній О. Формування правової компетентності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки. *Проблеми підготовки*

сучасного вчителя / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2013. № 7. С. 162–167.

70. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2001–2002 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2001. № 15/16. С. 10–15.

71. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2002–2003 навчальному році (продовження). *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2002. № 14. С. 3–5.

72. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2004–2005 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2004. № 13/14. С. 3–23.

73. Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. Київ, 2015. № 8. С. 39–42.

74. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/28212-41-ponyattya-klasifikats-djerelezavdannyyaznachennya-.html> (дата звернення 13.03.2018).

75. Калиновський Ю. Ю. Правове виховання у вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2013. № 2. С. 124–133.

76. Кахнич В. С. Становлення і розвиток правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету (XVII–XX ст.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2012. 20 с.

77. Кашкар'юв Г. В. Методика викладання правознавства в школі в опорних схемах і таблицях. Харків : Основа. 2011. 64 с.

78. Кащук М. Г. Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина XX століття) : дис. ...

канд. пед. наук : 13.00.01 / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2015. 249 с.

79. Квіткін П. В. Правова культура і соціальна відповідальність військовослужбовців. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* Харків, 2013. № 3. С. 242–244.

80. Кирда А. Г. Тенденції розвитку цілей освіти в розвинених країнах світу і Україні (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 26 с.

81. Кириченко В. І. Виховний простір: сутність і технологія створення. *Постметодика.* 2009. № 2 (86). URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Postmetodyka/2009_2/kirichenko.pdf (дата звернення 31.05.2019).

82. Клочан Ю. В. Анімація сімейного дозвілля як акмеологічна засада сімейного життя. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки.* Луганськ, 2011. Ч. 2, № 4 (215). С. 53– 57.

83. Клочкова Д. М. Формування правової компетентності у майбутніх учителів в процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2011. 16 с.

84. Клунко Р. Ю. Підготовка майбутніх учителів до формування правової культури учнів загальноосвітніх шкіл України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Київ, 2019. 23 с.

85. Коваленко Н. Ю. Співвідношення права і моралі у контексті правової культури. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Херсон, 2015. № 3. С. 20–23.

86. Колган Т. В. Формування громадянської компетентності старшокласників у навчально-виховному процесі середньої загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2012. 20 с.

87. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. Москва : Политиздат. 1987. 366 с.

88. Конституція України : із змінами і доп. Київ : Атіка, 2006. 64 с.

89. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 12.06.2018).

90. Костенко О. Історія становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. *Наукові записки з української історії* / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 33. С. 215–218.

91. Костенко О. М. Юридична наука, освіта і правове виховання у механізмі забезпечення правопорядку (в контексті соціально-натуралістичної юриспруденції). *Держава і право у світлі сучасної юридичної науки* : збірник наукових праць на пошану академіка Ю. С. Шемшученка. Київ, 2010. С. 388–400.

92. Костів В. Родинна педагогіка : у 3т. Івано-Франківськ : Плай, 2002. Т. 1: Основи родинних взаємовідносин. 288 с.

93. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій : навч. посібник. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.

94. Котюк І. Проект програми «Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства». *Історія в школах України*. 2002. № 5. С. 50–55.

95. Кравченко О. Б. Правова компетентність фахівця УИПА. URL: http://www.rusnauka.com/23_NTP_2012/Pedagogica/2_114830.doc.htm (дата звернення 11.09.2018).

96. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : монографія. Київ : Фенікс, 2009. 416 с.
97. Краснов Д. А. Особенности преступности несовершеннолетних в годы Перестройки, 1985–1991 гг. *Бизнес в законе*. 2014. № 1. С. 20–34.
98. Криштак І. В. Організація правового виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2007. 298 с.
99. Криштак І. В. Організація правового виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 20 с.
100. Криштак І. В. Роль школи у правовому вихованні старшокласників у другій пол. ХХ століття. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2006. № 12. С. 84–87.
101. Кудрявцев В. Н. Современная социология права. Москва : Юрист, 1995. 257 с.
102. Кузьменко В. В. Теоретичні і методичні засади формування в учнів наукової картини світу в історії розвитку шкільної освіти (ХХ століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2009. 44 с.
103. Кузьменко Ю. В. Деякі проблеми формування правової культури студентської молоді. *Методологічні та методичні проблеми формування історичної пам'яті учнівської молоді* : матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції (13–14 грудня 2012 р., м. Херсон). Херсон, 2012. С. 112–114.
104. Кузьменко Ю. В. Правова культура як складова громадянського виховання особистості. *Вісник Чернігівського*

національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Чернігів, 2012. Т. 1, вип. 104. С. 167–171.

105. Кузьменко Ю. В. Роль правової освіти у процесі формування правової культури особистості. *Таврійський вісник освіти* / Херсон. акад. неперер. освіти. Херсон, 2012. № 4. С. 120–124.

106. Купцов В. И. Гуманитаризация образования. *Преподавание истории в школе*. 1989. № 2. С. 9–19.

107. Кухта М. І. Духовно-моральний стан суспільства і засоби масової інформації. *Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету* / за ред. В. Д. Демченка. Дніпропетровськ, 2001. С. 162–166.

108. Кучинська І. О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина ХІХ – ХХ ст.). Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2009. 196 с.

109. Кучинська І. О. Розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній суспільно-педагогічній думці (друга половина ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2012. 36 с.

110. Легуша С. М. Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. 19 с.

111. Лисовский В. Т. Социология молодежи. Санкт-Петербург, 1996. 460 с.

112. Лист Міністерства освіти і науки України (№ 1/11-1969 від 21.05.08 р.). URL: <http://www.osvitacv.com/attachments/article/29988/navchalna-programa-praktkurs-chinna-2015-2016.pdf> (дата звернення 27.03.2019).

113. Лист Міністерства Юстиції СРСР про проведення Всесоюзного семінару-наради журналістів, що пишуть на морально-правові теми

«Висвітлення питань правових аспектів боротьби з наркоманією», 25 серпня 1988 р. № К-11-423. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 267. Арк. 22 зв., 102.

114. Лист Міністерства Юстиції СРСР щодо надання пропозицій з питань правового всеобучу населення. 15 січня 1988 р. № К-7-40. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1267. Арк.5 зв., 102.

115. Листування з Радою Міністрів УРСР та Міністерством юстиції СРСР з питань правового виховання 17 грудня 1990 – 10 січня 1991 р. *ЦДАВО України* Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1514. Арк. 90.

116. Листування з ЦК Компартії України, Кабінетом Міністрів УРСР та Міністерством юстиції СРСР з питань відділу правової пропаганди та юридичного всеобучу (23 березня – 30 серпня 1990 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1425. Арк. 66.

117. Ліхневська Т. А. Громадянське виховання учнівської молоді у середній школі США : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2009. 19 с.

118. Логінова Н. М. Моделювання педагогічної технології формування професійно-правової компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників та її експериментальна перевірка. *Збірник наукових праць. Національна академія Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні та психологічні науки* / редкол. Л. М. Романишина. Хмельницький, 2010. № 54. С. 35–39.

119. Лозовой В. О. Правова культура громадян як чинник ефективного державотворення та гуманітарного розвитку суспільства. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2013. № 4. С. 212–215.

120. Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : автореф. дис.

... канд. пед. наук : 13.00.04 / Класичний приватний ун-т. Запоріжжя, 2009. 20 с.

121. Макаренко А. С. Педагогические сочинения. Москва : Педагогика. 1984. Т. 4. 399 с.

122. Макеєва О. М. Теоретико-методологічні засади формування правової та професійної культури майбутніх юристів. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право* : наук. пр. Нац. авіац. ун-ту. Київ, 2012. № 3 (24). С. 149–153.

123. Малиношевський Р. В. Взаємозв'язок понять «виховний простір» та «виховне середовище». *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2009. № 2. С. 4–11.

124. Мануйлов Є. М. Правова культура юриста як основа його професіоналізму. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2013. № 3. С. 211–213.

125. Маньгора В. В. Методика формування знань про державу в учнів основної школи на уроках історії та правознавства : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2008. 18 с.

126. Матвіїшин Н. І. Система правової освіти України. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2008. Вип. 42. С. 241–247.

127. Материалы XXVII съезда КПСС, 25 февраля – 6 марта 1986 г. Москва : Стенографический отчет, 1986. Т. 2. С. 70–71.

128. Матеріали вивчення стану правової пропаганди та документи про впровадження передового досвіду за 1990 р. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1427. Арк. 33.

129. Матузов М. Теорія держави і права. Москва : Юрист, 2001. 776 с.

130. Методичні рекомендації щодо вивчення правознавства у 2009–2010 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2009. № 16/18. С. 59–65.

131. Методично-інформаційні матеріали по правовій пропаганді. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1267. Арк. 35, 36, 37, 38, 39 зв., 102.

132. Мироненко О. Проект програми курсу «Основи держави і права України» для 9-х класів загальноосвітніх шкіл. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 13. С. 24–30.

133. Мудрик А. В. Роль соціального оточення в формуванні особистості підлітка. Москва : Знание, 1979. 39 с.

134. Навчальні плани середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів України на 1994–1995 навчальний рік. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. № 10. С. 2–9.

135. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1987–1988 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1987. № 8. С. 22.

136. Назаренко Л. М. Родинно-шкільний виховний простір як фактор соціального становлення особистості підлітка : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Південноукр. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. працівників. Херсон, 2005. 245 с.

137. Назаренко Л. М. Сутність та особливості моделі родинно-шкільного виховного простору. *Виховна робота в школі*. Харків, 2005. № 3. С. 2–13.

138. Наказ Міністерства Юстиції СРСР про створення прес-групи в Міністерстві Юстиції УРСР, 14 травня 1988 р. № 6/5. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 1267. Арк. 30, 31, 32 зв., 102.

139. Наточий Л. О. Сутність поняття «періодизація» щодо проблеми розвитку теорії управлінської культури керівників загальноосвітніх шкіл у вітчизняній педагогічній теорії (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.).

Науковий вісник Донбасу / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2011. № 3 (15). С. 35–43.

140. Національна доктрина розвитку освіти : затв. Указом Президента України № 347 від 17.04.2002 р. *Освіта*. 2002. 24 квіт. (№14). С. 2–4.

141. Неліп Г. Роль школи і сім'ї у правовому вихованні учнів. *Право України*. 1993. № 3. С. 31–33.

142. О введении курса «Основы политических знаний в средних школах и средних специальных учебных заведениях» и о подготовке учебника по этому курсу : Постановление ЦК КПСС от 25 апреля 1960 г. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа* : сборник документов, 1917–1973. Москва : Педагогика, 1974. С. 10–211.

143. О задачах партийной пропаганды в современных условиях: Постановление ЦК КПСС от 9 января 1960 г. *Политехник*. 1960. № 4 (18 января). URL: http://elib.spbstu.ru/dl/2/ed-656_130012_0000706603pn_04.pdf/download/ed-656_130012_0000706603pn_04.pdf (дата звернення 6.04.2018).

144. О курсе Конституции СССР в средних общеобразовательных школах : Постановление ЦК КПСС 5 марта 1958 г. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа* : сборник документов, 1917–1973. Москва : Педагогика, 1974. С. 192.

145. О мерах борьбы с преступностью несовершеннолетних : Постановление ЦИК СССР от 07.04.1935 № 3, СНК СССР № 598. URL: <http://lawru.info/dok/1935/04/07/n1196213.htm> (дата звернення: 25.02.2018).

146. О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР № 874 от 10 ноября 1966 г. *Народное образование в СССР* : сборник нормативных актов. Москва : Юридическая литература, 1987. С. 93–97.

147. О мероприятиях по развертыванию и улучшению правового воспитания : Постановление ЦИК СССР от 05.03.1935 № 2, СНК СССР № 389. URL: <http://lawru.info/dok/1935/03/05/n1196245.htm> (дата звернення 26.02.2018).

148. О мероприятиях по реализации постановления ЦК ВКП(б) от 5 октября 1946 г. «О расширении и улучшении юридического образования в стране» : Приказ министра Высшего образования СССР № 614 от 5 ноября 1946 г. *Советское государство и право*. Москва, 1947. № 1. С. 73–75.

149. О некоторых изменениях в преподавании истории в школах : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР № 1162 от 08.10.1959 г. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=38088#0> (дата звернення 1.02.2018).

150. Об изучении в старших классах общеобразовательной школы курса «Этика и психология семейной жизни» (методическое письмо) : типовая программа для учащихся старших классов средней школы. Москва : Просвещение, 1988. С. 28.

151. Об улучшении правового воспитания трудящихся : Постановление ЦК КПСС от 15 сентября 1970 г. *Об идеологической работе КПСС* : сборник документов. Москва : Политиздат, 1977. С. 304–308.

152. Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе : Постановление ЦК ВКП(б) от 25.07. 1932 № 113. URL: <http://istmat.info/node/57330> (дата звернення: 27.02.2018).

153. Об организации родительского всеобуча в общеобразовательных учреждениях. *Воспитание школьников*, 2004. № 6. С. 9–17.

154. Огороднійчук І. А. Формування правової компетентності майбутніх інженерів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2012. 20 с.

155. Олійник В. В. Формування правової компетентності керівників навчальних закладів у системі післядипломної педагогічної освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2008. 20 с.

156. Опришко В. Проект програми курсу «Основи української держави і права». *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 15/16. С. 14–21.

157. Опришко В. Ф. Правове навчання: проблеми та їх розв'язання. *Радянська школа*. 1991. № 6. С. 70–74.

158. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. *Радянська школа*. 1984. № 6. С. 3–26.

159. Остапенко Л. В. Громадянська культура як педагогічна проблема. *Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 6–7 червня 2019 р.). Суми, 2019. С. 53–56.

160. Остапенко Л. В. Змістово-організаційні аспекти правового виховання в родинно-шкільному просторі (кінець XX – початок XXI століття). *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* : збірник наукових праць. Київ, 2019. Вип. 31. С. 154–160.

161. Остапенко Л. В. Нормативно-правове забезпечення правового виховання учнівської молоді (1990–2015 р. р.). *Педагогічний альманах* : збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти». Херсон, 2018. № 39. С. 290–297.

162. Остапенко Л. В. Нормативно-правове підґрунтя правового виховання. *Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15–16 червня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 67–69.

163. Остапенко Л. В. Організація правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: програма спецкурсу. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. 18 с.

164. Остапенко Л. В. Основні тенденції розвитку освіти у період з 1990 по 2015 роки. *Вісник Черкаського університету*. Черкаси, 2019. № 2. С. 27–31.

165. Остапенко Л. В. Передумови та чинники формування змісту правової освіти учнівської молоді в часи перебудови. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації: матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції* (м. Дніпро, 28–29 жовтня 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 81–82.

166. Остапенко Л. В. Періодизація розвитку правового виховання учнівської молоді (кінець ХХ – початок ХХІ століття). *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Слов'янськ, 2018. № 2. С. 27–33.

167. Остапенко Л. В. Правове виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів та магістрантів*. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 3. С. 102–107.

168. Остапенко Л. В. Правове виховання учнівської молоді: історико-педагогічний аспект. *ScienceRise: Pedagogical Education*. Харків, 2018. № 5 (25). С. 53–57.

169. Остапенко Л. В. Проблема виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції* (13–14 лист. 2018 р., м. Херсон). Херсон, 2018. С. 171–175.

170. Остапенко Л. В. Проблема правового виховання учнівської молоді. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 22–23 червня 2018 р.). Львів, 2018. С. 20–22.

171. Остапенко Л. В. Проблеми виховання в педагогічній спадщині Михайла Миколайовича Фіцули. *Педагогічна персоналітика: теорія, історія, освітня практика* : матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, присвяченій 160-річчю від дня народження С. Русової (м. Івано-Франківськ, 25 лютого 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 44–48.

172. Остапенко Л. В. Родинно-шкільний простір як виховне середовище. *Педагогічний альманах* : збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. № 42. С. 29–30.

173. Остапенко Л. В. Розвиток змісту правової освіти учнівської молоді. *Професійний розвиток та управління людськими ресурсами в системі післядипломної педагогічної освіти в контексті трансформації освіти України* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 428–430.

174. Остапенко Л. В. Розвиток правового виховання у I половині XXI століття. *Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17–18 травня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 45–48.

175. Остапенко Л. В. Розвиток правової культури як складова частина життєвої компетентності особистості. *Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Скадовськ, 19–21 червня 2019 р.). Скадовськ, 2019. С. 162–164.

176. Остапенко Л. В. Соціокультурний аспект правового виховання. *Науковий пошук молодих* : збірник статей аспірантів та магістрантів. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 2. С. 134–138.

177. Остапенко Л. В. Проблема виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі в педагогічній спадщині Коменського. *Я. А. Коменський – видатний педагог минулого* : матеріали II Всеукраїнських

педагогічних читань до 425-річчя від дня народження (м. Херсон, 24 березня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 201–206.

178. Остапенко Л. В. Теоретичні підходи до формування змісту правового виховання учнівської молоді. *Світові наукові тенденції XXI сторіччя* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (30 лист. 2017 р., м. Карлові Вари). Київ ; Карлові Вари, 2017. С. 238–243.

179. Остапенко Л. В. Зміст правового виховання. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами* : матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (м. Херсон, 5 грудня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 75–78.

180. Пальчевський С. С. Педагогіка : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2008. 496 с.

181. Пащенко М. І. Методика роботи з батьками: Навчальний посібник / Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини. К.: Науковий світ, 2003. 55 с.

182. Павлов А. С. Правовое воспитание. М. : Сов. Россия, 1972. 270 с.

183. Педагогічний всеобуч в мікрорайоні школи: Методичні рекомендації. Київ : РУМК, 1987. 48 с., с. 4.

184. Перелік навчальних програм, підручників і навчальних посібників для основної і старшої школи, ліцеїв та гімназій на 1997–1998 н. р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 12. С. 18.

185. Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою в 2009–2010 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2009. № 25/27. С. 14–70.

186. Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою в 2012–2013 навчальному році (продовження). *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2010. № 28/30. С. 13.

187. Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою в 2013–2014 навчальному році (продовження). *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2013. № 31/33. С. 7.

188. Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою в 2015–2016 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2015. № 12. С. 7.

189. Перелік підручників і навчальних посібників, придатних для використання у загальноосвітніх школах України в 1995–1996 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 13. С. 3–9.

190. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх закладах у 2001–2002 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2001. № 17/18. С. 18.

191. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладах у 2004–2005

навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2004. № 15/16. С. 53.

192. Перелік програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з українською мовою навчання в 2006–2007 навчальному році. Основна і старша школа. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2006. № 25/27. С. 68–70.

193. Петренко О. Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія*. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 536–542.

194. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття) : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2013. 304 с.

195. Піча В. М. Соціологія. Київ : Заповіт. 1996. 221 с.

196. Плахтєєва В. І. Формування громадянської свідомості майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 20 с.

197. Положення про управління систематизації законодавства державних реєстрів правової освіти та інформації Міністерства Юстиції. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 15. Спр. 1088. Арк. 163 зв., 216.

198. Пометун О. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы. Луганск : Изд-во Восточноукраинского гос. ун-та, 1995. 200 с.

199. Попова Т. Н. Теоретические проблемы периодизации развития исторической науки и ее истории. URL: http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Istoriografichniy_Zbirnyk_5_2002.pdf (дата звернення 17.03.2019).

200. Постанова і вказівки Центрального комітету профсоюзних робітників початкової і середньої школи з 18.03. 1944 р. по 28.09.1944 р. *Держархів Запорізької обл. (Державний архів Запорізької області)*. Ф. Р-2418. Оп. 1. Спр. 1. 10 арк.

201. Постанови і директивні вказівки Центрального комітету профсоюзних робітників початкової і середньої школи з 08.06.1945 р. по 03.12.1945 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2418. Оп. 1. Спр. 6. 28 арк.

202. Постанови і рішення бюро обкому КП/б/У й облісполкому з 31.01.1948 – 31.12.1948 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 12. 199 арк.

203. Постанови, директивні листи і вказівки центрального комітету профсоюзних робітників початкової і середньої школи з 17.01.1946 р. по 10.12.1946 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2418. Оп. 1. Спр. 12. 86 арк.

204. Примакова В. В. Післядипломна освіта вчителів початкових класів в Україні (середина ХІХ – початок ХХІ століття) : монографія. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2014. 336 с.

205. Правовое воспитание и социальная активность населения / под. ред. Н. И. Козюбры. К. : Наукова думка, 1979. 327 с.

206. Про введення курсу «Основи Радянської держави і права» у VIII класі загальноосвітніх шкіл УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1975. № 5. С. 3–9.

207. Про введення курсу «Суспільствознавство» в середніх школах та педагогічних училищах Української РСР. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 22. С. 22–24.

208. Про введення факультативного курсу «Основи марксистсько-ленінської етики» в загальноосвітніх школах республіки. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1978. № 22. С. 3.

209. Про вивчення базових дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах у 2015–2016 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2015. № 8. С. 39–42.

210. Про вивчення соціально-гуманітарних дисциплін у 2000–2001 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2000. № 11. С. 28–29.

211. Про видання республіканського журналу «Радянське право». *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1958. № 1. С. 10.

212. Про вищу освіту : Закон України № 1556-VII від 01.07.2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення 12.02.2019).

213. Про внесення змін до наказу МОН України від 23.02.2004 року №132 «Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи». *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2007. № 14/15. С. 3–42.

214. Про внесення змін до Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення : постанова Кабінету Міністрів України № 1127 від 27.08.2004 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 35. С. 23–41.

215. Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 66 : постанова Кабінету Міністрів України № 1787 від 28 грудня 2001 р. *Офіційний вісник України*. 2002. № 1. С. 11.

216. Про Всеукраїнський тиждень права : указ Президента України № 1149/2008 від 08.12.2008 р. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1149/2008> (дата звернення 22.09.2018).

217. Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи: постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української

РСП № 281 від 10.07.1984 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення 14.11.2018).

218. Про даліше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи : постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР № 221 від 5.08.1988 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення 14.11.2018).

219. Про державну програму боротьби зі злочинністю : постанова Верховної Ради України від 25.06.1999 р. № 3325-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3325-12/page> (дата звернення 4.10.2018).

220. Про деякі особливості викладання загальноосвітніх предметів у професійно-технічних навчальних закладах (ПТНЗ) у 2003–2004 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2003. № 15/16. С. 3–9.

221. Про дошкільну освіту : Закон України № 2628-III від 11.07.2001 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2628-14> (дата звернення 12.02.2019).

222. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні. Декларація від 15 грудня 1992 року N 2859-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2859-12> (дата звернення 14.11.2018).

223. Про загальну середню освіту : Закон України № 651-XIV від 13.05.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14/ed19990513> (дата звернення 7.10.2018).

224. Про запровадження курсу «Основи Радянської держави і права» у вечірніх (змінних) і заочних середніх загальноосвітніх школах республіки. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1978. № 10. С. 3–6.

225. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України № 24

від 14 січня 2004 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2004 № 1/2. С. 5–60.

226. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України № 1392 від 23 листопада 2011 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF> (дата звернення 1.02.2018).

227. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 р. № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2016-%D0%BF> (дата звернення 19.07.2017).

228. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: наказ МОН України від 16.06.2015 р. № 641. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa?params=&type=npa&key=&from=16.05.2015&to=&num=641&category=&tag=> (дата звернення 3.04.2018).

229. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року : наказ Міністерства освіти і науки України № 1312 від 30.12.10 р. URL: <http://osvita.ua/legislation/other/13922/> (дата звернення 9.04.2018).

230. Про затвердження Положення про Всеукраїнський учнівський конкурс «Зміни до Конституції – нове обличчя місця, де ти живеш». *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2016. № 6. С. 42–48.

231. Про затвердження Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення : постанова Кабінету Міністрів України № 627 від 09.05.2011 р. URL:

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP110627.html (дата звернення 2.07.2018).

232. Про затвердження Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів «Мої права» : наказ Наказ Міністра освіти і науки України (№ 674 від 26.11.2002 р.). *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2003. № 1. С. 1–14.

233. Про затвердження Порядку проведення Міжнародного правничого конкурсу імені В. М. Корецького : наказ Міністерства юстиції України № 2241/5 від 28.10.2013 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1819-13> (дата звернення 12.06.2018).

234. Про затвердження Порядку проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти : наказ Міністерства юстиції України № 3325/5 від 14.11.2011 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/aws/show/z1304-11> (дата звернення 11.06.2018).

235. Про затвердження примірних програм здійснення органами юстиції перевірок стану правової освіти : наказ Міністерства юстиції України № 402/5 від 11.03.2013 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0402323-13> (дата звернення 7.06.2018).

236. Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи : наказ Міністерства освіти і науки України № 132 від 23.02.04 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2004. № 6. С. 3–32.

237. Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів III ступеню: наказ Міністерства освіти і науки України № 834 від 27.08.2010 р. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47589/ (дата звернення 9.06.2018).

238. Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2012. № 11/12. С. 3–15.

239. Про заходи по організації юридичного всеобучу в Українській РСР : Постанова Ради Міністрів Української РСР № 143 від 29.06.1990. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP900143.html (дата звернення 18.02.2018).

240. Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Указ Президента України № 334/2015 від 12.06.2015 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/3342015-19131> (дата звернення 25.11.2018).

241. Про зміни до пункту 1 наказу Міністерства освіти УРСР «Про введення курсу «Суспільствознавство» в середніх школах та педагогічних училищах Української РСР». *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 23/24. С. 19.

242. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні : тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. *Радянська школа*. 1958. № 11. С. 3–23.

243. Про концепцію державного стандарту загальної середньої освіти та проект Базового навчального плану загальноосвітньої школи. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 17/18. С. 2–18.

244. Про навчальні плани середніх закладів освіти на 1997–1998 навчальний рік. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 8. С. 15–26.

245. Про науково-популярні фільми з кіноконкурсу «Суспільствознавство». *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1965. № 20. С. 21.

246. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України № 347/2002 від 17.04.2002 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/347/2002> (дата звернення 30.03.2019).

247. Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18 листопада 2001 р. № 992/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001> (дата звернення 30.03.2019).

248. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25.06.2013 № 344/2013. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3442013-15402> (дата звернення 10.08.2018).

249. Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю : Указ Президента України від 21.07.1994 р. № 396/94. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. № 24. С. 3.

250. Про організацію доопрацювання навчальних програм для учнів 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів : наказ Міністерства освіти і науки України № 92 від 08.02.2016 р. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/50113/ (дата звернення 1.06.2018).

251. Про освіту : Закон України № 1060-ХІІ від 23.05.1991 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12> (дата звернення 17.11.2018).

252. Про освіту : Закон України № 2145-VIII від 23.05.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 20.11.2018).

253. Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи : постанова Пленуму ЦК КПРС 10 квітня 1984 р. Київ : Політвидав України, 1984. С. 9–13.

254. Про перелік програм, підручників навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2004–2005 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2004. № 15/16. С. 51–52.

255. Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання : постанова Кабінету Міністрів України № 1717 від 16.11.2000 р. URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1717-2000-%D0%BF> (дата звернення 13.03.2019).

256. Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи : постанова Центрального Комітету Компратії України і Ради Міністрів Української РСР від 10.07.1984 р. № 281 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення 05.08.2017).

257. Про поліпшення вивчення основ радянського права у загальноосвітніх школах, педагогічних училищах та педінститутах. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1972. № 18. С. 3–16.

258. Про попередження злочинності серед неповнолітніх на вулицях та інших громадських місцях : лист Міністерства освіти і науки України від 23 грудня 1994 р. № 1/9-262. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 4. С. 30–31.

259. Про Програму правової освіти населення : постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.1995 р. № 366. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF> (дата звернення 26.01.2019).

260. Про розвантаження навчальних програм для учнів 5–9 класів : наказ Міністерства освіти і науки України № 100 від 06.02.2015 р. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/45790/ (3.02.2019).

261. Про стан викладання та якість знань учнів з курсу суспільствознавства в школах м. Києва, Донецької та Чернівецької областей. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1963. № 12. С. 14–17

262. Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1958. № 13. С. 7–10.

263. Про стан та заходи щодо поліпшення викладання історії та суспільствознавства в школах України. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1967. № 9. С. 2–6.

264. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України № 212/2012 від 24.03.2012 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/68/2016> (дата звернення 14.09.2018).

265. Про Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001–2002–2004–2005 навчальні роки. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2001. № 9. С. 16–32.

266. Програма з основ Радянської держави і права, 9 клас. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1991. № 15/16. С. 51–59.

267. Програма курсу «Досліджуючи гуманітарне право» для загальноосвітніх навчальних закладів 10–11 кл. / Міністерство освіти і науки України. Київ : Генеза, 2006. 10 с.

268. Програма курсу «Права людини» для учнів гімназій, ліцеїв та класів суспільно-гуманітарного профілю загальноосвітніх навчальних закладів 10–11 кл. / Міністерство освіти і науки України. Київ : А.С.К., 2006. 12 с.

269. Програма курсу «Права людини» для учнів середніх навчально-виховних закладів : проект. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 19. С. 2–25.

270. Програма курсу «Людина і суспільство» для середніх навчальних закладів. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1991. № 22. С. 6–31.

271. Програми для середньої загальноосвітньої школи з історії (5–11 класи), основи радянської держави і права (9 клас) 1989 рік. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 46. Арк.60.

272. Програма по обществоведению для средних учебных заведений. *Преподавание истории в школе*. 1988. № 1. С. 15–30.

273. Прудникова О. В. Правове виховання і формування правової культури в умовах глобалізаційних процесів. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2013. № 4. С. 240–242.

274. Пушкарёв Л. Н. Определение, систематизация и использование историографических источников. *Методологические и теоретические проблемы истории и исторической науки*. Калинин, 1980. С. 102–103.

275. Разорьонова М. В. Характеристика джерельної бази дослідження історії розвитку кадрового потенціалу ВНЗ в Україні. *Педагогічний дискурс / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький*. 2013. № 15. С. 595–599.

276. Раскин Д. И. Историко-педагогический источник в свете современных проблем источниковедения и системного подхода. Москва : АПН СССР. 1986. 230 с.

277. Раскин Д. И. Классификация историко-педагогических источников. *Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики* : сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелевой. Москва, 1989.

278. Ратушняк С. П. Правознавство. Академічний рівень. 10 кл. Тернопіль : Нова книга–Богдан, 2012. 288 с.

279. Рацул А. В. О. Сухомлинський про сімейно-шкільне та родинне виховання. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки / КДПУ ім. В. Винниченка*. Кіровоград, 2008. Вип. 78 (1). С. 103–106.

280. Родинна педагогіка: Навчально-методичний посібник. К. : ПАРАПАН, 2002. 215 с.

281. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року» від 14.12.2016 р. №988-р URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80> (дата звернення 31.05.2019).

282. Реан А. А. Семья: психология, педагогика, социальная работа. Москва : АСТ, 2010. 576 с.

283. Рекомендации секций Всесоюзного съезда учителей. Москва, 1978. 72 с.

284. Ремех Т. О. Методичні засади навчання правознавства у процесі допрофільної підготовки школярів : дис. ... канд. пед наук : 13.00.02 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2011. 269 с.

285. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. 356 с.

286. Рябко И. Ф. Основы правовой педагогики. Ростов-на-Дону, 1973. 157 с.

287. Рябов Ю. А. Изменение содержания исторического образования как условие гуманитаризации преподавания. *Преподавание истории в школе*. 1989. № 5. С. 66–69.

288. Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Нац. академія пед. наук України, Ін-т педагогіки. Київ, 2015. 600 с.

289. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2008. 39 с.

290. Селиванова Н. Л. Современное представление о воспитательном пространстве. *Педагогика*. 2000. № 6. С. 35–39.

291. Сердюк І. В. Взаємодія права та моралі в історії філософсько-правової думки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1/2. С. 97–105.

292. Сімейний кодекс України від 28.08.2018 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення 31.05.2019).

293. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.

294. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта, 2011. 520 с.

295. Скуратівський А. В. Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2004. 16 с.

296. Слюсаренко Н. В. Класифікація джерельної бази дослідження з трудової підготовки дівчат. Педагогічний дискурс / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 658–664. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2013_15_134 (дата звернення: 28.11.2017).

297. Смагін І. І. Методичні засади створення і функціонування підручників із суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі України (1920–1990 рр.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2011. 40 с.

298. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2007. 20 с.

299. Соколова С. В. Формування правової культури майбутніх інженерів-педагогів у вищих технічних навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. Київ, 2016. 20 с.

300. Солодовник А. О. Розвиток фізико-математичної підготовки у морських навчальних закладах України (1944–2012 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2018. 341 с.

301. Сопілко І. М., Череватюк В. Б. Правова освіта в університеті: шляхи до вдосконалення. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право* : наук. пр. Нац. авіац. ун-ту. Київ, 2013. № 3. С. 159–163.

302. Союз юристів України – добровільне громадське об'єднання правознавців України. URL: <https://lawyersunion.org.ua/istoriya-syuu/> (дата звернення 20.04.2018).

303. Список навчальних програм, підручників і навчальних посібників для загальноосвітніх навчально-виховних закладів України на 1996–1997 н. р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 15. С. 13.

304. Співпраця вчителя з батьками. К. : Науковий світ, 2002. 86 с.

305. Стаканков А. В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01 / Харківський держ. пед. університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2003. 206 с.

306. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні. *Юридичний журнал*. 2007. № 4. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2635> (дата звернення 14.11 2018)

307. Степанюк А. В. До питання світоглядних орієнтирів молоді. *Шлях освіти*. 2002. № 1. С. 6–9.

308. Стоюхина Н. Ю. Преподавание психологии в российской школе: историческая ретроспектива. *Вестник психологии образования*. 2008. № 3. С. 101–105.

309. Суботін В. Теорія держави і права. Донецьк : Знання, 2005. 299 с.

310. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. 68 с.

311. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. *Вибрані твори* : в 5 т. Т. 5. Київ : Радянська школа, 1977. С. 410–414.

312. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 3. 670 с.

313. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань молодого покоління. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ : Радянська школа. 1976. Т 2. С. 7–146.

314. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание: методология и методика. Москва : Высш шк., 1990. 176 с.

315. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 1999. 17 с.

316. Теория права и государства. Харьков : Одиссей, 2006. 480 с.

317. Теорія держави і права : опорні конспекти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Атіка. 2003. 288 с.

318. Терещук Г. Індивідуалізація навчання в контексті ідей концепції нової української школи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. Тернопіль, 2017. № 2. С. 6–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ped_2017_2_3 (дата звернення: 11.03.2018).

319. Типові навчальні плани / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/tipovi-osvitni-programi-dlya-2-11-klasiv> (дата звернення 11.02.2019).

320. Тиховська О. Ю. Правова освіта та правове виховання підлітків як складова соціально-правової адаптації. *Вісник Харківської державної академії культури* : зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. Н. М. Кушнарєнко. Харків, 2002. Вип. 9. 276 с.

321. Требін Н. П. Філософія правової освіти у Україні: напрями і перспективи. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/39012/1/33-38.pdf> (дата звернення 1.02.2018).

322. Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014 рр.): хронологічно-тематичний показник закоординованих тем дисертаційних досліджень зі спеціальності 13.00.01 / Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини; наук. ред. О. В. Сухомлинська; упоряд. Н. М. Коляда та ін. Умань: Жовтий О. О., 2014. 356 с.

323. Усенко І. Програма до навчального курсу «Правознавство» для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів. *Історія в школах України*. 1999. № 3. С. 8–17.

324. Ушинський К. Питання про народні школи. *Вибрані педагогічні твори*: у 2 т. Київ: Радянська школа, 1983. Т. 2: Проблеми російської школи. С. 56–63.

325. Філіпенко Т. М. Правознавство, 10 клас, II семестр: плани-конспекти уроків за новою програмою. Рівень стандарту, акад. рівень. Київ: Шкільний світ, 2010. 742 с.

326. Фіцула Михайло Миколайович – доктор педагогічних наук, професор. *Інститут педагогіки і психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: сторінки історії та сьогодення, 2001-2011 рр.* Тернопіль, 2011. С. 13–14.

327. Фіцула М. М. Педагогіка. Київ: Академвидав, 2007. 560 с.

328. Фіцула М. М. Правове виховання учнів: методичний посібник. Київ: ІЗМН, 1997. 148 с.

329. Фоменко Н. А. Правова педагогіка: навчальний посібник. Херсон: Олді-плюс, 2015. 326 с.

330. Фохт А. Б. Ознакомление с Конституцией СССР в школах. *Исторический журнал*. 1937. № 3. С. 202–213.

331. Харченко Т. Г. Взаємодія школи та соціального середовища у вихованні учнів колегів і ліцеїв Франції: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Луган. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2002. 19 с.

332. Хриков Є. М. Педагогічні умови в структурі наукового знання. URL: <http://zavantag.com/docs/2979/index-21341.html> (дата звернення 29.11.2018).

333. Чернишова К. Г. Формування громадянської позиції майбутніх економістів у навчально-виховному процесі університету : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2009. 20 с.

334. Чудинов О. Р. Формирование правовой компетентности студентов технического вуза. *Вестник ПНИПУ: История. Культура. Философия. Право*. Пермь, 2013. № 7 (44). С. 107–115.

335. Чужикова В. Г. Методика викладання права: кейси для юристів : навч. посіб. / ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». Київ : КЕУ, 2011. С. 267–270.

336. Чумак Л. В. Полікультурне виховання учнів середніх (5-8) класів в умовах родинно-шкільного освітнього простору : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 22 с.

337. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения. Москва : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1962. 503 с.

338. Шевченко З. В. Словник гендерних термінів. Черкаси : Чабаненко Ю., 2016. URL: <http://a-z-gender.net/ua/rodina.html> (дата звернення 31.05.2019).

339. Шендрик И. Г. Образовательное пространство субъекта и его проектирование. Москва : АПКиПРО. 2003. 156 с.

340. Шефель С. В. Варіативність змісту правової культури в різних етнокультурних сегментах світового соціуму. *Наукові записки Харківського університету повітряних сил*. Харків, 2007. Вип. 1. С. 17–25.

341. Шефель С. В. Екософські засади правознавства. *Наукові записки Харківського університету повітряних сил*. Харків, 2005. Вип. 3. С. 3–9.

342. Школа О. В. Критерії періодизації та основні періоди розвитку методичної думки з фізики в Україні. URL.: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php> (дата звернення 27.07.2018).

343. Юридична енциклопедія : в. 6 т. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5. 736 с.

344. Янкович О. І. Розвиток освітніх технологій у теорії та практиці вищої педагогічної освіти України (1957–2005) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2009. 527 с.

345. Янкович О. І. Управління загальноосвітнім навчальним закладом: технології та правові засади : навчально-методичний посібник. Тернопіль : РВВ ТНПУ імені В. Гнатюка, 2007. 217 с.

346. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. Москва : Смысл, 2001. 365 с.

347. Khairullina Elmira Faritovna. LEGAL REGULATION AND IMPLEMENTATION OF LAW: INTERACTION OF PROBLEMS. European Journal of Humanities and Social Sciences: Vienna. 2017. Vol. 4. P. 174–181.

348. Jab S. International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention. New Jersey, 2003. 327 p.

349. Atkinson, J. W. An introduction to motivation. Princeton. New Jersey, 1994. 380 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список опублікованих праць за темою дисертації

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Остапенко Л. В. Нормативно-правове забезпечення правового виховання учнівської молоді (1990–2015 р. р.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. № 39. С. 290–297.*
2. Остапенко Л. В. Правове виховання учнівської молоді: історико-педагогічний аспект. *ScienceRise: Pedagogical Education*. Харків, 2018. № 5 (25). С. 53–57.
3. Остапенко Л. В. Основні тенденції розвитку освіти у період з 1990 по 2015 роки. *Вісник Черкаського університету*. Черкаси, 2019. № 2. С. 27–31.
4. Остапенко Л. В. Періодизація розвитку правового виховання учнівської молоді (кінець ХХ – початок ХХІ століття). *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Слов'янськ, 2018. № 2. С. 27–33.
5. Жорова І. Я., Остапенко Л. В. Актуальні тенденції правового виховання учнівської молоді в умовах сучасного освітнього простору в Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 31. С. 65–70.
6. Остапенко Л. В. Змістово-організаційні аспекти правового виховання в родинно-шкільному просторі (кінець ХХ – початок ХХІ століття). *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць*. Київ, 2018. Вип. 137. С. 210–216.
7. Остапенко Л. В. Родинно-шкільний простір як виховне середовище. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. № 42. С. 29–30.*

Наукові праці, які засвідчують апробацію дисертації

Остапенко Л. В. Організація правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: програма спецкурсу. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. 18 с.

9. Зміст, форми і методи організації правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: історико-педагогічна ретроспектива: методичні рекомендації / уклад. Остапенко Л. В. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 21 с.

10. Остапенко Л. В. Проблема виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності*: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції (13–14 лист. 2018 р., м. Херсон). Херсон, 2018. С. 171–175.

11. Остапенко Л. В. Теоретичні підходи до формування змісту правового виховання учнівської молоді. *Світові наукові тенденції XXI сторіччя*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (30 лист. 2017 р., м. Карлові Вари). Київ; Карлові Вари, 2017. С. 238–243.

12. Остапенко Л. В. Нормативно-правове підґрунтя правового виховання. *Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15–16 червня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 67–69.

13. Остапенко Л. В. Проблема правового виховання учнівської молоді. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 22–23 червня 2018 р.). Львів, 2018. С. 20–22.

14. Остапенко Л. В. Зміст правового виховання. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами*: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (м. Херсон, 5 грудня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 75–78.

Продовж. дод. А

15. Остапенко Л. В. Проблеми виховання в педагогічній спадщині Михайла Миколайовича Фіцули. *Педагогічна персоналітика: теорія, історія, освітня практика*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, присвячена 160-річчю від дня народження С. Русової (м. Івано-Франківськ, 25 лютого 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 44–48.

16. Остапенко Л. В. Розвиток змісту правової освіти учнівської молоді. *Професійний розвиток та управління людськими ресурсами в системі післядипломної педагогічної освіти в контексті трансформації освіти України*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 428–430.

17. Остапенко Л. В. Передумови та чинники формування змісту правої освіти учнівської молоді в часи перебудови. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації*: матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпро, 28–29 жовтня 2016р.). Дніпро, 2016. С. 81–82.

18. Остапенко Л. В. Проблема виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі в педагогічній спадщині Коменського. *Я. А. Коменський – видатний педагог минулого*: матеріали II Всеукраїнських педагогічних читань до 425-річчя від дня народження (м. Херсон, 24 березня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 201–206.

19. Остапенко Л. В. Громадянська культура як педагогічна проблема. *Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики*: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 6–7 червня 2019 р.). Суми, 2019. С. 53–56.

20. Остапенко Л. В. Розвиток правової культури як складова частина життєвої компетентності особистості. *Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри*: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Скадовськ, 19–21 червня 2019 р.). Скадовськ, 2019. С. 162–164.

Продовж. дод. А

21. Остапенко Л. В. Розвиток правового виховання у І половині ХХІ століття. *Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17–18 травня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 45–48.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

22. Остапенко Л. В. Соціокультурний аспект правового виховання. *Науковий пошук молодих*: збірник статей аспірантів та магістрантів. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 2. С. 134–138.

23. Остапенко Л. В. Правове виховання учнівської молоді у родинно-шкільному просторі. *Науковий пошук молодих*: збірник статей аспірантів та магістрантів. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 3. С. 102–107.

Апробація результатів дисертації

Основні положення роботи викладено та обговорено на науково-практичних конференціях різного рівня:

1. ІV Всеукраїнська науково-методична конференція «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності» (Херсон, 13–14 лист. 2018 р., форма участі – тези).

2. ІІІ Міжнародна науково-практична конференція «Світові наукові тенденції ХХІ сторіччя» (Карлови Вари, 30 лист. 2017 р., форма участі – тези).

3. Міжнародна науково-практична конференція «Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки» (Одеса, 15–16 червня 2018 р., форма участі – усна доповідь).

4. Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології» (Львів, 22–23 червня 2018 р., форма участі – тези).

5. III Всеукраїнська (з міжнародною участю) науково-методична конференція «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 5 грудня 2017 р., форма участі – усна доповідь).

6. I Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція присвячена 160 річчю від дня народження С. Русової «Педагогічна персоналітика: теорія, історія, освітня практика» (Івано-Франківськ, 25 лютого 2016 р., форма участі – тези).

7. Всеукраїнська науково-практична конференція «Професійний розвиток та управління людськими ресурсами в системі післядипломної педагогічної освіти в контексті трансформації освіти України» (Київ, 28 жовтня 2016 р., форма участі – тези).

8. Друга Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації» (Дніпро, 28–29 жовтня 2016 р., форма участі – усна доповідь).

9. II Всеукраїнські педагогічні читання до 425-річчя від дня народження «Я. А. Коменський – видатний педагог минулого» (Херсон, 24 березня 2017 р., форма участі – усна доповідь).

10. II Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики» (Суми, 6–7 червня 2019 р., форма участі – тези).

11. II Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри» (Скадовськ, 19–21 червня 2019 р., форма участі – тези).

12. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього» (Одеса, 17–18 травня 2019 р., форма участі – тези).

Комунальний заклад Львівської обласної ради
**Львівський обласний інститут
 післядипломної педагогічної освіти**

79007, м. Львів, вул. Огієнка, 18а тел./факс: +38 0322 559830 e-mail: loippo@ubz.lviv.ua www.loippo.lviv.ua

№ 687 від 10.06.2019 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Остапенко Людмили Вікторівни

«Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в
 Україні (кінець XX – початок XXI століття)»
 на здобуття наукового ступеня кандидат педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Матеріали та результати дисертаційного дослідження Остапенко Людмили Вікторівни «Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття)» стали предметом обговорення зі слухачами курсів підвищення кваліфікації Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти протягом 2015-2019 років. З результатами її наукових розвідок науково-педагогічні працівники інституту мали можливість ознайомитися під час виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, через публікації статей у фахових виданнях.

Безумовно, дане дослідження з огляду на ознаки правового нігілізму в державі має безперечну актуальність та практичну значущість.

Аналіз становлення та розвитку вітчизняного правового виховання (кінець XX – початок XXI століття) дозволяє виявити здобутки і прорахунки в процесі його реалізації, вимітити шляхи для подальшого вдосконалення правової компетентності як необхідної для патріотичної позиції якості особистості громадянина України.

У матеріалах дисертації обґрунтовано зміст та організаційні основи правового виховання учнівської молоді, окреслено перспективи творчого використання прогресивних ідей в сучасну освітню галузь.

Матеріали дисертаційного дослідження мають науково-практичне значення та можуть бути використані під час підвищення кваліфікації вчителів історії та правознавства, заступників директорів з навчально-виховної роботи.

В. о. директор

Handwritten signature in red ink.

М.Р. Кацюба

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, МСП-4 1, 69600, Україна
 тел.: (061) 764-45-46, факс: (061) 228-75-08, e-mail: znu@znu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 02125243

14.08.2019 № 01.01-19/81

На № _____

від _____

ДОВІДКА

**Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Остапенко Людмили Вікторівни
 «Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного
 простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття)»
 на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки**

В освітньому процесі Запорізького національного університету впроваджувалися результати дисертаційного дослідження Остапенко Людмили Вікторівни «Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття)».

З матеріалами дисертаційного дослідження науково-педагогічні працівники та студенти університету мали можливість ознайомитись під час виступів на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях, у публікаціях фахових видань. Під час історико-педагогічних розвідок було визначені тенденції правового виховання, що дозволило окреслити перспективи творчого використання набутого досвіду та новітніх знань в сучасній освітній галузі. Актуальність дослідження визначається необхідністю удосконалення системи правового виховання учнівської молоді.

Матеріали мають науково-практичне значення. Актуальні для фахівців у галузі педагогіки, працівників системи освіти, студентів історичних факультетів.

Проректор з наукової роботи

Г. М. Васильчук

Однієцько+38 096 37 92 61 6

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНЬСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНЬСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

вул. Покришева, 41, м. Херсон, 73034, тел. (0552) 37-02-00, 41-08-10, 41-08-11, факс 37-05-92
Web: <http://www.academy.kh.ua> E-mail: info@academy.kh.ua

27.06.2019 р. № 01-23/445 на № від

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Остапенко Людмили Вікторівни
«Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в
Україні (кінець XX – початок XXI століття)»
на здобуття наукового ступеня кандидат педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Під час освітнього процесу здійснювалася апробація результатів дисертаційного дослідження Остапенко Людмили Вікторівни «Правос виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття)».

Кафедра педагогіки й менеджменту освіти КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» впроваджувала матеріали дослідження в освітній процес. Обговорення проходило серед слухачів курсів підвищення кваліфікації під час науково-практичних семінарів, педагогічних читань, виступів на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях, а також у чисельних наукових виданнях. В процесі апробації успішно використовувалася програма спецкурсу «Організація правового виховання в умовах родинно-шкільного простору» та методичні рекомендації до неї.

У матеріалах дисертації обґрунтовано особливості системи правового виховання та учнівської молоді, окреслено тенденції творчого використання прогресивних ідей в сучасну освітню галузь. Запропоновані автором матеріали мають науково-практичне значення. Доцільні під час підвищення кваліфікації вчителів історії та правознавства, заступників директорів з навчально-виховної роботи.

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Остапенко Людмили Вікторівни «Правос виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття)» обговорена і затверджена на засіданні кафедри педагогіки й менеджменту освіти КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» (протокол № 7 від 27.06.2019 р.)

Ректор

А.М. Зубко

А.М. Зубко

УКРАЇНА

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВИТИ ТА НАУКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
 ХМЕЛЬНИЦЬКА СЕРЕДНЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА I-III СТУПЕНІВ №22
 ІМЕНІ ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА

вул. Зарученька 20/1, м. Хмельницький, Хмельницька область, 29017,
 тел. (0482) 63-06-04, e-mail: khmschool22@ukr.net, код ЄДРПОУ 222770997

Від 05.06.2019 № 72/01-42

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Остапенко Людмили Вікторівни

«Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору
 в Україні (кінець XX – початок XXI століття)»

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
 зі спеціальності 13.09.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Під час освітнього процесу в Хмельницькій середній загальноосвітній школі I-III ступенів № 22 імені Олега Ольжича здійснювалась апробація результатів дисертаційного дослідження Остапенко Людмили Вікторівни «Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття)».

Основні аспекти та теоретичні положення обговорювались під час виступів на семінарах, педагогічних радах, на засіданнях науково-методичної ради, методичних об'єднаннях, батьківських зборах. Використання результатів науково-педагогічного пошуку Остапенко Людмили Вікторівни в освітній процесі Хмельницької середньої загальноосвітньої школи I-III ступенів № 22 імені Олега Ольжича мало позитивний вплив на підвищення рівня правосвідомості та правової культури учнів.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в освітньому процесі загальноосвітніх навчальних закладів, вчителями історії та правознавства, заступниками директорів з навчально-виховної роботи.

Директор школи

Пастух Л.І.

Продовж. дод. А

**ЗАПОРІЗЬКА МІСЬКА РАДА
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ВІДДІЛ ОСВІТИ ДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ
ЗАПОРІЗЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА
I – III СТУПЕНІВ № 104**

Запорізької міської ради Запорізької області
вул. Сергія Савченка, 65в, м. Запоріжжя, 69001, тел.: (061)279-17-58, E-mail: zno104@ukr.net Код ЄДРПОУ 20517763

12.06.2019 № 202-А/01-20 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Остапенко Людмили Вікторівни
«Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в
Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття)»
на здобуття наукового ступеня кандидат педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

На базі Запорізької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 104 Запорізької міської ради Запорізької області протягом 2018 року впроваджувалися матеріали дисертаційного дослідження Остапенко Людмили Вікторівни «Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття)».

Основні теоретичні аспекти та методичні рекомендації були заслухані під час засідань методичних об'єднань вчителів, батьківських зборів, педагогічних рад, нарад при директору, педагогічних читаннях, тощо. Впровадження в освітній процес Запорізької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 104 Запорізької міської ради Запорізької області результатів дослідження мали позитивний вплив на підвищення правової культури учнів.

Запропоновані дисертанткою матеріали мають теоретичне та науково-практичне значення та можуть бути використані під час освітнього процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, а також в системі післядипломної освіти.

Директор Запорізької
загальноосвітньої школи I-III ступенів №104
Запорізької міської ради Запорізької області

В.Л. Бондар

ЗАПОРІЗЬКА МІСЬКА РАДА
 ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
 ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ВІДДІЛ ОСВІТИ ДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ
 ЗАПОРІЗЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА
 I-III СТУПЕНІВ № 81

Запорізької міської ради Запорізької області

вул. Історічна, 18, м. Запоріжжя, 69909, тел: (061)223-62-98, E-mail: oab1@ukr.net, Код ЄДРПОУ 20517515

від 21.06.2019 № 115

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Остапенко Людмили Вікторівни

«Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору
 в Україні (кінець XX – початок XXI століття)»

на здобуття наукового ступеня кандидат педагогічних наук

зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

В освітньому процесі Запорізької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 81 Запорізької міської ради Запорізької області впроваджувалися матеріали дисертаційного дослідження Л. В. Остапенко «Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття)».

Результати дисертаційного дослідження обговорювались під час засідань педагогічних рад, семінарах-практикумах, засіданнях методичних об'єднань, батьківських зборів. Під час освітнього процесу в Запорізькій загальноосвітній школі I-III ступенів № 81 Запорізької міської ради Запорізької області використовувались методичні рекомендації щодо правового виховання учнівської молоді в родинно-шкільному просторі.

Отримані в процесі педагогічних розвідок матеріали мають науково-практичне значення та можуть бути використані під час освітнього процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, а також в системі післядипломної освіти.

Директор

Р.М. Крук

Продовж. дод. А

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
 ХЕРСОНЬСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ КОМПЛЕКС
 «ДОПІКЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД – ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ
 ШКОЛА І СТУПЕНЯ – ГІМНАЗІЯ» № 7
 ХЕРСОНЬСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
 вул. Перекопська, 171^а, м. Херсон, 73036, телефон: (0552) 55-49-43
 веб-сайт: <http://duskola.gov.ua>

№ 97 від 27.05.2019

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Остапенко Людмили Вікторівни
 «Правове виховання учнівської молоді в умовах художньо-шкільного простору в
 Україні (кінець XX – початок XXI століття)»
 на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

В результаті процесу Херсонського навчально-виховного комплексу «Допікльний навчальний заклад – загальноосвітня школа І ступеня – гімназія» № 7 було впроваджено матеріали дисертаційного дослідження Остапенко Людмили Вікторівни «Правове виховання учнівської молоді в умовах художньо-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття)».

З результатами дисертаційного дослідження педагогічні працівники комплексу ознайомилися під час виступів на педагогічних радах, методичних об'єднаннях вчителів початкової школи, вихователів дошкільного підрозділу; під проведення круглих столів, семінарів-практикумів, батьківських зборів. Використання матеріалів дисертаційного дослідження в освітньому процесі Херсонського навчально-виховного комплексу «Допікльний навчальний заклад – загальноосвітня школа І ступеня – гімназія» № 7 мало позитивний вплив на підвищення рівня правосвідомості учнів, вихованців, педагогічних працівників комплексу.

Результати науково-педагогічних розвідок Остапенко Людмили Вікторівни можуть бути використані під час організації виховної роботи педагогічними працівниками комплексу, а також в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

В. о. директора

С. В. Дадіна

Додаток Б

**Поняття «правова освіта» в науково-педагогічному дискурсі
(1995–2013 рр.)**

№ з/п	Автор	Визначення
1.	Постанова Кабінету Міністрів України № 366 від 29.05.1995 р. «програма правової освіти населення»	Правова освіта населення – процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності і правопорядку.
2.	Про конституційні засади гуманітарної освіти в Україні. <i>Інформаційний збірник МОН України</i> 1996. №6.	Правова освіта – система знань про Конституцію України, основи законодавства України, права й обов'язки громадянина держави, розуміння прав і свобод людини в контексті міжнародних правових документів
3.	О. В. Батанов / Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Українська енциклопедія», 1998.	Правова освіта – один з гол. елементів формування правової культури і правової свідомості населення. Є складовою системи освіти в цілому. Органічно пов'язана з правовим вихованням.
5.	Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.	Правова освіта – цілеспрямований процес правового навчання в системі освіти юридичного (професійно-правового) і неюридичного профілю, що полягає у передаванні, нагромадженні і засвоєнні знань, умінь і навичок правового характеру
7.	Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. К.: Знання, 2005. 655 с.	Правова освіта – це процес набуття правових знань, навичок та вмінь, формування поваги до права, закону, прав та свобод людини, відповідних правових орієнтацій та оцінок, правових поведінкових установок та мотивів правомірної поведінки тощо.
9.	Почтарь Т. М. Правовое воспитание в педагогических вузах: вопросы методологии и методики: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2001. 207 с.	Правова освіта – спосіб зовнішнього вираження та організації передачі теоретичного правового матеріалу об'єкту виховання
10.	Скрипнюк В. О. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України. Головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.	Правова освіта – є складовою системи освіти в цілому і становить комплекс державних та ін. заходів, спрямованих на досягнення її мети
11.	Оніщенко Н. Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти. <i>Віче</i> . 2012. №23.	Правова освіта – це єдина загальнодержавна система усвідомлення ролі й дієвості права, вивчення чинного законодавства, яка охоплює всі верстви населення.

* Розроблено автором.

Додаток В

Законодавча база правової освіти України
(1990–2015 рр.)

№ з/п	Назва та статус документу	Номер та дата ухвалення
1	2	3
1.	Постанова Верховної Ради України «Про Державну програму боротьби зі злочинністю»	№ 3325-ХІІ від 25.06.1993 р.
2.	Постанова Кабінету Міністрів України «Про програму правової освіти населення»	№ 366 від 29.05.1995 р.
3.	Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення»	№ 992/2001 від 18.10.2001 р.
4.	Наказ Міністра освіти і науки України «Про затвердження Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів «Мої права»	№ 674 від 26.11.2002 р.
5.	Указ Президента України «Про Всеукраїнський тиждень права»	№ 1149 від 1149/2008 р.
6.	Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки, Міністерства оборони, Міністерства культури і туризму України «Про Затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді»	№754/981/538/49 від 27.10.2009 р.
7.	Постанова Кабінету міністрів «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки»	№ 41 від 28 січня 2009 р.
8.	Наказ Міністерства освіти і науки України «Про вжиття заходів щодо запобігання насильству над дітьми»	№ 59 від 01.02.2010 р.
9.	Наказ Міністерства освіти і науки України «Про виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.11.2010 № 2140 (План заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки)»	№ 1313 від 30.12.10 р.
10.	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з проведення Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року»	№ 2154-р від 01.12.2010 р.
11.	Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Плану заходів щодореалізації Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року»	№ 1312 від 30.12.10 р.
12.	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення»	№ 627 від 09.06.2011 р.
13.	Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти»	№ 3325 від 14.11.2011 р.

Продовж. дод. В

1	2	3
14.	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року»	№ 1209 від 30.11.2011 р.
15.	Указ Президента України «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні»	№ 32/2012 від 25. 01. 2012р.
16.	Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні»	№ 212/2012 від 24. 03. 2012 р.
17.	Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо запобігання торгівлі людьми на період до 2015 року»	№ 827 від 19.07.2012 р.
18.	Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти, молоді та спорту щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 року»	№ 888 від 03.08.2012 р.
19.	Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження примірних програм здійснення органами юстиції перевірок стану правової освіти»	№ 402/5 від 11.03.2013 р.
20.	Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року»	№ 344/2013 від 25.06.2013 р.
21.	Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку проведення Міжнародного правничого конкурсу імені В.М. Корецького»	№ 2241/5 від 28.10.2013 р.
22.	Указ Президента України «Про День захисника України»	№ 806 від 14.10.2014 р.
23.	Указ Президента України «Про День Соборності України»	№ 871 від 13.11.2014
24.	Указ Президента України Свободи»	№ 872 від 13.11.2014 р.
25.	Указ Президента України «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді»	№ 334/2015 від 12.06.2015
26.	Указ Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді 2016–2020 роки»	№ 580/2015 від 13.10.2015 р.
27.	Наказ Міністерства освіти і науки України затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах»	№ 641 від 16.06.2015 р.

Джерела: [219, 228, 240, 233, 248, 227, 230, 259, 219, 281].

Додаток Д

Навчальні програми з правознавства (1990 – 2015 рр.)

№ з/п	Рік введення	Бібліографічний опис	клас
1.	1995	Програма курсу «Права людини» для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів.	10–11
2.	1996	Програма з основ правознавства для учнів середніх загальноосвітніх шкіл.	9
3.	1998	Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Основи правознавства.	9
4.	1999	Програма курсу «Практичне право».	9
5.	2001	Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Основи правознавства.	9
6.	2002	Програма для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства «Основи правознавства» для 10–11 класів (авт. Котюк О. І., Котюк І. І.).	10–11
7.	2003	Програма курсу «Основи інтелектуальної власності» для 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (авт. Цибулько П. М. та ін.).	11
8.	2006	Програма курсу «Права людини» для учнів гімназій, ліцеїв та класів суспільно-гуманітарного профілю загальноосвітніх навчальних закладів.	10–11
9.	2008	Програма «Ми різні – ми рівні». Культура гендерної рівності	-
10.	2009	Програми для загальноосвітніх навчальних закладів «Правознавство 10–11 (рівень стандарту, академічний рівень)» (авт. Палійчук Н. Й., Котюк І. І.).	10
11.	2010	Збірник навчальних програм курсів за вибором для суспільно-гуманітарного напрямку допрофільної підготовки та профільного навчання (історія, право, філософія, етика).	10-11
12.	2014	Навчальна програма курсу за вибором «Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції» (авт. Ремех Т. О., Комарова П. Г.).	10(11)
13.	2015	Навчальна програма спецкурсу «Основи державного управління, місцевого самоврядування та державної служби» (авт. Круглашова А. М., Сігітов А. І.).	11
14.	2016	Програма «Правознавство». Суспільно-гуманітарний напрям, правовий профіль. 10–11 класи. Профільний рівень (авт. Ратушняк С. П., Ремех Т. О.).	10–11

Джерела: [266-270, 278, 94].

Додаток Е

Методичні посібники та підручники з правознавства
(1984 – 2017 рр.)

№ з/п	Рік видання	Бібліографічний опис	клас
1	2	3	4
1.	1984	Студенікін М. Т. «Вивчення документів КПРС і Радянської держави».	-
2.	1988	Гусев В. І. «Практикум по радянському праву».	-
3.	1991	Дмітрієв Г. А. Методичні рекомендації і плани семінарських занять з курсу «Радянське право» (методичні рекомендації).	-
4.	1994	Настюк М. «Правознавство» (пробний підручник).	9
5.	1995	Настюк М. Правознавство (підручник).	-
6.	1996	Нор В. Т. Конституція – основний Закон України в запитаннях і відповідях.	9-11
7.	1997	Основи конституційного права України / за ред. Копейчикова В. В. (підручник)	-
8.	1998	Шевченко В. М. Основи правознавства (робочий зошит)	9
9.	1999	Основи правознавства / за ред І. Б. Усенка (пробний підручник)	9
10.	2000	Правознавство / за ред. Копейчикова В. В. (навчальний посібник).	9
11.	2001	Пометун О. І. Практичне право (навчальний посібник).	8(9)
12.	2002	Котюк І. І. Основи правознавства (підручник).	9
13.	2003	Святокум О. Є. Основи правознавства (заліковий зошит для тематичного оцінювання).	9
14.	2004	Квасов В. В. Практикум з основ правознавства (навчальний посібник).	9
15.	2005	Колодій А. М. Правознавство (підручник).	-
16.	2006	Основи правознавства / за ред. І. Б. Усенка (підручник).	9
17.	2008	Рафалюк Б. І. Права для всіх	9
18.	2009	Побірченко Н. А., Сергєєнкова О. П. Основи інтелектуальної власності (підручник).	11
19.	2010	Народовлянський О. Д. Правознавство (рівень стандарту, академічний рівень) (підручники).	10
20.	2011	Гавриш С. Б., Сутковий В. Л., Філіпенко Т. М. Правознавство (профільний рівень) (підручник).	11
21.	2013	Пилипчатіна Л. М. Правознавство (практичний курс) (зошит для поточного та тематичного оцінювання).	9
22.	2014	Хаталах О. В. Правознавство. Профільний рівень. (робочий зошит).	11
23.	2014	Пометун О. І., Ремех Т. О. Права людини (НМК: навчальна програма, навчальний посібник).	10 (11)

Джерела: [184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 191, 192].

Додаток Ж

**Критерії навчальних досягнень учнів з основ правознавства
(компетентісно-демократичний період)**

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії навчальних досягнень учнів
1	2	3
I. Початковий	1	Учень може усно відтворити один-два юридичні терміни окремої теми.
	2	Учень може на рівні «так-ні» усно відтворити кілька термінів, вибрати правильний варіант відповіді із двох запропонованих.
	3	Учень може двома-трьома простими реченнями передати зміст частини теми, знайти відповідь на запитання у тексті підручника.
II Середній	4	Учень може відповісти на окреме питання за допомогою вчителя, репродуктивно відтворити частину навчального матеріалу теми чотирма-шістьма простими реченнями, дати визначення юридичного поняття.
	5	Учень може відтворити основний зміст навчальної теми, відповідаючи на запитання вчителя, визначає окремі ознаки правових понять.
	6	Учень у цілому самостійно відтворює частину навчального матеріалу теми, у цілому правильно вживає юридичні терміни, самостійно розв'язує прості правові задачі, тестові завдання першого рівня, може користуватися за допомогою вчителя (зразок, пам'ятка, алгоритм) текстами законів, юридичними словниками тощо.
III. Достатній	7	Учень може самостійно викласти матеріал теми, застосовуючи необхідну юридичну термінологію, дати визначення понять, аналізувати зміст правових документів за детальним планом, розв'язувати юридичні задачі середнього рівня складності за допомогою вчителя, може підтвердити одним-двома аргументами висловлені ним оцінювальні судження, знайти необхідні правові норми в тексті законів.
	8	Учень володіє навчальним матеріалом і використовує знання за аналогією; може зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію за допомогою учителя; складати найпростіші таблиці, схеми, аналізувати текст нормативно-правового акту за допомогою вчителя.
	9	Учень оперує вивченим матеріалом на рівні теми, розділу, може самостійно відтворювати, аналізувати положення нормативно-правових актів, дати відгук (рецензію) на відповідь іншого учня; самостійно розв'язувати юридичні задачі середнього рівня складності.

Продовж. дод. Ж

1	2	3
IV. Високий	10	Учень вільно викладає правові питання, застосовуючи необхідну термінологію та правову базу; може використовувати інформацію з додаткової літератури (використання додаткової літератури не є обов'язковою вимогою), вирішувати за допомогою вчителя тестові завдання вищого рівня; самостійно складати таблиці, структурно-логічні схеми з правових питань.
	11	Учень володіє глибокими і міцними знаннями, може вільно висловлювати власні судження і переконливо їх аргументувати, самостійно користується джерелами права; підготувати повідомлення; самостійно вирішує тестові завдання вищого рівня та юридичні задачі.
	12	Учень ґрунтовно викладає правові питання; висловлює власну позицію та переконливо її аргументує; самостійно знаходить, оцінює та використовує джерела юридичної інформації, зокрема наочні, вміє узагальнювати вивчений матеріал, використовує набуті знання в практичній діяльності (участь в дискусіях, засіданнях «круглих столів» тощо); може самостійно вирішувати певні правові ситуації, застосовуючи правові знання.

* Друк згідно з оригіналом тексту.

Джерело: [70].

Додаток 3

Фрагменти позакласних заходів з правознавства (компетентнісно-демократичний період)

Фрагмент диспуту «Громадянином бути зобов'язаний»

*Щоб зробити з людей хороших громадян,
їм слід дати можливість проявити свої права
громадян і виконувати обов'язки громадян»*

С. Смайлс

Запитання для обговорення

1. Які риси, з Вашого погляду, повинен мати зрілий громадянин вільної України?
2. Кому з Ваших ровесників вони притаманні?
3. Хто, на Вашу думку, ще не досяг громадянської зрілості?
4. Як Ви розумієте громадянськість і моральність?
5. Чим Ви доведете свою громадянську зрілість?

Фрагмент тематичного вечора «Шлюб – сім'я – закон»

*«Женитися – означає наполовину зменшити
свої права і вдвоє збільшити свої обов'язки»*

А. Шопенгауер

Дорогі учні! Сьогодні на нашому вечорі Ви станете учасниками цікавої розмови на тему «ЛЮБОВ – ШЛЮБ – СІМ'Я».

Вам розкажуть про Основи законодавства про шлюб і сім'ю. Ви дізнаєтеся, якими правами наділені члени сім'ї, які обов'язки покладаються на подружжя у зв'язку з народженням дитини. Ви одержите цінні поради щодо виховання дітей.

* Друк згідно з оригіналом тексту.

Джерело: [328, с. 128].